6-7

Хальмг келн

Бәәлһнә нернә морфологическ йилһлт

Й и л һ л т и н д а р а н

I. Келлһнә хүв. Хамцу чинр.

II. Морфологическ темдгүд.

1. Эклц кев (нерәдгч киискврт; нег, эс гиж олн тоод).

2. Оньдин темдгүд: а) йирин, эс гиж эврә; б) әмтә, эс гиж әмн уга тоот; в) альк баг киисклһнд.

3. Оньдин биш темдгүд: а) то; б) киисквр;в) киисклһн;
г) бий киисклһнд болхла, альк нүүрт.

III. Зәңгин мөч (нерлгч, немлт, цәәлһлт, эс гиж уршг).

Чинрлгч нернә морфологическ йилһлт

Й и л һ л т и н д а р а н

I. Келлһнә хүв. Хамцу чинр.

II. Морфологическ темдгүд.

1. Хүврдго үгмүд. Эклц кев.

2. Оньдин темдгүд: оньдин чинрлгч нерн, тогтагч чинрлгч нерн.

3. Оньдин биш темдгүд: 1) оньдин чинрлгч нернә чинрин кемҗән (йирин к., баһ к., ик к., дүңцүлгч к.); 2) тогтагч чинрлгч нернд чинрин кемҗән уга.

III. Зәңгин мөч (цәәлһлт, келгч).

Тоолгч нернә морфологическ йилһлт

Й и л һ л т и н д а р а н

I. Келлһнә хүв. Хамцу чинр.

II. Морфологическ темдгүд.

1. Эклц кев-янзнь (нерәдгч киискврт).

2. Оньдин темдгүд: а) амр, давхр, эс гиж тогтсн; б) альк әңгин тоолгч нерн.

3. Оньдин биш темдгүд: а) киисквр; б) киисклһн; в) бий киисклһнд болхла, альк нүүрт бәәнә.

III. Зәңгин мөч (нерлгч, келгч, немлт, цәәлһлт).

Орч нернә морфологическ йилһлт

Й и л һ л т и н д а р а н

I. Келлһнә хүв. Хамцу чинр.

II. Морфологическ темдгүд.

1. Эклц кев (нерәдгч киискврт, нег тоод).

2. Оньдин темдгүд: а) альк әңгин; б) альк нүүрин (нүр болн нүр-бийлгч орч нерд).

3. Оньдин биш темдгүд: а) то; б) киисквр; в) киисклһн; г) бий киисклһнд болхла, альк нүүрт бәәнә.

III. Зәңгин мөч (нерлгч, келгч, немлт, эс гиж уршг).

Харчевникован Р. П., Җинцана Е. А., Ченкалин А. С.

ХАЛЬМГ КЕЛН

I ХҮВ

МОРФОЛОГ

Сурһулин учрежденьсин 6 – 7-гч классин даслур

Хальмг Таңһчин сурһулин, сойлын болн номин
Министерств барлхд зөв өгв

Элст
Барин Гер «Герл»
2012

УДК 811. 512. 37(07)
ББК 74. 261. 4(Калм)
К174

Калмыцкий язык: Учебник для 6 – 7 кл. общеобразоват. учреж-
К174 дений / Р. П. Харчевникова, Е. А. Джинцанова, А. С. Ченкалиева. –
Элиста: АУ РК «Издательский Дом «Герел», 2012. – 207 с., 8 с. ил.

ISBN 978-5-7539-0742-4

© Харчевникова Р. П., Джинцанова Е. А.,
Ченкалиева А. С., 2012
© Оформление. АУ РК «Издательский
Дом «Герел», 2012

Олзлгдсн темдгүд

| – Чикәр бичлһнә болн цегләрин зокал; цәәлһлтс, теоретическ медән;

Ө – келлһ өргҗүллһнә олн зүсн дамшлһд, зургуд;

О – дассан давтлһна даалһвр, немр даалһвр;

□ – таблицс.

Үгмүдин өөр бәәсн темдгүд медүлҗәнә:

келн[1] – үгин фонетическ йилһлт келһн;

малч[2] – үгиг тогтацарнь йилһлһн;

дегтрин[3] – үгин морфологическ йилһлһн;

Сурһульч сурврт чик хәрү өгв[4]. – зәңгин синтаксическ йилһлһн.

6-гч класс

1. Хальмг келнә туужас

Ө 1. Текст умшад, учр-утхинь тодрхаһар келтн. Хойрдгч әңгинь буулһҗ бичтн.

Алдр номт Зая-Пандита

Зая-Пандитан нилчәр хальмг улс эврә бичгтә болсмн[4]. Зая-Пандита Моңһл орн-нутгин нег захднь олн үртә өрк-бүлд төрсмн. Эн 17 настадан Төвд орҗ, шар шаҗна халхар сурһуль сурсмн. Әвр сүзгч, сурһулян кинән кевәр дасад, 27 настадан Дала-ламин өөрхн улсин негнь болсмн. 22 җилдән Төвдин һазрт бәәһәд, өөдән сурһульта болад, җирһлин ик дамшлт хоршаһад, эврә һазрурн хәрү ирсмн.

1648 җилд тод бичг үүдәһәд, бас гегәрүләч, орчулач[2], моңһл келн-улс дунд Бурхн Багшин ном[1] тархаһач бәәсмн. Тод бичгин чинрнь аһу ик. Эн бичгиг хальмгуд 300 җил шаху олзлҗ йовсмн. Эн бичгин нилчәр үйнрин хоорндк залһлдан батрсмн, кезән-кезәнә үүдәгдсн алдр үүдәврмүд хадһлгдсмн, үлгүрнь, мана мөңк баатрльг дуулвр[3] «Җаңһр». Харм төрхд, өдгә цагт тод бичгиг меддг улс ховр.

түүрвәч намтр

Т о д л җ а в т н:
бичг – письменность; *Төвд* – Тибет; *сүзгч* – 1) верующий, набожный, религиозный; 2) прилежный (ученик); *кинән кевәр* – прилежно, старательно; *гегәрүләч* – просветитель; *орчулач* – переводчик; *шаҗн* – вера; *алдр* – великий; *дуулвр* – эпос, песня; *ховр* – редко.

С у р в р м у д

1. Кенә нилчәр хальмг улс эврә бичгтә болсмн?

2. Төвд орн-нутгт Зая-Пандита кедү җилдән бәәһәд, ямаран сурһуль дассмн?

3. Тод бичгин нилчин тускар келҗ өгтн.

2. «Зая-Пандита» гидг дууна тасрхаг дасад, чееҗәр бичтн.

Эврән дала сурһуль сурад,
Эңкр өөрдән эн өрглә.
«Тод бичг» гиҗ эн һарһад,
Тодрха номар әмтән тетклә.

(Үгнь Бембин Т., айснь Эрднин А.)

3. Хальмг үлгүрмүдин учр-утхинь цәәлһҗ өгтн.

Келн угаһар – күн уга, күн угаһар – күмн төрлтн уга.
Төрскн келән һолсн – экән һолснла әдл.

4. Сурврмудт күцц хәрү өгч, девтртән бичҗ автн.

1. Тана өрк-бүлд хальмгаһар күүндү?

2. Тана класст кен төрскн келән сәәнәр меднә?

3. Тана хәләцәр, зәрм селәнә күүкд юңгад хальмгаһар күүнднә?

4. Ямаран үлгүр эднәс авх кергтә?

О 5. Дора өггдсн үгмүд келнә ямаран әңгәр залһлдата?

Уңг, чилгч, суффикс, үгин сүүр – … . Нүр, киисквр, келлһнә хүв – … . Хадвр, ә, эгшг, ударлт – … . Келгч, нерлгч, зәңгин мөч, немлт – … .

ДАССАН ДАВТЛҺН

2. Синтаксис (зәңг-зү) болн цегләр (түдлһнә темдгүд)

6. Үгмүдин диг-дараһинь чикләд, зәңгс тогтатн.

1. Эндр, уйв, мини, нанд, эгч, бүшмүд[4]. 2. Хулһн, теегт, зурмн, элвг, мана. 3. Ик, наадк, темән, малас, оврта. 4. Ахм, дәәч, болв, зөрмг. 5. Зеедән, кесг, келҗ өгнә, аав, тууҗ. 6. Өгнә, халу, хөөн, нарн, хурин. 7. Школын, мод, сурһульчнр, паркд, суулһв, дала. 8. Юн, герин, өлгәтә, эрст? 9. Дү, мини, зурган, зурсн, тәвв, һәәхүлд.

7. Бичг умштн. Үгмүдин бичлһнд нег энду олҗ автн. Буулһҗ бичәд, кергтә түдлһнә темдгүд тәвтн. Эврә бәәлһнә нерд заатн.

Менд мини иньг Альмн Би Элстәс Москваһур селәнә эдл-ахун һәәхүлд одув Нанла хамдан мини үрмүд Кеемә Эрднь Санҗ одла Мал бәәх һазрт одад тохмта мал үзүвидн Нанд Сәәхә гидг нертә үстә үкр Салькн гидг нертә урлдана мөрн Начн гидг нертә шург йир икәр таасгдв Чи ямаран бәәнәч Чини үр күүкн Котуш

Т о д л җ а в т н:
селәнә эдл-ахун һәәхүл – сельскохозяйственная выставка; *хамдан* – вместе; *тохмта* – породистый; *урлдан* – скачки; *шург* – гончая.

О 8. Умшад, энду тогтацта зәңгс олад, чикәр буулһҗ бичтн. Зәңгсин һол мөчмүдинь темдглтн. Харар барлата үгмүд ямаран келлһнә хүвс?

1. Өргн тег **эңдән** көкрәд, намчрад одсн бәәнә. 2. **Үкрч** һазр хәләнә. 3. Зер-бор бетк савилднә энд-тенд. 4. Толһалчксн **цаһан** өвсн номһн салькнд гекнә. 5. Хая-хая **гүүнә** гүрвлг. 6. Үкрч малан **худгур** кецәлһнә[4]. 7. Салад бәәсн худгин **өмн** эргд үкрин хош

бәәнә. 8. Хашан өмн бийд зогсчана дала машин. 9. Эндр Нарна хош деер **ик** хург болхмн[4]. (Нармин М.)

гүрвлг

Ө 9. Текст бичәд, нег зүсн мөчмүд татасар темдглтн. Өггч киискврт бәәх бәәлһнә нерд темдглтн. Текст нерәдтн.

Нанд болн мини дүүд мана эк йир дурта. Мана кергүдәр, бәәдл-җирһләр өдр болһн соньмсна. Сән өдрин байрт[1] яһҗ белдхиг заана, күчр герин даалһвр күцәхд нөкд болна. Зәрмдән маднига дахад, школур одна, тенд мана сурһулин[2] тускар багшнрла күүндинә. Эктәһән хамдан мадн сул цаган соньн кевәр давулнавидн[4]. Кинод, музейд однавидн, театрт наад хәләнәвидн. Эк маднд эврәннь көдлмшин, соньн кергүдин тускар келҗ өгнә. Бидн экдән йир дуртавидн.

10. Зәңгсәс «чинрлгч нерн + бәәлһнә нерн», «бәәлһнә нерн + үүлдәгч» гидг үгин нииңлһс олҗ бичтн.

Мана хальмг һазрт чим гидг хорта аралҗн бәәнә[4]. Чимәр зуулһсн күүнд тарһн[1] хөөнә сән шөл чанад өгдг бәәҗ. Шөлн эс туслхла, халун ус давслад, түүнд хар хөөнә ноос уһаһад, иим цурт гемтә күүг орулад эмндг бәәҗ.

Чим – ик һару авч ирдг хорха. Тер учрар шин бүүрт буухларн, әмтн түрүләд эн хорхаг түүһәд алад, ишкә герән тәвдг бәәсмн.

Т о д л җ а в т н:
чим – каракурт; *аралҗн* – паук; *зуулһсн* – укушенный; *цур* – лечебная ванна; *һару* – убыток; *бүүр* – кочевье.

11. Хойр әңгиг ирлцүләд, зәңгс тогтаһад буулһҗ бичтн.

Хальмг амн үгин зөөрт	чонас әәдго.
Маля бәрсн залу күн	өсклһнд ик оньг өггднә.
Уячин эрдм	үлгүрмүдиг келнә кееруүл гинә.
Хальмг теегт мал	күүкд улс таасна.

3. Элст – мини балhсн

Ө 12. Текст умшад, нерәдлhинь эврән ухалҗ өгтн. 1-2-гч зургуд хәләтн.

Элст – Хальмг Таңhчин хотл балhсн. Би Элстд төрләв, энд бәәhәд, күн болад, өсәд бослав. Балhснд мини өөрхн элгн-садн, үүрмүдм бәәнә. Уульнц, парк, бумб, бәәшң болhныг кезә тосхснь, кезә секснь – цуг эн нанд темдгтә. Үүрмүдтәhән хамдан асхн болhн герлтә талвңгар[3] йовнавидн. Бидн шуугад, нирғәд, сергмҗтә ду-бииhән дуулад, эңкр балhсндан дуран өгнәвидн. Энүнәс нань талдан ончта hазр маднд уга гисн санан улм батрна. Элст мана ухан-седклд ик орм эзлнә[4].

Оньдин[1] дөрвн цагт
Ончта балhсан саннав.
Альд йовдг болвчн,
Аак болсн Элстән амлнав.

ни-негн

(Балакан А.)

Т о д л җ а в т н:
эңкр – милый, любимый; *хотл балhсн* – столица; *темдгтә* – значимый; *талвң* – площадь; *нирғәд* – шумно; *сергмҗтә* – живо, бодро; *ончта* – особенный, отличительный.

Д а а л h в р м у д
1. Текстиг амн үгәр келтн.
2. Балhсна сәәхн тоотынь зааҗ келтн.
3. Балhсна тууҗ келҗ өгтн.
4. Текстәс хоиад өмн дарана, ар дарана эгшгүдтә үгмүд тууҗ бичтн.
5. Текстәс 3-гч баг киисклhнә бәәлhнә нерд буулhҗ бичтн.

Ѳ 13. Текст умшад, нәәрүлҗ бичлһ бичтн. 3-4-гч зургуд хәләтн.

Театрт

Хальмг хотл балһснд театрмуд үүлднә. Хальмг болн орс келәр наадд тәвгднә. Бәәдл-җирһлин олн зүсн йовдлыг актёрмуд эврә хәләцәр, драматическ үүлдврәр дамҗулҗ, хәләһәчнртән тәәз деер үзүлнә. Хальмг бичәчнрин Балакан Алексейин, Тачин Анҗан, Доржин Басңгин, дәкәд орс классикүдин Н. Гоголин, А. Чеховин пьесмүдәр режиссёрмуд наадд белдҗ тәвнә.

Мана театрин бәәшң һазаһасн чигн, дотркнь чигн ке сәәхн үзлтә. Театрт ирсн гиичнр у залд олар багтад, артистнрин илвтә нааднд ухан-седкләрн авлгдна.

таңсг

Т о д л җ а в т н:
үүлднә – действует; *үүлдврәр дамҗулх* – передавать действиями; *хәләһәчнр* – зрители; *тәәз* – сцена; *үзл* – вид; *багтна* – вмещается; *илвтә* – волшебный; *авлгдна* – очаровываются.

МОРФОЛОГ

Морфолог гисн – келнә туск номин онц әңг. Энүнә соньмсдг төрмүднь: 1) үгин кев-янзс, теднә хүврлһн болн эс хүврлһн; 2) келлһнә хүвс, теднә үгллин болн грамматическ темдгүд.

Келлһнә хүвс

Хальмг келнд арвн келлһнә хүв бәәнә. Зурһань **о н ч т а келлһнә хүв** болна.

1.Б ә ә л һ н ә н е р н *(така, һаха, күн, көдлмш, девтр, зург).*

2. Ч и н р л г ч н е р н *(цаһан, хар, ноһан, хуучн, шин, дулан, киитн, утулң, чиигтә, чаңһ).*

3. Т о о л г ч н е р н *(хойр, һурвдгч, тавулн, җиртә, хошад, күсдундур, негхн).*

4. О р ч н е р н *(би, бидн, мадн, чи, та, тадн, эн, тер, эдн, мини, мана).*

5. Ү ү л д ә г ч *(орх, зурх, цәәлһх, бичлә, биилв, эмәҗәнә, гүүх).*

6. Н а р е ч *(сәәнәр, йовһар, дор, деер, холд, миниһәр, кезәнә, эндр, үвләр, өрүһәр).*

Ончта келлһнә хүвс зәңгин һол болн нөкцл мөчмүд болдг мөн.

Ц е р г л г ч келлһнә хүвс хань болгч үгмүд болдмн.

7. Х ө ө т ү г *(ард, өөд, эргцд, төлә, тускар).*

8. Х о л в а *(болн, болв, зуг, эс гиҗ).*

9. Х ү в с *(уга, бичә, мөн, сәнҗ, чигн, биз).*

Эдн зәңгин мөчмүд болхш.

10. **М е ж д о м е т ь** – онц келлһнә хүв *(ай! ю-у! пө! я-а! хоу-хоу! ха-хач! хай йир!)* болн **э д у р а г ч ү г м ү д** *(җиң-җиң, таш-пиш, луг-луг, чиб-чиб).*

14. Текст умштн. Харар барлата үгмүд ямаран келлһнә хүвс болҗахинь амн үгәр цәәлһтн. Тогтацарн хамгин ут бәәлһнә нер олад йилһтн.

Ноха – күүнә иньг

Кемр **итклтә** иньг ноха **уга** болхла, **күүнд** му болх бәәсмн. Хөөчнрин эркн нөкднь – нохас. Эдн хөд хархд нөкд болна. Чонас **болн** нань чигн **махч** аңгас хөөдиг аврна. Нохас Ар үзгин улсин сән гисн көлгнь болна, дәкәд эдн берк сән аңһучнр. Сурһульта нохас күүг кесг зүсн әәмшгәс, үкләс чигн гетлгнә. Түүмрәс,

оруһин усна уршгас күүг харсдг мөн. Дәәнә цагт шавтсн улсиг хәәҗ олад, теднд эм күргдг бәәсмн. **Эдн** бичг зөөҗ чадна. Ноха эврә хотн-хашаһан, малан **харна**. Ноха – күүнә итклтә иньг.

барг
шург

Тодлҗавтн:
харх – сторожить; *махч аң* – хищник; *аврх* – спасать, защищать; *Ар үзгин улс* – народы Севера; *гетлгх* – избавлять; *уршг* – неприятность, причина, обстоятельство; *шавтсн* – раненый; *итклтә* – верный; *көлгн* – транспорт.

БӘӘЛҺНӘ НЕРН

4. Бәәлһнә нернә туск медвр (давтлһн)

1. **Бәәлһнә нерн** гисн – цуг эргндк юм болн бәәдл нерәдәд, юн? эн юмби? кен? эн кемби? гидг сурврмудт хәрү өгдг үгмүд.

Үлгүрнь: *мал, туула, ширә, сала, эк, күүкн, салдс, хасг.*

2. Кен? эн кемби? гидг сурврт зуг күмни тускиг нерәддг бәәлһнә нерд хәрү өгнә.

Үлгүрнь: *Санҗ, Боова, саальч, малч, эмч, эгч, зе, оютн* – эдн әмтә тоот юмн.

Юн? эн юмби? гидг сурврт цуг наадк әмтә тоот болн әмн уга тоотыг нерәддг бәәлһнә нерд хәрү өгнә.

Үлгүрнь: *така, темән, гөрәсн* – әмтә тоот; *тосн, җирлһн, будн, тоосн, байр, санан* – эдн әмн уга тоот .

3. Бәәлһнә нерн йирин болн эврә гиҗ хувагдна. Йирин бәәлһнә нерд олн нег зүсн юмиг нерәддмн.

Ү л г ү р н ь: *балһсн, орн-нутг, күүкн, дегтр, уул, һол, ноха* – эдн тооһарн олн юмн.

Э в р э бәәлһнә нерд олнас онц юмиг нерәддмн.

Ү л г ү р н ь: *Москва, Элст, Әрәсә, Китд, Саглр, Эрнҗәнә Константин, Богдо уул, Иҗл. Балтг – мини ноха.*

Эврә нериг ик үзгәр, шишлң нериг бичкн үзгәр бичдг мөн.

4. Бәәлһнә нерн тооһар, киискврмүдәр болн нүүрәр хүврнә.

Ү л г ү р н ь: *зе – зеенр; зееһин – зеенрин, зеед – зеенрт; зем – зеемдн, зеечн – зеетн, зень.*

5. Зәңгд бәәлһнә нерд нерлгч, келгч, немлт, олн зүсн уршг мөчмүд болдмн.

15. Умштн. Харар барлата бәәлһнә нерд буулһҗ бичәд, киисквр-мүдинь темдглтн.

Булһн өрүн болһн ик эрт **үкрмүдән** саачкад, **экдән** хотынь кеҗ белднә. Хойр **суулһта** үсән үүрәд, Басңга Увшинд одҗ цок-на. Цоксн **үсән** авч ирәд, **чигәндән** кеҗ бүлнә. Терүнә хөөн **са-дур**, һарудур оддмн. Нег өрүн үстәһән адһҗ йовтл, бальчгта нүкн дотр бичкн **көвүн** уульҗ сууҗ. Суулһсан һазрт тәвчкәд, **көвүг нүкнәс** татҗ һарһв. Көвүг[3] герүрнь орулчкад, үснүрн ирхлә, но-хас кемклдн бәәҗ, һазр долалдҗаҗ. Булһн хоосн суулһсан авад, герүрн һарв. (Балакан А.)

О 16. Бичәч болһна төрсн һазринь заaһад, зәңгс тогтатн.

Калян Санҗ	Шикрт
Инҗин Лиҗ	Тугтн
Доржин Басң	Һоожур
Балакан Алексей	Цаһан Нур

17. Цегмүдин орчд кергтә үгмүдинь бичтн. Эврә бәәлһнә нердиг темдглтн.

1. … , … , … , … – «Җаңһр» гидг хальмг баатрльг эпосин баатрмуд. 2. А. С. Пушкинә … гидг түүкиг бидн умшлавидн. 3. Хальмг келәр һардг … гидг седкүлд сурһульчнрин төлә соньн келврмүд барлна. 4. … гидг селән Аһш ордг хаалһин амнднь зогсчана. 5. Дәәнә җилмүдт Белоруссин ө-шуһу моднд партизанск җисәнд орлцснь – мана бичәч … .

О 18. Зәңгст кергтә бәәлһнә нерд ухалҗ тәвтн. Эврән келвриг төгсәтн.

Хальмг улст дөрвн зүсн … бәәнә. Теднә негнь – мөрн. Мөрнә … – йир соньн марһан. Кезәнә марһана дииләчд эмәлтә … белглдг бәәҗ. Өдгә цагт … марһана һол белг болна.

5. Намрин эклц

Ө 19. Текст умштн. Цегмүдин орчд бәәлһнә нердин олн тооһин суффиксмүд тәвәд буулһҗ бичтн.

Йиртмҗд намр эклҗәхиг үзүлҗәх темдг.. олн. Нарна герл невчк цаһана, зунар болхла, мел шар билә. Өрүн, асхн болһн серүн болна. Салькн шүрүдәд, чаңһрад, чидл уга хамтхасиг[3] бүчрәснь салһад, уга кеһәд авад йовҗ одна[4]. Моддын хамтхас.. шарлад, өгрәд, **һазрт** экләд унна. Теңгр бәәҗ-бәәҗәһәд бархлзсн хар үүләр бүркгдәд, киитн хурар хамгиг норһна[4]. Өдр невчк ахрдад, сө утдад – эннь бас орҗах намрин докъя. Эн **цагла** күүнә седкл зәрмдән гейүрәд, киитн эклҗәнә гисн санан орна.

Һаха сарин түрүн өдр школ.. үүдән секнә. Күүк..-көвү.. **сурһулин** җилән эклнә. Теднә эк-эцк.. ик зунь **зунар** амрад, намрар хәрү көдлмштән йовна.

кенз
шуһу

Т о д л ж а в т н:
йиртмэҗ – природа; *темдг* – примета; *невчк* – немного; *серүн* – прохладно; *өгрх* – выгореть; *ик зунь* – в большинстве; *өдр ахрдх* – день станет короче; *сө утдх* – ночь станет длиннее; *докъя* – сигнал; *бархлзсн* – тёмные, мрачные (о тучах); *норһна* – мочит; *шүрүдх* – быть резким; *салһх* – отделять; *седкл* – душа; *гейүрх* – унывать, тосковать; *наату* – обильный.

С у р в р м у д
1. Намрин эклциг ямаран темдгүд заана?
2. *Намр – наату, үвл – хату* гидг үлгүриг цәәлһәд тодлтн.
3. Эн текстиг цааранднь бичәд төгсәтн.
4. Харар барлата үгмүдин киисквр мүд заатн.
5. Үлгүрмүд төгсәтн:

Урһцин сәәг намр үзүлдг, ...

Намр хурар эклдг, ...

Намрин теңгр – ногтта мөрн, ...

Намрин теңгр бүркг, ...

6. Бәәлһнә нернә киисклһн

20. Умштн. Харар барлата *мөрн* гисн үгин хүврлһиг шинҗләд, киисквринь болн чилгчинь заатн.

Мөрн нег цагт «эрднь» нертә бәәсмн. Мана хальмг күн **мөрнәс** хурдн көлгн уга гиҗ сандг бәәсмн. Ода машин **мөриг** давсмн. Эн цагт **мөртә** күн йовһн мет. Болв **мөрәр** йовад оркхла, басл ик байр.

Нерн үгмүдин киискврмүдәр хүврлһиг к и и с к л һ н гиҗ нерәддмн.

Бәәлһнә нерн дөрвн киисклһтә болдмн: а м р киисклһн, э в р ә киисклһн, б и й киисклһн болн д а в х р киисклһн.

Эдн дунд **амр киисклһн – һоллгч киисклһн** болдг. Тер юңгад гихлә, терүнә киисквр болһна чилгчсин дару бийлгч хүвс немгдәд, бий болн эврә киисклһс тогтна.

Амр киисклһн

Нерәдгч киисквртнег тоод бәәх үгин сүүрмүд эцүсәрн һурвн багт хувагдна. Баг болһна бәәлһнә нерд эврәннь зокалар хүврнә.

1-гч б а г к и и с к л һ н д сүүрин эцүстән *-н* гидг хадврта бәәлһнә нерд орна.

Ү л г ү р н ь: *тергн, мөрн, нарн, күзүн, яман, түлән.*

2-гч б а г к и и с к л һ н д сүүрин эцүстән **наадк хадврмудта** болн **тодрха биш эгшгүдтә** бәәлһнә нерд орна.

Ү л г ү р н ь: *һазр, гер, церг, худг, арл; малч, көл, терз, суулһ, чон, хун.*

3-гч б а г к и и с к л һ н д сүүрин эцүстән **эгшгтә** бәәлһнә нерд орна.

Ү л г ү р н ь: *така, шаазһа, эрвәкә, бу, сө, дү, ташу, эндү.*

21. Умштн, бәәлһнә нердиг киисклһнә багарнь салһад бичтн (нерәдгч киисквртнег тоод).

Темән харадас

Күн болһн темән харадасин түргн нислһ үзсн болх. Эн шовудын зәрмнь частан 160 дуунадниснә. Зууран һууҗмулмудтан хот олна, нисн йовҗ унтна. Эн түргәр нисдг шовуд зогсл уга 70 миңһ һар дуунад ниснә гиҗ, эдниг шинҗлсн номтнр-орнитологуд тоолҗ һарһсмн. Эннь һазрин хойр экватор шаху, утдан 40 миңһн дууна болҗана.

Т о д л җ а в т н:
темән харада – стриж; *дууна* – километр; *шаху* – почти, около; *шинҗлсн* – исследовавший.

Я н з н ь: 1-гч баг киисклһн: *кун,...*
2-гч баг киисклһн: *һазр, ...*
3-гч баг киисклһн: *харада, ...*

22. Умштн. Буулһҗ бичхләрн, дуту чилгчсинь тәвтн. Эврә бәәлһнә нерд темдглтн. Нег уңгта үгмүд олтн.

Семён Залкинд

Хальмгудын эрүл-менд харлһн.. күндтә, тоомсрта эмчнр.. нерд дунд Залкинд Семён Рафаиловичин нернь ончта орм эзлсмн. Залкинд 1869 җилд Литван һазрт аптекарин өрк-бүлд төрсмн. Хазна эмчин университет төгсәһәд, Элст балһснд эмч.. көдлмшән эклв. Энүг хальмгуд «мана эмч» гиҗ күндлҗ келдг бәәсмн. Эн шавр омун герт әмт эмндг билә. Эм шулуһар үрҗ оддг бәәсн учрар, эмч эмнлһн.. гер тосхх шиидвр авсмн. Тегәд Залкинд әәмгүд эргҗ, мөңг хурав. Сарпуль, Аһш балһсдас тосхлтд кергтә юм хулдҗ авад, 1902 җилд түрүн эмнлһнә гер тосхв. Нег мөрч өвгнәс хальмг[1] кел дасад, олн әмтнлә төрскн келәрнь күүнддг билә.

тому ханядн

Т о д л җ а в т н:
эрүл-менд харлһн – здравоохранение; *тоомсрта* – почётный; *омун* – влажный.

1-гч баг киисклһн

Нерәдгч	алтн	кермн	Кермн	дун	-□
Төргч	алтн**а**	кермн**ә**	Кермн**ә**	дуун**а**	**-а, -ә**
Өггч	алтн**д**	кермн**д**	Кермн**д**	дуун**д**	**-д**
Гсмнгч	алт**ыг**,	керм**иг**,	Кермн**иг**	дуу**г**,	**-ыг, -иг, г,**
	алт	керм	–	ду	- □
Бүрдәгч	алт**ар**	керм**әр**	Кермн**әр**	дууһ**ар**	**-ар, -әр**
Ниилүлгч	алтн**ла**	кермн**лә**	Кермн**лә**	дуун**ла**	**-ла, -лә**
Хамцулгч	алт**та**	керм**тә**	Кермн**тә**	дуу**та**	**-та, -тә**
Һаргч	алтн**ас**	кермн**әс**	Кермн**әс**	дуун**ас**	**-ас, -әс**
Залгч	алтн**ур**	кермн**үр**	Кермн**үр**	дуун**ур**	**-ур, -үр**

1-гч баг киисклһнә бәәлһнә нердин эцүсин ***-н*** хадвр гемнгч, бүрдәгч, хамцулгч киискврмүдт хасгдна. Эврә бәәлһнә нердин ***-н*** хасгдхш.

Ү л г ү р н ь: Гемнгч ***кермиг*** ***Кермниг***

Бүрдәгч ***кермәр*** ***Кермнәр***

Хамцулгч ***кермтә*** ***Кермнтә***

23. Таблицәр дөң авад, *мөчн, көвун* гидг бәәлһнә нердиг амн үгәр киисктн.

2-гч баг киисклһн

Нерәдгч	хамр	мал	заң	зег	-□
Төргч	хамр**ин**	мал**ын**	заң*г***ин**	зее**гин**	**-ин, -ын**
Өггч	хамр**т**	мал**д**	заң**д**	зее**гт**	**-д, -т**
Гемнгч	хамр**иг**,	мал**ыг**,	заң*г***иг**,	зее**гиг**,	**-иг, -ыг,**
	хамр	мал	заң	зег	-□
Бүрдәгч	хамр**ар**	мал**ар**	заң*г***ар**	зее**гәр**	**-ар, -әр**
Ниилүлгч	хамр**ла**	мал**ла**	заң**ла**	зее**глә**	**-ла, -лә**
Хамцулгч	хамр**та**	мал**та**	заң**та**	зее**гтә**	**-та, -тә**
Һаргч	хамр**ас**	мал**ас**	заң*г***ас**	зее**гәс**	**-ас, -әс**
Залгч	хамр**ур**	мал**ур**	заң*г***ур**	зее**гүр**	**-ур, -үр**

1. *-л, -н, -д, -т* хату хадврмудын дару төргч болн гемнгч киисквpмүдин чилгчс ***-ы-*** эгшгтә болна.

Ү л г ү р н ь: *Санл – **Санлын**, **Санлыг**;*
*чон – **чонын**, **чоныг**;*
*хад – **хадын**, **хадыг**;*
*хот – **хотын**, **хотыг**.*

2. ***-ң*** хадвр эцүстә үгмүд эгшгәр эклсн чилгчин өмн ***-г-*** гидг немр авна.

Ү л г ү р н ь: *аң – аңг-* (***-ин, -иг, -ар, -ас, -ур***).

Болв *аң-* (*-д, -ла, -та*).

3. ***-в, -г, -р, -с, -ш*** хадвр эцүстә бәәлhнә нерд өггч киисквpт ***-т*** чилгч немҗ авна.

Ү л г ү р н ь: ***ав – авт, нутг – нутгт, дегтр – дегтрт, кевс – кевст, беш – бешт.***

24. Хавсрлтд бичәтә бәәлhнә нердиг кергтә киисквpмүдт бичәд, чилгчсинь темдглтн.

1. Кезәнә хальмг күн (чон) (маля) алдг билә. 2. Темән үвлин (цаг) (күн) ик тусан күргнә[4]. 3. Цегәхн (усн), цевр бәрцтә, цаhан (мөңгн) герлтә седклтә. (К. Д.) 4. (Хур) хөөн нарн халун, (худл) хөөн ичр хату. (Ү.) 5. Хальмг улс (темән) заң-авцинь сән меднә. 6. Сән хуцач ноха нөөрмү му (хөөч) деер, (сө) мал манна. 7. Санҗ (эцк) шатрин (марhан) хәрҗ йовна.

25. Тавн әнду олҗ автн. Бәәлhнә нердин чилгчс чикәр бичтн.

1. Цаhан Сарас байрт нерәдгдсн мөргүл хурлд болхмн. 2. Байрин hоллгч учр-утхнь – хаврур тослhн. 3. Темән наадк дөрвн зүсн малас барата, ик оврта, өндр, ут күзүнә. 4. Теңгрт[3] түмн одд төвшүн холд герлтнә. (С. А.) 5. Модас гер бәрнә, тагт кенә. 6. Цаяха, заhсн мет, усар бәәнә.

3-гч баг киисклһн

Нерәдгч	һаха	сө	ташу	- □
Төргч	һаха**н**	сөө*һ***ин**	ташу*һ***ин**	**-н, -ин**
Өггч	һаха**д**	сөө**д**	ташу**д**	**-д**
Гемнгч	һаха**г**,	сөө**г**,	ташу**г**,	**-г**,
	һаха	сө	ташу	-□
Бүрдәгч	һаха*һ***ар**	сөө*һ***әр**	ташу*һ***ар**	**-ар, -әр**
Ниилүлгч	һаха**ла**	сөө**лә**	ташу**ла**	**-ла, -лә**
Хамцулгч	һаха**та**	сөө**тә**	ташу**та**	**-та, -тә**
Һаргч	һаха*һ***ас**	сөө*һ***әс**	ташу*һ***ас**	**-ас, -әс**
Залгч	һаха*һ***ур**	сөө*һ***үр**	ташу*һ***ур**	**-ур, -үр**

1. 3-гч баг киисклһнд бүрдәгч, һаргч, залгч киискврмүдин чилгчин өмн ниилүлгч -*һ*- хадвр немгднә.

2. Нег ниилвртә үгмүдт болн эцүстән **-*у* (-*ү*)** эгшгтә хойр ниилвртә үгмүдт төргч киискврт **-*ин*** чилгчин өмн бас ниилүлгч -*һ*- хадвр немгднә.

Ү л г ү р н ь:	Нерәдгч	*лу*	*бүрү*
	Төргч	*лую**һ**ин*	*бүрү**һ**ин*
	Бүрдәгч	*лую**һ**ар*	*бүрү**һ**әр*
	Һаргч	*лую**һ**ас*	*бүрү**һ**әс*
	Залгч	*лую**һ**ур*	*бүрү**һ**үр*

26. Умштн. Бичхләрн, хавсрлтд бәәх үгмүдиг кергтә киискврт тәвтн. Теднә киисквринь болн киисклһинь заатн. Чилгчсинь темдглтн.

1. (Һаха) өөкн – украин келн-әмтнә дурлдг хот. 2. Хавр, зун, намрт (зара) шарлҗн, нигт урһмл заагт кевтҗ амрна. 3. Сарң

немш (келн) меднә. 4. Туула (гөрәсн) хурдн. 5. Бичкдүд (шаhа[3]) соньмсч наадна. 6. (Хаша) үкрмүдиг көөж̨ hарhад, үкрч худг тал темцв. 7. Нәрхн (дун) мәәлж̨, нартд төрсән хурhн[3] медүлв. (К. С.) 8. Чирә (инәдн) залурна, чееж̨ (байр) дүүрнә. (К. С.) 9. (Сө) харңhу сергәж̨, соньн инәдн соңсгдна. (С. Б.) 10. Цасн (тег) бүркәд, цәәж̨ холд гилвкнә. (Д. Б.) 11. Ирх цагин (ж̨ирhл) иньгин зүрк саатулна. (К. С.) 12. (Намр) серүн эклчкв, (нарн) күчн ж̨өөлрв, тоhрун шовун бүләрн (теңгр) (хаалh) шинж̨лв[4]. (С. А.)

7. Урhцта намр

Ө 27. Текст умштн. Харар барлата үгмүдиг тогтацарнь йилhтн. Диктант бичхәр белдтн.

Селән **hазрар** бәәдг улс, **hарудта** улс **намрар** урhцан хурана. Боднцг **әлвгәр** урhж̨, терүн деер зер-земш дала. Улвр-шар луувң, алтн-шар мәңгрсн, көк-цеңкр хавстн, улан-улан альмн, ноhан кедмн, нань чигн **урhцар** намр байн. Чилгр зунын **өдрлә** суулhсн хамг юмн намрар, үвләр эдлх теж̨әл болна. Намрин сәәхн **өдрмүдт** балhсдар, селәдәр соньн эдл-ахун яармс давулгдна.

темсч урhмл

Сурврмуд

1. *Намр хурадг, үвл хорадг. Урhцин сәәг намр үзүлдг, ухата үгиг цаг үзүлдг* – эн үлгүрмүдин чинр-утхнь цәәлhж̨ өгтн.
2. Байн урhц хураж̨ авхин төлә ямаран көдлмш күцәх кергтә?
3. Чини хәләцәр, намр ямаран ж̨илин цаг?
4. Темс, зер-земш идснд күүнд ямаран тус болна?

Я н з н ь: *Тарвс, hу күүнә бөөрт, зүркнд сәәнәр туслна. Хатсн уста үзмд калий бәәнә.*

8. Бəəлһнə нернə то

1. Бəəлһнə нерн н е г болн о л н тоота. Олн юмна тускар медүлхин төлə *-д, -муд(-мүд), -уд(-үд), -чуд(-чүд), -нр, -с* гидг олн тооһин шишлң суффиксмүд бəəнə.

Ү л г ү р н ь: *дун – дуд, нүдн – нүдд, күргн – күргд; дегтр – дегтрмуд, үкр –үкрмүд; хург – хургуд, үзг – үзгүд; хар – харчуд, сəн – сəəчүд; авһ – авһнр, багш – багшнр; ноха – нохас, керə – керəс.*

2. Зəрм бəəлһнə нерд олн тооһин суффикс немҗ авхш. Эдн оньдин нег тоод бəəнə.

Ү л г ү р н ь: *һуйр, махн, элкн, тосн, алтн, зес, төмр, усн, үсн, тоосн, ноолдан, худл, кишг.*

3. Бəəлһнə нердин олн тооһин сүүрмүд 2-гч баг киисклһнə зокалар хүврнə.

Олн тооһин үгмүдин киисклһн

Киисквр	Баг киисклһн		
	1-гч	2-гч	3-гч
Нерəдгч	мөрд	зургуд	хашас
Төргч	мөрд-**ин**	зургуд-**ын**	хашас-**ин**
Өггч	мөрд-**т**	зургуд-т	хашас-**т**
Гсмнгч	мөрд-**иг**, мөрд	зургуд-**ыг**, зургуд	хашас-**иг**, хашас
Бүрдəгч	мөрд-**əр**	зургуд-**ар**	хашас-**ар**
Ниилүлгч	мөрд-**лə**	зургуд-**ла**	хашас-**ла**
Хамцулгч	мөрд-**тə**	зургуд-**та**	хашас-**та**
Һаргч	мөрд-**əс**	зургуд-**ас**	хашас-**ас**
Залгч	мөрд-**үр**	зургуд-**ур**	хашас-**ур**

1-гч баг киисклһнә бәәлһнә нердин эцүсин *-н* хадвр олн тооһин *-д* гидг суффиксин өмн хасгдна.

Ү л г ү р н ь: *һосн – һосд, арсн – арсд, хулсн – хулсд, машин – машид, көвүн – көвүд, чолун --чолуд, темән – темәд.*

28. Хавсрлтс секәд, үгмүдиг олн тоод, кергтә киискврт тәвәд бичтн.

1. (Хөн) торһн ноосн девлдән халурхад, уста царңгин көвәһәс толһаһан һазрас өндәлһлго баглрна. (Э. К.) 2. Дуунд дуулгдад уга, келврин һоллгч (герой) болад уга, күч-көлсч күңкл улсар[3] мана тег өнр. (К. Д.) 3. Көдлмшәрн (көвүн) дөрлдҗ, идр наста улс өвс хуралһнд[2] көдлв. 4. Ода мөрн (тергн) эдл-ахун көдлмшт икәр олзлгдхш. 5. Ар үзгин әмтн (буһ) көлг кенә[4]. 6. Эн җил аавин хәрүлҗәх (хөн, яман, темән) шин хашад[3] үвлзүлх зәңгтә. 7. Хавр ирсн кемд Ханын нур (шовун) дүүрч одна. 8. (Зурмн) нүкнәсн һархла, хавр ирҗ йовхин темдг. 9. (Хальмг) дундас нертә дәәч Харти һарла[4]. (Д.) 10. Һаха сарин нег шинд сарул (школ) секгднә, (бичкн) дун ниргәд, байрта седкләр дүүрнә.

1. 3-гч баг киисклһнә бәәлһнә нерд цугтан олн тоод *-с* гидг суффикс немҗ авна.

Ү л г ү р н ь: *кер*ә *– кер*ә*с, мекл*ә *– мекл*ә*с, шааз*һ*а – шааз*һ*ас, көвә – көвәс, аю – аюс, төгә – төгәс.*

2. Эцүстән тодрха биш эгшгүдтә (өмнән цуглрсн хадврмудта) 2-гч баг киисклһнә бәәлһнә нерд бас *-с* суффикс немҗ авна.

Ү л г ү р н ь: *шалһ – шалһс, күрн – күрнс, күрз – күрзс, батхн – батхнс.*

29. Олн тоод бәәх бәәлһнә нердин суффиксмүдинь цәәлһәд темдглтн.

1. Харадас нисч ирәд, хаврин зәңг авч ирв. 2. Үвлд зарас, мекләс, аюс ичәндән орна. 3. Хавр, зунд мана теегт моһас[3] дала болҗ одна. 4. Герин ора деер суусн богшурһас җиңнҗ ишкрлдәд, нислдәд бәәцхәнә. 5. Мөрнә урлданд диилвр бәрсн улс үнтә мөрәсәр ачлгдцхав[4].

2-гч баг киисклһнә бәәлһнә нерд олн тоодан *-с* суффиксәс нань – ***-муд (-мүд), -уд (-үд), -чуд (-чүд), -нр*** – олн зүсн суффиксмүд немҗ авна.

1. Хадврмудар, эс гиҗ тодрха биш эгшгүдәр төгссн (өмнән цуглрсн хадврмуд уга) үгмүд олн тоод ***-муд (-мүд)*** суффикс немҗ авна.

Ү л г ү р н ь: *гер – гер**мүд**, һол – һол**муд**, девтр – девтр**мүд**, сар – сар**муд**, чон – чон**муд**.*

О 30. Хавсрлтс секәд, бәәлһнә нердиг олн тоод, кергтә киискврмүдт тәвтн. Суффиксмүдинь цәәлһәд темдглтн.

1. Өңгтә нарн холҗв, (өдр) улм ахрдв. 2. Олн зүсн (эд) уйгдсн бүшмүд лавкин терзәр дуудсн мет болна. 3. Байрин (өдр[2]) балһсна уульнцсар олн зүсн (туг) делснә. 4. Элст балһсн сүл (жил) өндр-өндр (гер) кеерүлгдҗәнә. 5. Мини бичкн дү кеер (хурһн) хәрүлҗ йовна. 6. Намрин теегт көдлҗәх (трактор[2]) ә ик холд соңсгдна. 7. Уйн наста (умшач) хальмг (бичәч) (үүдәвр) соньмсч умшцхана.

2. Сүүрин эцүстән *-г, -к, -ң* хадврмудта бәәлһнә нерд олн тоодан ***-уд (-үд)*** суффиксмүд немҗ авна.

Ү л г ү р н ь: *зург – зург**уд**, керг – керг**үд**, аң – аң**гуд**, саң – саң**гуд**, кружок – кружок**уд**, ишк – ишк**үд**.*

31. *Темдг, керг, зург, орн-нутг, цецг* гидг бәәлһнә нерд олн тоод тәвәд, зәңгс тогтаһад бичтн.

3. Бәәлһнә нернә темдгүд зүүсн чинрлгч нерд олн тоодан ***-чуд (-чүд)*** суффикс немҗ авна.

Ү л г ү р н ь: *хар – **харчуд**, цаһан – **цаһачуд**, байн – **баячуд**.*

4. Күмн-әмтнә элгн-садыг, эрдм-үүлиг нерәддг үгмүд олн тоод ***-нр*** гидг суффикс немҗ авна.

Ү л г ү р н ь: *ач – **ачнр**, аав – **аавнр**, адуч – **адучнр**, номт – **номтнр**, саальч – **саальчнр**.*

32. Элгн-садыг, эрдм-үүлиг темдглдг суффикстә бәәлһнә нердиг түүҗ бичтн.

1. Таңһчин Хуралын депутатнрин хургуд сард нег дәкҗ давулгдна. 2. Орн-нутгин меҗә маначнрт[3] нохас ик дөңгән күргнә. 3. Мана аав-ээҗин ачнр, җичнрнь ирхлә, тавн өрәтә гермдн дүүрч одна. 4. Алтн намрар таңһчин хөөчнр, үкрчнр, адучнр өсксн малан һәәхүлд авч одна[4]. 5. «Бамб цецг» ансамблин ханьд домбрчнрин[2] оркестр бас орна. 6. Өрүн эрт хулдачнр эд-тавран, хотхоолан орм-ормднь тәвәд, олн эмтнд[3] үзүлнә. 7. Бичкн зееһән йөрәхәр олн бөлнрнь ирцхәв.

9. Хальмг хурл

Ө 33. Умштн. Амн үгәр келҗ өгтн. 5-6-гч зургуд хәләтн.

Бурхн Багшин Алтн сүм – Европд хамгин ик шар шаҗна хурл. Мана хурл ик болсн деерән, кецү[1] сәәхн! Алтар сиилүлгдсн орань ик холас үзгднә. Хурл дөрвн үзгәсн күрдәр кеерүлгдҗ, цутхлң үүднәннь өмн давшурар усн һооҗҗана. Туслң терүнә өмн Цаһан Аавин бумб тәвгдҗ. Хурлын дотрк бәәдлнь кев-

янзарн күүнә нүд байсана. Орсн күн болhн Буддан алтн бумбд мөргәд, сөгдәд, зальврҗ hарна. Хурлын аhунь йир ик. Энд ламнр олн эмт тосад, теднә неквринь күцәхәр шунна[4]. Шаҗна туск медрл авх күн хурлын дегтрин санд[3] одна. Бурхнд шүтдг улст цуг таалнь күцәгднә. Хурлд ирсн улсин чееҗнь уудад, серлнь сарулдад одсн болна.

hәәхмҗтә hазр

Т о д л җ а в т н:

кецү сәәхн – великолепный, очень красивый; *алтар сиилүлгдсн* – золотом гравированный; *дөрвн үзгәс* – с четырёх сторон; *давшур* – ступеньки; *күрд* – молитвенный барабан; *цутхлң* – центр; *туслң* – прямо; *күүнә нүд байсана* – радует глаз; *мөргх, сөгдх, зальврх* – кланяться, молиться; *неквр* – просьба; *бурхнд шүтдг улс* – верующие; *цуг таалнь* – все условия; *чееҗнь уудад, серлнь сарулдад* – умиротворённый, вдохновлённый; *лам* – лама, монах; *мөргүл* – молитвенная служба.

С у р в р м у д

1. Хальмгин хурлын тускар ю меддвт?
2. Хурлын дөрвн үзгтнь юн тәвәтә?
3. Хурл дотр кенә ик бумб бәәнә?
4. Хурлд ирсн улсиг кен тосна?
5. Ямр учрар эмтн хурлд ирнә?

Д а а л h в р м у д

1. Өггч киискврт бәәх бәәлhнә нерд түүҗ бичтн.
2. Билглҗ бичлhнд белдтн.

10. Бий киисклhн

1. Амр киисклhнә чилгчсин дару нүр-бийлгч хүвс немҗ авад, бий киисклhн тогтна.

2. Нүр-бийлгч орч нерд хасгдад, иим нүр-бийлгч хүвс үүдсмн:

	нег тоодан		олн тоодан	
1-гч нүр	мини –	***-м***	мадна –	***-мдн***
2-гч нүр	чини –	***-чн***	тадна –	***-тн***
3-гч нүр	үүнә, түүнә –	***-нь***	эднә, теднә –	***-нь***

3. Бий киисклһн **«ирлцңгү нүүрин, эс гиж төргч киискврт бәәх немлт мөчин бийиннь юмн»** гисн чинр-утхта.

Ү л г ү р н ь: *Арнзлмудын делссн сүүлмүд агчмд нүдндм торлзв (=**мини** нүдндм). Сержңнҗ көдлсн серүн салькнд күүкнә **альчуриннь** үзүрнь наадсн болҗ медгднә (*амр киисклһнд ***күүкнә** альчурин, **альчурин** үзүр).*

4. Келлһнд юмна нүр-бийлгч чинр-утхиг олн зүсәр келҗ болна.

Ү л г ү р н ь: ***мини** аав – **мини** аавм – аавм;*
***мана** аав – **мана** аавмдн – аавмдн;*
***чини** аав – **чини** аавчн – аавчн;*
***тадна** аав – **тадна** аавтн – аавтн;*
***энүнә** аав – **энүнә** аавнь – аавнь;*
***эднә** аав – **эднә** аавнь – аавнь.*

34. Үгмүдин диг-дараһинь чикләд, зәңгс тогтатн. Харар барлата бәәлһнә нердиг бий киисклһнд тәвтн, теднә киискврин, тооһинь болн нүүринь темдглтн.

1. Урлданд, дү, орлцад, мөрнә, түрүн, эзлв, орм. 2. **Иньг**, болһн, шатр, өдр, чини, наадна, нанта. 3. Хол, мана, **тег**, һазрт, сангдна. 4. Өөр, **школын**, бәрҗ, гер, олн давхрта.

1-гч багин үгмүд бий киисклһнд

Киисклһн / Киискврт	Амр	Бий		
		1-гч нүр	2-гч нүр	3-гч нүр
Нерәдгч	тергн	тергм (-мдн)	тергнчн (-тн)	тергнь
Төргч	тергнә	тергнәнм (-мдн)	тергнәнчн (-тн)	тергнәннь
Өггч	тергнд	тергндм (-мдн)	тергндчн (-тн)	тергндңь
Гемнгч	тергиг, терг	тергим (-мдн) –	тергичн (-тн) –	тергинь –
Бүрдәгч	тергәр	тергәрм (-мдн)	тергәрчн (-тн)	тергәрнь
Ниилүлгч	тергнлә	тергнләм (-мдн)	тергнләчн (-тн)	тергнләнь
Хамцулгч	тергтә	тергтәм (-мдн)	тергтәчн (-тн)	тергтәнь
Һаргч	тергнәс	тергнәсм (-мдн)	тергнәсчн (-тн)	тергнәснь
Залгч	тергнүр	тергнүрм (-мдн)	тергнүрчн (-тн)	тергнүрнь

1. Нерәдгч киискврт 1-гч болн 3-гч нүүрин бийлгч хүвсин өмн эцүсин ***-н*** хадвр хасгдна.

Ү л г ү р н ь: *тергн – **тергм**, **тергмдн**, **тергнь**;*
*көвүн – **көвүм**, **көвүмдн**, **көвүнь**.*

2. Төргч киискврт нүр-бийлгч хүвсин өмн эрк биш ***-н*** гидг ниилүлгч хадвр немгднә.

Ү л г ү р н ь:

тергнә – тергнәнм, тергнәнмдн, тергнәнчн, тергнәнтн, тергнәннь;
көвүнә – көвүнәнм, көвүнәнмдн, көвүнәнчн, көвүнәнтн, көвүнәннь.

3. Гемнгч киискврт амр киисклһнә ***-иг, -ыг*** чилгчин ***-г*** хадвр нүр-бийлгч хүвсин өмн хасгдна, ***-г*** чилгч ***-һи-*** болж тохрна.

Ү л г ү р н ь:
[**-иг, -ыг > -и-**]: *тергиг – тергим, тергимдн, тергичн, тергитн, тергинь;*
[*-г* > **-һи-**]: *көвүг – көвүһим, көвүһимдн, көвүһичн, көвүһитн, көвүһинь.*

35. Дор өггдсн бәәлһнә нердт бий киисклһнә нүр-бийлгч хүвс немтн. Зәрминь олзлад, һурвн зәңг тогтатн.

Һосн, санан, зүркнә, тег, һариг, чирә, толһа.

Я н з н ь: һосм, һосмдн, һосчн, һоснтн, һоснь.

2-гч багин үгмүд бий киисклһнд

Киисклһн / Киисквр	Амр	Бий		
		1-гч нүр	2-гч нүр	3-гч нүр
Нерәдгч	ээж □	ээжм (-мдн)	ээжчн (-тн)	ээжнь
Төргч	ээжин	ээжинм (-мдн)	ээжинчн (-тн)	ээжиннь
Өггч	ээжд	ээждм (-мдн)	ээждчн (-тн)	ээжднь
Гемнгч	ээжиг	ээжим (-мдн)	ээжичн (-тн)	ээжинь
Бүрдәгч	ээжәр	ээжәрм (-мдн)	ээжәрчн (-тн)	ээжәрнь
Ниилүлгч	ээжлә	ээжләм (-мдн)	ээжләчн (-тн)	ээжләнь
Хамцулгч	ээжтә	ээжтәм (-мдн)	ээжтәчн (-тн)	ээжтәнь
Һаргч	ээжәс	ээжәсм (-мдн)	ээжәсчн (-тн)	ээжәснь
Залгч	ээжүр	ээжүрм (-мдн)	ээжүрчн (-тн)	ээжүрнь

1. 1-гч нүүрт төргч киисквриҥ чилгч ***-ин, -ын*** амн үгәр келлhнд ***-им, -ым*** гиж келгднә.

Ү л г ү р н ь:

ээҗин – ээҗимм, ээҗиммдн;
малын – малымм, малыммдн.

2. Гемнгч киискврт амр киисклhнә ***-иг, -ыг*** чилгчин ***-г*** хадвр нүр-бийлгч хүвсин өмн хасгдна [***-иг, -ыг*** > ***-и-***].

Ү л г ү р н ь:

ээҗиг – ээҗим, ээҗимдн, ээҗичн, ээҗитн, ээҗинь;
малыг – малым, малымдн, малычн, малытн малынь.

36. Хавсрлтд бәәх үгин ниицлhсиг бий киисклhнд бичтн.

1. Байрин (мини дууг) дуулсн баhчуд билгәрн асв[4]. 2. Олна седкллә ниилсн ончта (мини дууч) өсв. 3. Эҥкр (мини тег) эҥдән дүрклнә. (И. Л.) 4. Тавн зүсн (эднә мал) тооhан холвж нигтрнә. (К. С.) 5. Шухмр алтн (теднә буудя) шар нарнла наадна. 6. Сохр (мини нүдн) гегә үзлә, сурhуль-эрдм герл болла. 7. Дәәнд әгрсн (мини үүрмүд) дәкнәс (мини зүүднд) орна. (К. Д.) 8. Мөрнә күзүг илхлә, (түүнә көлин) бульчн чичрв. 9. (Эмгнә зүн чикнд) зүүлhәтә (төгрг сиик) нәәхлв[4].

О 37. Чееҗәр бичтн. Бий киисклhнд бәәх үгмүдиг темдглтн.

Таньл, иньг болхар
Төрскн hазруртн ирләв.
Хәр hазртн таасгдв,
Хәәртә үүрмүд чигн олдв.

(Шавалин Д.)

3-гч багин үгмүд бий киисклһнд

Кииск-лһн / Киисквр	Амр	Бий		
		1-гч нүр	2-гч нүр	3-гч нүр
Нерәдгч	тоха	тохам (-мдн)	тохачн (-тн)	тохань
Төргч	тохан	тоханм (-мдн)	тоханчн (-тн)	тоханнь
Өггч	тохад	тохадм (-мдн)	тохадчн (-тн)	тохаднь
Гемнгч	тохаг, тоха	тохаһим (-мдн) –	тохаһичн (-тн) –	тохаһинь –
Бүрдәгч	тохаһар	тохаһарм (-мдн)	тохаһарчн (-тн)	тохаһарнь
Ниилүлгч	тохала	тохалам (-мдн)	тохалачн (-тн)	тохалань
Хамцулгч	тохата	тохатам (-мдн)	тохатачн (-тн)	тохатань
Һаргч	тохаһас	тохаһасм (-мдн)	тохаһасчн (-тн)	тохаһаснь
Залгч	тохаһур	тохаһурм (-мдн)	тохаһурчн (-тн)	тохаһарнь

1. 1-гч нүүрт төргч киискврин чилгч ***-н*** амн үгәр келлһнд ***-м*** болҗ келгднә.

Ү л г ү р н ь: ***тохан*** *– тохамм, тохаммдн;* ***толһан*** *– толһамм, толһаммдн.*

2. Гемнгч киискврт амр кииcклһнә *-г* чилгч нүр-бийлгч хүвсин өмн *-**hи**-* болҗ тохрна: [*-г* > *-**hи**-*].

Ү л г ү р н ь: *тохаг – тоха**hи**м, тоха**hи**мдн, тоха**hи**чн, тоха**hи**тн, тоха**hи**нь.*

38. Бәәлһнә нердиг заагдсн кев-янзд бичтн.

Дала, дөрә – ниилүлгч киисквр, нег то, бий киисклһн, 1-гч нүр;
мөрә, хала – төргч киисквр, олн то, бий киисклһн, 3-гч нүр;
терз, зала – һаргч киисквр, нег то, амр киисклһн;
хаша, буһу – өггч киисквр, нег то, бий киисклһн, 2-гч нүр.

11. Мини эңкр ээҗ

Ө 39. Текст умштн. Амн үгәр келҗ чадтн. Буулһҗ бичәд, 2-3 зәңг немәд, текстиг эврән төгсәтн.

Мини ээҗ к..гшн. Би терүнә зе күүкньв. Ээҗин чансн цә эмтәхн, келсн үгнь ж..лн, хәл..цнь б..ләкн. Намаг уульхла, ээҗ нульмсим арчна. Өөлсн цагт әәтрүлнә, сүрдсн кемд буульна. Ээҗм[3] теврәд, ..рчдән шаххла, цуг әәсн тоот уга болад одна, му юмн мартгдна. Сән өдрмүдт эңкр ээҗдән эвр.. һарарн кесн соньн белгән нерәднәв[4]. Тегәд чигн ээҗин сурһмж авад, ээҗән оньдин күндлх кергтә.

килмжң

Т о д л җ а в т н:

зе күүкн – внучка (по линии дочери); *нульмсн* – слёзы; *әәтрүлнә* – утешает; *сүрдсн кемд* – когда страшно; *эмтәхн* – сладкий; *җөөлн* – мягкий; *бүләкн* – тёплый; *теврх* – обнимать; *өрчдән шахх* – прижимать к груди; *цуг әәсн тоот* – все страхи; *му юмн мартгдна* – всё плохое забывается; *сурһмж* – воспитание; *күндлх* – почитать, уважать; *ач* – заслуга.

С у р в р м у д

1. *Һарсн үрн экин сурһмжар, һазрин өвсн чиигин элвгәр* гидг үлгүрин учр-утхинь цәәлһтн.
2. Бий киисклһнд бәәх бәәлһнә нерд түүҗ бичтн.
3. 2-гч баг киисклһнә бәәлһнә нерд татасар темдглтн.

12. Эврә киисклһн

1. Амр киисклһнә киизң киискврмүдин чилгчсин дару нүрго-бийлгч (= эврә) хүвс немгдәд, эврә киисклһн тогтна.

2. Хасгдсн нүрго-бийлгч ***эврә (эврәнь)*** гидг орч нернәс иим нүрго-бийлгч (=эврә) хүвс үүдсмн: ***-ннь*** (төргч киискврт)***,*** ***-ан (-ән)*** (өггч, гемнгч, хамцулгч киискврмүдт)***,*** ***-н***

(бүрдәгч, һаргч, залгч киисквpмүдт), ***-рн*** (ниилүлгч киисквpт) немгднә.

Үлгүрнь: ***мөрнәннь, мөрндән, мөрән, мөрәрн, мөрнләрн, мөртәһән, мөрнәсн, мөрнүрн;***
аавиннь, аавдан, ааван, ааварн, аавларн, аавтаһан, аавасн, аавурн;
хашаннь, хашадан, хашаһан, хашаһарн, хашаларн, хашатаһан, хашаһасн, хашаһурн.

3. Нүрго-бийлгч хүвс олн зүсн болв чигн, бәәлһнә нерд цуглан **«нерлгч мөчин эврәннь юмн»** гисн нег чинр-утхта болна.

Үлгүрнь: *Муузра малтаһан хамдан йова йовж, әмнь ниилж одсн күн.* ***Малан*** *хәләсн цагтан* ***ахан, дүүһән*** *мартж оркна. (Эрнжәнә К.)*

4. Келлһнд юмна нүрго-бийлгч чинр-утхиг олн зүсн эврһәр келж болна.

Үлгүрнь:

эврәннь *мал –* ***эврәннь*** *малан – малан;*
эврәннь *нутгт –* ***эврәннь*** *нутган – нутган;*
эврәннь *ээжәр –* ***эврәннь*** *ээжәрн – ээжәрн.*

40. Бичтн. Эврә киисклһнд бәәх бәәлһнә нерд темдглтн. Харар барлата үгмүдиг орс келнд орчултн.

1. Күүкнд эк-эцкиннь герәс, эврәннь өрәһәсн холжх цагнь ирв. (Б.Б.) 2. Болха һанзиг цегдгиннь **хавтхд** дүрв[4]. 3. Хар күүкн альчуриннь үзүрәр нүдән арчад йовна. (Э. К.) 4. Алвтынн өргн аһуд ахнр-дүүнртәһән амулң-менд бәәж. (К. Д.) 5. Хурин хөөтк нарн хурц **толярн** мандлв[4]. 6. Шовуд **цандгт** орчкад, живрәрн деерән ус цацв. 7. Аавиннь герт шинкән иржәсм эн. 8. Эцктәһән хоюрн мана белдсн белгиг би аавдан бәрүлж өгүв. (Т.г.) 9. Кезәнә нүүдг хальмгуд үвлзңдән[2] орад, хулһн сарас авн моһа сар күртл бүүртән бәәдг бәәсмн. (К.С.) 10. Кезәнә-кезәнәс нааран хальмг

улс теегиннь **аһуд** хотн болһнар элгн-садарн бүүрләд, дөрвн зүсн малан[3] өскәд бәәсмн. (К.С.)

Эврә киисклһнә таблиц

Киисклһн / Кии-сквр	Амр	Эврә		
	1-гч баг	1-гч баг	2-гч баг	3-гч баг
Нерәдгч	–	–	–	–
Төргч	көвүнә	көвүнәннь	һариннь	чирәннь
Өггч	көвүнд	көвүндән	һартан	чирәдән
Гемнгч	–	көвүһән	һаран	чирәһән
Бүрдәгч	көвүһәр	көвүһәрн	һарарн	чирәһәрн
Ниилүлгч	көвүнлә	көвүнләрн	һарларн	чирәләрн
Хамцулгч	көвүтә	көвүтәһән	һартаһан	чирәтәһән
Һаргч	көвүнәс	көвүнәсн	һарасн	чирәһәсн
Залгч	көвүнүр	көвүнүрн	һарурн	чирәһүрн

41. Дуту үзгүд тәвәд, чеежәр бичтн.

Герт..н тәрсн цецгәһ..н
Герлд өөрхн бәрнәв.
Серүн үвлин турш..рт
Седкл..н өгч асрнав.
(Шугран В.)

42. Умшад, цегин орчд кергтә эврә хүв бичтн. Текстиг төгсәтн.

Намрар зерлг аңгуд ичәнд..[3] , нүкнд.. орна. Шар өңгтә кермн өңг.. соляд борлна[4]. Туула үвлин цаһан хувц.. өмснә[4]. Зуг чон бәәдл.. сольхш. Эн белтргүдт..[2] тежәл хәәһәд, туула, хулһн бәрнә.

О 43. Умшад, текстин утхинь келтн. Эврә киисклһнд бәәх бәәлһнә нердин киискврмүд темдглтн.

Усан уусн үкрмүд худгин өөрәс холд оджахш. Мал нег-негән долалдад зогсчана. Бичкн сегтә һазрт нег үкр кевтнә. Тер үкрүр Манҗин Довдн нөкдән дахулад ирв. Довдн үкрин хуһрсн көлинь боох юм энд-тендән хәләв. Көлднь һар күрхлә, үкр толһаһан саҗад бәәнә. Яахан'ән медлго, Довдн нөкдүрн хәләв. Нөкднь һооҗҗасн көлсән[3] чирәһәсн хурһарн шувхрҗ арчад босв. Малын эмчиг дуудх кергтә гисн шиидврән нөкдтән келв. Хамдан мал хәрүләд, көлсән хуваңдг улс сән-муудан әдл орлцх болҗ, эдн күүндцхәв. Довдн зөвтнь багтв. Ах үкрч кергәрн[3] йовҗ одв. (Хоньна М.)

Т о д л җ а в т н:
сег – навес; *боох* – завязывать; *саҗна* – трясёт; *һооҗҗасн* – стекавший (пот); *көлсән шувхрҗ арчв* – вытер пот; *сән-муудан* – и в радости и в горести.

О 44. Умштн. Харар барлата үгмүдиг буулһҗ бичәд, киисклһинь йилһтн.

Кезәнә бәәҗ. Кер һалзн хуцта Кеедә гидг өвгн бәәҗ. Эн угатя өвгн һанцхн **хуцан** унад, хааһарнь цокад хавшулад, **һуярнь** цокад һавшулад йовна. Зуурнь нег хумха **дал** кевтҗ.

«Цагт маһд уга, кергтә чигн болад бәәх», – гиһәд далыг өвгн хавтхлчкад, цааранднь һарад йовна. Асхн бүрүл дахад, өвгн нег байна хотнд ирәд, хуцан уйчкад, герт орад ирхлә, байнахн **цәәһән** ууҗ бәәнә. Өлссн өвгнд цәәһәсн күн өгсн уга.

Мал хотнд орсн хөөн байнахн бас **махан** чанв.

«Эн махнасн бас өгш уга», – гиҗ санҗаһад:

– Би невчкн махтав, түүгән чанҗ идх хәәс өгит, – гив.

– Мана махнла чанад ид, – гиҗ байн келв.

– **Махнтн махим** идҗ оркхла, яахв? – гиҗ өвгн келв.

– Мана махн махичнь идхлә, махан цугтнь өгнәв, – гиҗ байн хәрү өгв.

Тиигхләнь өвгн босад, хумха далан күүнд үзүлл уга хәәснд тәвж оркв. Махан болһад һарһхла, өвгнә дал нүцкн болна.

– Хәлә, махнтн махим идчкиж, – гиҗ өвгн ярвна.

Байн арһ уга, келсн **үгдән** боогдад, махан цугинь **өвгнд** өгчкв. (Тууляс.)

13. Мини түрүн дегтрмүд

Ө 45. Умштн.

Мини түрүн дегтрмүд – хамгин дурта дегтрмүд. Үзгүд медәд, умшдг болсндан би икәр байрллав. Юнгад гихлә, дегтр умшч өгтн гиһәд, кү сурх керг уга, дурта дегтрән[3] эврән авад умшч болхмн. Хальмг болн орс келәр бичсн үүдәврмүд, алдр шүлгч А. Пушкинә шүлгүд болн туульс би умшхдан дуртав.

Түрүләд мини дурта дегтрмүд нимгн, җөөлкн һадрта билә. Бичкнәсн авн ээҗтәһән[3] хамдан Нуура Владимирин бичсн ахр шүлгүд умшхдан дуртав. «Алтн булг» гидг дегтр йир соньн болчкад, тодлхд гиигн. Шүлгәр дамҗулад, то түргәр, амрар келдг даслав:

һол седкүл

Өмн эн йовна,
Өркин ууһн болна.
Шор мет хурц,
Шовһр шар болна.

Иигәд би негнәс авн арвн күртл то болһнд нерәдсн шүлг меднәв. Җилин литд нерәдгдсн шүлгүд бас бәәнә. Долан хонгин өдр болһнд нерәдгдсн шүлгүд бас өвәрц. Дәкәд болхла, моддын нерд медҗ авлав. «Гер болн өлг-эд» гидг шүлгт хувц-хунрин, ааһ-савин нердлә таньлдлав.

Иим дегтрмүд умшхла, ухата, соньн күүнлә күүндвр кеснлә әдл болна. Дегтрт мана кех, күцәх кергүд цуһар бичгднә. Дегтр умшад, делкә үздг гидг үлгүр бәәнә.

Дегтр умшхдан дурта бичкдүдт иим **селвг** өгчәнәв:

1. Дегтриг цеврәр хадһлх кергтә.

2. Умшсн цагтан халхсинь нуһлхмн биш.

3. Дегтр деер, дегтрин халхст төрүц юм бичхмн биш.

4. Дегтриг сууһад умшхмн. Кемр кевтәд умшхла, нүднә харан муурна.

5. Тасрхан уга дегтр умшдг авъяс дастн!

Тодлҗавтн:
нимгн – тонкий; *җөөлкн* – мягкий; *һадр* – обложка; *лит* – календарь; *халх* – страница; *нуһлх* – загибать; *муурна* – ухудшается; *хадһлх* – беречь; *зөөр* – богатство; *авъяс* – привычка, обычай; *дегтрин саң* – библиотека; *өвәрц* – интересный, необычный.

Сурврмуд
1. Чини түрүн дегтр ямаран нертә билә?
2. Кедү настадан чи умшдг дасвч?
3. Өдгә цагт ямаран дегтрмүдт дуртавч?
4. Чини үүрмүд ямаран дегтрмүдт дурта?

Даалһвр
1. Эврәннь дурта дегтрин тускар бичтн.

14. Бәәлһнә нернә морфологическ йилһлт

Йилһлтин даран

I. Келлһнә хүв. Хамцу чинр.

II. Морфологическ темдгүд.

1. Эклц кев (нерәдгч киисквр; нег, эс гиҗ олн тоод).

2. Оньдин темдгүд: а) йирин, эс гиҗ эврә; б) әмтә, эс гиҗ әмн уга тоот; в) альк баг киисклһнд.

3. Оньдин биш темдгүд: а) то; б) киисквр;в) киисклһн;
г) бий киисклһнд болхла, альк нүүрт.

III. Зәңгин мөч (нерлгч, немлт, цәәлһлт, эс гиҗ уршг).

Йилһлтин янзнь

Бидн герин даалһвран[3] *күцәҗәнәвидн.*

А м н ү г и н й и л һ л т

Даалһвран – бәәлһнә нерн.

Негдвәр, юм нерәджәнә: (ю у һ а н?) *даалһвран.*Эклц кев – *даалһвр.*

Хойрдвар, энүнә оньдин темдгүд: йирин, әмн уга, 2-гч баг киисклһнд.

Оньдин биш темдгүд: нег тоод, гемнгч киискврт, эврә киисклһнд бәәнә.

Һурвдвар, зәңгд немлт болҗана.

Б и ч м р й и л һ л т

Даалһвран – б. н.

I. (Ю у һ а н?) *даалһвран*. Эклц кев – *даалһвр*.

II. Оньдин темдгүд: йирин, әмн уга, 2-гч б.к-һн. Оньдин биш темдгүд: нег то, гем.к-вр, эврә к-һн.

III. (Ю у һ а н?) *даалһвран*.

О 46. Үгин нииңлһс олзлад, зәңгс тогтатн.

Келндән³ хару, алтн һарта³, нүдәрн³ докъялх, омун һазрур³.

ЧИНРЛГЧ НЕРН

47. Бичтн. Чинрлгч нерд горвксн татасар темдглтн.

Мөрн – хамгин ухата адусн

Кесг зун җилин туршарт мөрн күүнә иньг болн нөкд болҗ тоолгдна. Кезәнә әмтн мөриг бурхнла әдлцүлҗ, терүнд мөргдг бәәсмн. Мөрн итклтә, чаңһ-чиирг, чидлтә болн хамгин ухата бод мал. 1912 җилд немшин һазрт «Ухалгч адусн» гидг соньн дегтр барас һарв. Энүнә түүрвәч немш кувц-ювелир Карл Кралль. Эн умшдг, күүнә сурврт хәрү өгдг, эсв меддг мөрнә ту-

скар бичсмн. Орловск хатрач Ухата Ганс гидг мөрн шинҗллтд орулгдсмн.

Хойр җилин эргцд ухата мөрн негнәс экләд 30 күртл туруһан цокад, то медүлдг бәәсмн. Мөрн үзглл дасад, үгмүд тогтаһад, сурврт хәрү өгәд, эсвин үүлдвр күцәдг бәәҗ... (А. Б. Полежаевин, Е. А. Зуевин «Иппотерапия: путь к здоровью» гидг дегтрәс.)

15. Чинрлгч нернә туск медвр (давтлһн)

1. **Чинрлгч нерн** гисн – юмна чинр болн темдг нерәддг, я м а р а н? к е н ә? ю у н а? гидг сурврмудт хәрү өгдг үгмүд.

Ү л г ү р н ь: ***Өндр*** *уулын ора деернь* ***цаһан*** *цасн гилвкнә.* ***Алтн*** *җола эргүләд,* ***хол*** *һазрас көвүн ирв.*

2. Чинрлгч нерн – эс хүврдг келлһнә хүв. Бәәлһнә нернлә киискврәр болн тооһар таархш.

Ү л г ү р н ь:	нег то	олн то
Нерәдгч	*шин дегтр*	*шин дегтрмүд*
Төргч	*шин дегтрин*	*шин дегтрмүдин*
Өггч	*шин дегтрт*	*шин дегтрмүдт*
Гемнгч	*шин дегтриг*	*шин дегтрмүдиг*
Бүрдәгч	*шин дегтрәр*	*шин дегтрмүдәр*
Ниилүлгч	*шин дегтрлә*	*шин дегтрмүдлә*
Хамцулгч	*шин дегтртә*	*шин дегтрмүдтә*
Һаргч	*шин дегтрәс*	*шин дегтрмүдәс*
Залгч	*шин дегтрүр*	*шин дегтрмүдүр*

3. Чинрлгч нерн чинр-утхарн о н ь д и н болн т о г т а г ч гиҗ хувагдна.

Ү л г ү р н ь: *улан* (альчур), *цоохр* (үкр), *көвкр* (цасн), *бат* (деесн), *киитн* (усн) – оньдин чинрлгч нерд;

зүркни (ханлт), *хөөнә* (арсн), *захдк* (гер), *ниднәк* (үвл), *гүрмр* (хувцн), *цаста* (уул) – тогтагч чинрлгч нерд.

4. Зәңгд чинрлгч нерд бәәлһнә нердлә ниицнә, цәәлһлт, эс гиж келгч мөч болна.

Ү л г ү р н ь: *Сән мөрнә гүүдл хурдн* (*сән* – цәәлһлт, *хурдн* – келгч). *Мана шин патьрин өрәс сарул* (*шин* – цәәлһлт, *сарул* – келгч).

48. Зерг болһнас үгмүд ирлцүләд, үгин ниицлһс тогтатн.

1-гч зерг: өндр, мектә, теглг, бичкн, соньн, баахн, кезәңк, модн, нимгн, нарта, зузан, байн, җөөлн, шүрүн, үвлин.

2-гч зерг: залу, салькн, өдр, дегтр, хәләц, зәңг, күүкн, гер, күн, урһц, арат, хувцн, ухр, цаг, сө.

Келлһнд бәәлһнә нернә чинр-утх авсн чинрлгч нерд киискврмүдәр хүврәд, олн зүсн зәңгин мөчмүд болна.

Ү л г ү р н ь: *Мөрнә сәәг холд йовж меддг. (Ү.) Замг* ***сәәнд*** *заһсн хурдг.(Ү.)*

49. Бичтн. Бәәлһнә нернә чинр авсн чинрлгч нерд олж, ямаран киискврт бәәхинь темдглтн. Хальмг-орс толь олзлтн.

1. Байн Күңкән Алтн Цеежнь Күнд Һарта Саврин Күүкн Күрң Һалзнар күрәд ирв. (Җ.) 2. Алдр богд Җаңһрин Арнзл Зеерд йовх болж һарв. (Җ.) 3. Дөрвн көлдән шар үстә Алтн Цеежин күлг дүүвр агсг Улан йовх болж һарв. (Җ.) 4. Зан Тәәж хан уулын чинән оһтр Шар Цоохран тохулад, түмн бодңган дахулад мордв. (Җ.) 5. Олн һазрин бетк хазгсн, олн һолын ус уугсн, агсг Уланан түрүлүлтн гисн, авһин келсн үг эс билү гиһәд, агсг Уланар йовв. (Җ.) 6. Теегин адун дундас төөлтә кеериг тохла. (С. А.) 7. Сайг сәәхн саарлын сәәр деернь өсләв. (Д.)

ова

50. Бәәлhнә нернә чинр авсн *Зеерд, hалзн* гисн үгмүдт цегин орчд киисквріин чилгчс тәвтн.

Зеерд мөрн – аавин сән нөкд. Зеерд.. унад, аав хө хәрүлнә. Зеерд.. йовад, үдин хотдан хәрҗ ирнә. Зеерд.. хурдн мөрн уга. Зеерд.. аав машинлә чигн урлдҗ чадхмн. Зеерд.. хурднд би аавтаhан бахтад бәәнәв.

hалзн бух авhин хошт бәәнә. hалзн.. авh сәәнәр асрна. hалзн.. бичкн күүкд әәнә. hалзн.. өвс өгәд, цагтнь услх кергтә.

51. Харар барлата үгмүдин орчд хавсрлтас үг болhныг тәвәд келтн.

Эн җил намр эрт ирв. **Халун** нарна ээлhнд тег хүврв (намрин, шар, хурц). **Олн зүсн** цецгүд, кевс мет, эрәтрнә (улан, оошк, көк). **Тиньгр** тег налаҗ унятна (өргн, эң зах уга, хальмг). **Сер-сер гисн** салькнд урhмл шавшч урhна (җөөлн, номhн, серҗңнсн).

О 52. Үлгүрмүд умшад, чинрлгч нердиг цәәлhүлҗәх үгмүдтәhинь бичҗ автн.

1. hашун усна көөсн. 2. hәргтә толhahac[3] көлтә көлд амр уга. 3. Ухата күн сандг, урн күн кедг. 4. Му нертә җирhхәр, сән нертә үксн деер. 5. Холын зәңг холвата.

16. Нертә хальмг дууч

Ө 53. Умштн.

Хальмг Таңhч билгтә улсарн байн. Кесгнь билгәрн[3] ончрад, нерән дуудулҗ йовна. Дуучнр чигн, биичнр чигн бәәнә. Бүкл ик ансамбльмуд чигн бәәнә. «Бамб цецг» ансамблиг мана орн-нутгт, hазадын нутгудт сәәнәр меднә. Эн ансамблин дуучнр дунд Чиктән Татьянан нерн олнд темдгтә. Шорҗңнад гүүҗәх хаврин

усн мет, еңсг[3] сәәхн дууһарн Чиктән Татьяна күн болһна седкл авлна. Дуулдг дунь олн. Дурна, экин, төрскн һазрин туск дуд репертуартнь бәәнә. Нег үлү көгҗмч Манҗин Аркадийтә хамдан эн дуулхла, соньн болҗ медгднә. Баахн чигн, медәтә чигн улс энүг таасч соңсна.

җисән халвһ

Т о д л җ а в т н:
билгтә – талантливый; *нерән дуудулх* – прославлять имя; *букл* – целый; *олнд темдгтә* – всем известный; *шорҗңнад гүүҗәх хаврин усн мет* – как журчащий весенний ручеёк; *еңсг* – мелодичный, красивый (о голосе); *седкл авлна* – захватывает душу, заворажи-васт; *соньн* – интересно, особенно.

С у р в р м у д
1. Чиктән Татьянан дуулсн дуд чи меддвч?
2. Дууч альд көдлнә?
3. Терүнә дуулсн дуд юуһарн олнд таасгдна?
4. Дуучин тускар ямаран чинрлгч нердәр келгдҗәнә?
5. Хальмг көгҗмчнрин, дуучнрин нерд заатн.

Д а а л һ в р м у д
1. Нег уңгта үгмүд түүҗ бичтн.
2. Цуг чинрлгч нерд буулһҗ бичтн.
3. Дураһад, таңһчдан нертә күүнә тускар бичтн.

17. Оньдин чинрлгч нерн

Оньдин чинрлгч нерн юмна шишлң темдгин болн чинрин ик-баһинь медүлнә.

Оньдин чинрлгч нерн бәәлһнә нернә олн зүсн чинр темдглнә.

Ч и н р и н ь: *хату* цаасн, *күүрг* чолун, *җөөлн* көвң.

Т е м д г и н ь: *хурдн* мөрн, *сарул* өдр, *үүрмг* хур, *хагсу* һазр.

Ю м н а болн м а л ы н з ү с и н ь: *цаһан* утцн, *шар* нарн, *бүркг* теңгр, *кер* мөрн – *кеегч* гүн, *улан* цар – *улагч* үкр, *зеерд* мөрн – *зеегч* гүн.

Ю м н а и к-б а һ и н ь: *ик* гер, *бичкн* дегтр, *өндр* модн, *маштг* күн, *хол* хаалһ, *өөрхн* иньг.

Ю м н а б ә ә д л, к е в-я н з и н ь: *хавтха* боорцг, *төгрг* таава, *мәәһг* көл, *монтхр* толһа, *зузан* ул, *нимгн* девтр.

54. Умштн, оньдин чинрлгч нерд олтн.

1. Туула ут чиктә, бүлтхр нүдтә, оһтр сүүлтә, тесркә урлта аң. 2. Цецн хан зеерд күлгән унад, ик алвтан төгәләд һарна. 3. Сәәхн Төрскндән туслх седкл – җирһлд байр. 4. Өндр уулын ора деер күмни нүднд үзгдәд уга ке сәәхн өргә эн үзәд һәәхв. 5. Цаһан мөңгн мет, цевр сәәхн теңгрт һурвн марл чирмлднә. 6. Һашун утан нүднд ус гүүлгв. 7. Сән күн – сәәвр җора, му күн – модн көшә. (Ү.)

55. Эн чинрлгч нерд орулад, зәңгс тогтатн.

Алг, хоңһр, халтр, хар, улан, буурл, өргн, һо, утулң.

Я н з н ь: *Дииләрин өдрт нерәдгдсн дөрлдәнд мана теегин бүлң болһнас зеерд, күрң, алг мөрд орлццхав.*

Оньдин чинрлгч нердин чиңрин кемҗән

1. Оньдин чинрлгч нернә эклц кев-янз нег юмна **чинрин йирин кемҗәг** медүлнә.

Ү л г ү р н ь: *өндр* модн, *байрта* күүкн, *хурдн* салькн, *цаһан* цаасн, *улан* туг, *бат* цогц-махмуд.

2. Юмна **чинрин баһ кемҗәг** шишлң ***-втр, -вр, -вцр, -цр, -хн*** суффиксмүдәр темдглнә.

Ү л г ү р н ь: *улав**тр*** өңг, *цаһа**вр*** үүлн, *өрг**вцр*** майг, *бат**цр*** эд, *нәр**хн*** бүс.

3. Юмна **чинрин ик кемҗәг** олн зүсн эв-арһар темдглнә:

а) **чинрин йирин кемҗәтә** оньдин чинрлгч нернә өмн ***хамгин, маш, йир, зөвәр, берк, мел*** болн нань чигн чинр икдүлгч үгмүд тәвгднә.

Ү л г ү р н ь: *хамгин өндр* уул, *маш күнд* ацан, *берк хурдн* мөрн, *зөвәр бат* күн, *йир соньн* дегтр.

б) **чинрин йирин кемҗәтә** оньдин чинрлгч нернә эклцнь давтгдна.

Ү л г ү р н ь: ***ув** улан* альчур, ***цав** цаһан* хун, ***хаб** хар* мөрн, ***дүң** дүлә* көдә.

в) **чинрин йирин кемҗәтә** оньдин чинрлгч нерд бүклдән давтгдна.

Ү л г ү р н ь: *хар-хар* керәс, *өндр-өндр* гермүд, *түргн-түргн* машид.

г) давтгдсн оньдин чинрлгч нернә түрүн үгнь төргч, эс гиҗ һаргч киискврт тәвгднә.

Ү л г ү р н ь: *муу**һин** му* йовдл, *муу**һас** му* йовдл; *сәә**нин** сән* бәәдл, *сәә**нәс** сән* бәәдл.

4. Оньдин чинрлгч нернд хойр юмна **чинриг дүңцүлгч кемҗән** бәәнә.

Ү л г ү р н ь: ***салькнас** хурдн **санан, цуснас** улан **халхта, цуһараһаснь** байрта **күүкн, цаснас** цаһан **саңната**.*

56. Умштн. Чинрлгч нердин чинрин кемҗәг нерәдтн.

1. Байкал – моһлцг һазр деер бәәсн нуурмудас хамгин гүн нур. 2. Цугтаһаснь өндр нурһтань мана класст – Байр. 3. Хулһн күшләс зөвәр бичкн. 4. Нәәҗм нанас өндр. 5. Делгүрт улавр зүстә торһн альчур хулдҗ авув. 6. Үд болҗ йовх цагт борңху өңгтә

үүлн һарад, ик гидг хур орв. 7. Үүлн һатцас нарн шарңху болҗ үзгдв. 8. Көвүд цасар моһлцг хамрта, ик нүдтә, бавһр махлата, ут һарта кү кецхәҗ. 9. Көркхн цогц, көдлмшин зөргитн кезәд чигн хальмг тег хадһлна. 10. Заглюн ээҗ Нәәмш захин бернд биилҗәнә. (Л. Ц.) 11. Эн зөвәр ухарльг күн болх бәәдлтә.

О 57. *Зөвәр улан, йир догшн, хамгин өргн, мел цугтаһаснь хурдн* гидг үгмүдин нииһлһс орулад, зәңгс тогтаһад бичтн.

18. Зул – хальмгудын нас авдг өдр

Ө 58. Текст умштн. Цегмүдин орчд кергтә үзгүдинь бичтн. Нәәрүлҗ бичлһнд белдтн.

Хальмгудын байрин өдрмүд дунд Зул онц орм эзлнә. Юуһарн ончта гиҗ сурхла, эн өдр – насан авдг, Зуңква Г..гән Бурхнла залһлдата өдр. Цуг хальмг улс эн өдрлә эврәннь насндан нег җил деернь немнә. Эннь аав-ээҗ көгшрәд, ачнр-җичнр өсәд, экэцкнр тахшад, медәрәд, ..йнрин залһлданд таслвр уган герчллт.

Өр..н эрт босад, зандн улан ц..һән чанад, зулан өргәд, көгшн аав-ээҗәрн насан йөрәлһәд, цуһар эрүл-менд, сансн санамдн күцҗ, ам..лң бәәхинь Зуңква Гегәнәс сурнавидн. Зулан өргхин кемд, күн болһна насна тоод дәкәд нег һол ..лү кеһәд, күн болһнд дәкәд нег җил немәд, җил болһн иим сәәхн авъясан бәрәд зальврнавидн.

цацл йөркг

Т о д л җ а в т н:
онц орм – особое место; *нас авдг өдр* – день, когда прибавляется год; *Зуңква Гегән* – лама Зункава; *үйнрин залһлдан* – связь поколений; *тасршго* – не прервется; *герчллт* – свидетельство; *гем-өвчн* – болезнь; *зул өргх* – зажечь лампадки; *зальврх* – молиться; *авъяс* – обычай.

Сурврмуд

1. Зул юуhарн ончта?
2. Зул өдрлә хальмг улс ямаран авъяс күцәнә?
3. Ямаран бурхнд хальмгуд зальврна?
4. Тана өрк-бүл яhж Зулан кедгин тускар келтн.

59. Умштн. Өггдсн хойр йөрәл чееҗәр дастн.

Зул өдрин өрүн гер болhнур көгшдиг дуудна. Медәтә улс цәәhәр түрүн йөрәл тәвнә.

Цә-чигән элвг-делвг болҗ,
Буур җил hарч, ботхн җил орж,
Күүкд-көвүдин авчах насн ут болҗ,
Кишгнь бат болҗ,
Һазр-уснаннь өлзәд багтҗ
Җирhх болтха!

Дарунь «Һалын Окн Тецгр евәҗ өршәтхә» гидг. Цуг Деед олн бурхдт идән-чигәнә ур дееҗ бәрҗ, ут нас, бат кишг евәҗ өршәтхә гиҗ, зальврҗ шүтҗ йөрәдг.

Идән-чигән элвг-делвг болҗ,
Шин орҗах җилин өлзә кишг хальдҗ,
Күүкд ут наста,
Бат кишгтә болҗ
Өсч өргҗтхә!

Зул өдрлә гертән боорцг кеҗ, күншү hарhдмн. («Хальмг үнн» газетәс.)

60. Текст умшад, учр-утхинь тодлҗ келтн.

Зулын дару, үвлин дунд сард, нег онц темдглдг өдр бәәнә. Эн өдриг Җилин нойн гиҗ нерәднә. Учрнь иим. Деед олн бурхд,

Делкән Цаһан Аав – цуһар нүүж, үвлзңдән орна гиҗ келдг. Һурвн өдр дарандан нүүдг. Эн һурвн өдр гертәсн хот-хол, үмс, бог һарһдмн биш. Хол хаалһд һарч йовдго, цугтан зальврдг болҗана. Зулын хөөн цөн өдр давхла, Җилин нойн өдр күцәгдх учрта. Туслң өдр заагдҗахш. («Хальмг үнн» газетәс.)

Т о д л ж а в т н:
йор – примета; *туслң* – определённый.

19. Тогтагч чинрлгч нерн

Тогтагч чинрлгч нерн талдан келлһнә хүвсәс олн зүсн суффиксмүдәр дамҗҗ бүрднә. Эднд чинрин кемҗән уга.

Ү л г ү р н ь: *цергә* хувцн, *бичмр* көдлмш, *ардк* зерг, *маңһдурк* өдр, *алтн* билцг.

Тогтагч чинрлгч нердин олн зүсн чинр-утх юм, үүлдвр, орм, цаг, материал, эзлгч чинр нерәдҗәх үгмүдин чинр-утхла хәрлцнә.

Ү л г ү р н ь: зүркн – *зүркни* ханлт, ору – *оруд* күн, захд – *захдк* гер, эндр – *эндрк* газет, шеемг – *шеемг* альчур, шавр – *шавр* гер, аавин – *аавин* зург, туулан – *туулан* чикн.

61. Тогтагч чинрлгч нертә үгмүдин нииңлһс буулһж бичәд, чинр-утхинь цәәлһтн.

Ниднәк хавр, цаһан бүшмүд, маш күнд ацан, өрүни газет, намрин өдр, ямана бул, халун зун, догшн салькн, деерк давхр, модн оңһц, һашун мәңгрсн, үкрин өвр.

62. Умштн. Тогтагч чинрлгч нерд шүүж, ямаран келлһнә хүвсәс бүрдсинь йилһҗ, чинр-утхинь цәәлһтн.

1. (Угатя, хальмгин) бүлд, (бичкн, утата) ишкә герин һулмтын көвәд һарсн Эрднин Пүрвә эврәннь (кишгтә, цаһан) хаалһан

мөрдв. (Д. Б.) 2. Өцклдүрк өдрлә әдл (нарта, таалмҗта, чилгр) өдрмүд бас болх. 3. (Хаврин, дулан) нарна герлд тег тинив[4]. 4. Мана селәнд (сәәхн, чолун) гермүд бәргднә. 5. Делгүрт дала (өлгмр, ке) хувцн орҗ. 6. Школын сурһульчнр күүкд улсин сән өдрлә экнртән, ээҗнртән, багшнртан (йөрәлин, байрта) бичг[3] бичхәр шиидв. 7. Мана авһ (ухарльг, керсү) күн болдмн. 8. (Үвлин, киитн) шуурһнла, (намрин, хурта, салькта) цагла Санҗ хөөдән йир ик килмҗтәһәр хәләҗ асрна. (Н. М.)

таарлт

63. Чинрлгч нерд немәд бичтн.

1. … сөөд хань болшго, … буданд хать болшго. (Ү.) 2. Нарн суухларн, … өңг һарна. 3. Хальмг тохмта үкр … зүстә болна. 4. … нуурин көвәд цах шовун хурна. 5. Намр болад ирхлә, мана хальмг тег … зүстә болҗ одна. 6. … харһа моднораһарн нәәхлнә. 7. Хаврин эклцәр мал … болна.

20. Чинрлгч нернә морфологическ йилһлт

Йилһлтин даран

I. Келлһнә хүв. Хамцу чинр.

II. Морфологическ темдгүд.

1. Хүврдго үгмүд. Эклц кев.

2. Оньдин темдгүд: оньдин чинрлгч нерн, тогтагч чинрлгч нерн.

3. Оньдин биш темдгүд: 1) оньдин чинрлгч нернә чинрин кемҗән (йирин к., баһ к., ик к., дүңцүлгч к.); 2) тогтагч чинрлгч нернд чинрин кемҗән уга.

III. Зәңгин мөч (цәәлһлт, келгч).

Йилһлтин янзнь

Маңһдур шуурһн шуурад, киитн[3] өдр болх.

А м н ү г и н й и л һ л т
Киитн (*өдр*) – чинрлгч нерн.

Негдвәр, юмна чинр нерәдҗәнә: (я м а р а н) *киитн өдр.*

Хойрдвар, энүнә оньдин темдг: оньдин чинрлгч нерн. Оньдин биш темдг: йирин чинрин кемҗән.

Һурвдвар, зәңгд цәәлһлт болҗана.

Б и ч м р й и л һ л т
Киитн (*өдр*) – ч.н.

I. (Я м а р а н?) *киитн.* Хүврдго үг.

II. Оньдин темдг – оньдин ч.н. Оньдин биш темдг: йирин чинрин кемҗән.

III. (Ямаран?) *киитн өдр.*

64. Хавсрлтд бәәх үгмүдт кергтә суффиксмүдинь немәд, чинрлгч нерд бүрдәтн.

1. (Серт..) чиктә, (бүлт..) нүдтә. (Т. т.) 2. Санҗ (шуур..) бор девлин унҗсн ут хормаһар зәрмдән (көлс..) чирәһән арчад, хая-хая амрчаһад кеһә бәәҗ, аш сүүлднь бочкиг усар дүүргв. (Б. С.) 3. Хурц (кел..) күн кезәдчн күүнә зүрк, уха авлҗ, үг келнә. 4. Мана классин һардач (ол..[3]) келтә күн. 5. (Әәм.. уга), зөргтә улс хортна өмнәс ноолдҗ, орн-нутган сулдхна.

65. Үүлдәгчсәс тогтагч чинрлгч нерд бүрдәҗ бичтн.

Мартх, әәх, келх, бичх, йовх, дуулх, бурх, олх.

66. Эн зәңгсиг иим дараһар бичтн: түрүләд аһу темдглҗ бәәх чинрлгч нертә зәңгс, дарунь чинр, дәкәд зүс болн темдг медүлҗәх.

1. Буурл[3] үстә баахн теглг нурһта күн орҗ ирәд, өңгнь хүврәд бәәсн көк һадрта цаас барун һарарн болһаҗ секв. 2. Емельяновин гернь – цеб гисн эвтәкн[3] финск модн гер. 3. Бичкн өндр цаһан

өрәд Деля хөөч сууна. 4. Намрин хар салькн шуурха бор өрмгиг ивтлҗ, цогцин махнд күрч, бичкн көвү чичрүлв. (Н. М.) 5. Теңгрт үүлн уга, делгүд көк ценкр аһар. 6. Барана өмн буурл үстә, бөгдһр нурһта көгшн эмгн бичкн көвүг наадулад сууна[4]. (Б. Б.) 7. Бичкн кер мөрн биилн бәәҗ тарһлҗ. (Т. т.)

67. Умштн. Дора бәәсн сурврмудт хәрү өгтн. Текстиг эврән төгсәтн.

Үвл хальмг теегт

Мана һазрт үвл шуурһта-бората, цаста-салькта болна. Көвкр цаһан цасн, көвң мет, җөөлкн девләр теегиг хучхла, йир сәәхн! Эндән – цәкрм цаһан, ә-чимән уга, тагчг. Болв догшн киитнд, шүрүн салькта боранд теегт әәмшгтә. Теңгр һазр хойр нииләд, таш харңһу болад, күн, мал төөрч чигн одхмн. Тер цагт үкс гиҗ гертән күрх кергтә.

аюл

Тодлҗ автн:
шуурһн-боран – непогода, метель, буран, пурга; *көвкр цаһан цасн* – рыхлый белый снег; *көвң мет* – как вата; *җөөлкн* – мягкий; *хучх* – покрывать; *йир сәәхн* – очень красиво; *эндән* – повсюду; *цәкрм цаһан* – белоснежный; *ә-чимән уга* – безмолвие; *тагчг* – тишина; *шүрүн* – резкий; *таш харңһу* – тьма, очень темно; *төөрч чигн одхмн* – можно заблудиться; *үкс гиҗ* – быстро.

Сурврмуд
1. Үвл ямаран болна?
2. Үвлин теңгрин тускар келҗ өгтн.
3. Ямаран үвлд тадн дуртавт?
4. Үвлин туск үлгүрмүд, тәәлвртә туульс олҗ автн.

ТООЛГЧ НЕРН

21. Тоолгч нернә туск медвр

Тоолгч нерн гисн – юмна то, диг-дара болн нас медүлгч үгмүд. Эдн чинр-утхарн әңгүдәр хувагдна.

1. Үндсн тоолгч нерн к е д ү? гидг сурврт хәрү өгдмн.

Ү л г ү р н ь: *негн, хойр, һучн, җирн, зун, миңһн.*

2. Дара тоолгч нерн к е д ү д г ч? гидг сурврт хәрү өгдмн.

Ү л г ү р н ь: *тавдгч, һучдгч, дөрвдгч, зуудгч, доладгч.*

3. Нас медүлгч тоолгч нерн к е д ү т ә? гидг сурврт хәрү өгдмн.

Ү л г ү р н ь: *долата, арвта, дөчтә, җиртә, далта, найта.*

4. Цуглулгч тоолгч нерн к е д ү л н? гидг сурврт хәрү өгдмн.

Ү л г үр н ь: *хоюрн, һурвулн, дөрвүлн, тавулн, нәәмүлн, арвулн.*

5. Хувагч тоолгч нерн к е д ү һ ә д? гидг сурврт хәрү өгдмн.

Ү л г ү р н ь: *нежәд, хошад, дөрвәд, зурһаһад, долаһад.*

6. Хүв медүлгч тоолгч нерн бәәдмн.

Ү л г ү р н ь: ¼ – *дөрвнә негн,* эс гиж *дөрвнә кесн нег хүв.*

68. Умштн. Ирлцңгү тоолгч нерд тәвәд буулһҗ бичтн. Ямаран әңгд орҗахинь темдглтн.

1. Хоома күн … көдлмштә. (Ү.) 2. Долан долан – дөчн йисн хонгт хойр хаана алвтас цуглрсн миңһн цецн өвгд хаадын сурврт

хәрү өгч чадад бәәцхәв. (К. Д.) 3. Мана … классин сурһульчнр хальмг келнә олимпиадт орлцад, түрүн орм эзлв. 4. Арат, чон, барс, темән … урлдж. (Т.) 5. Бийән … эргүлчкәд, кү кел. (Ү.) 6. Һарин … хурһн әдл болдго. (Ү.) 7. Далһа шар эмгн … давхр хувцта. (Т. т.)

О 69. Умштн. Хавсрлтд бәәх тоолгч нердиг кергтә кев-янзд тәвәд, ниицҗәх һол үгтәһинь буулһҗ бичтн. Тоолгч нернә әңгинь темдглтн.

(1941) җилд мана орн-нутг нег дууһар босч, «Төрскән харсхмн!» гисн күчтә дуудвр тодрха соңсцхала. Тер дуудврар ик баһ уга хортна өмнәс сөрҗ босцхала. Теднә зергләнд (18) Ара көвүн андһаран өгч, эврә сән дурар йовла.

Өрүн өрлә, (4-5) часин алднд, Ара эврәннь нөкднртәһән берк даалһвр авад, Тең һол һатлцхав. Һолын тендк көвәд күрхин алднд немшин автомат теднә өмнәс тарҗңнулад хав. Аврлт уга немшин автоматын нег сумн Аран толһад тусв...

Ара манаһас һарад йовҗаһад: «Ода (10) хонад, (19) орхв», – гилә, көөрк, тер (10) хонгтан күрч чадсн уга.

«Күндтә эцк! Тана көвүнтн күмн-әмтнә җирһлин төлә баатр зөрмг кевәр өңгрв. Та тиим алдр зөрмг, олнд үлгүр болм көвү өскснднән байрлтн, бахттн! Араг оршахдан бидн цогц деернь иигҗ андһаран[3] өгләвидн: «Эврә Төрскнәннь төлә әмән әрвлхн угавидн!» (Эрнҗәнә К.)

70. Түрүләд үндсн, дарунь дара медүлгч, дарунь цуглулгч тоолгч нердтә зәңгс буулһҗ бичтн.

1. Ах-дү дөрвн нег махлата. (Т. т.) 2. Аадаг арвулн мордулҗ. (Т. т.) 3. Һучн–дөчн шүдтә, һундл уга хувцта. (Т. т.) 4. Таш харңһу герт тавн залу орҗ. (Т. т.) 5. Шатрин марһанд Санан негдгч орм эзлҗ[4]. 6. Ах-дү тавулн бичг авч. (Т. т.) 6. Миңһн йисн зун дөчн тавдгч җилд Төрскән харсгч Алдр дән төгслә[4].

71. Өггдсн тоолгч нердәс нас медүлгч тоолгч нерд олад, зәңгс тогтатн.

Зун, далта, арвулн, һурвад, дөчн йисдгч, тәвтә, негхн, йирн хойр, җиртә.

72. Тоолгч нердәс бүрдсн күүнә нерд ухалҗ бичтн.

-хн гидг суффикс немгдәд, зәрм тоолгч нерд хасгч чинр-утхта болна.

Ү л г ү р н ь: *зурһан – зурһахн, долан – долахн, нәәмн – нәәмхн, йисн – йисхн, арвн – арвхн, зун – зуухн, дөрвүлн – дөрвүлхн, һурвад – һурвадхн.*

73. Бичәд, хасгч чинр-утхта тоолгч нерд олҗ темдглтн.

1. Делгүрт одад, хулд кеснә хөөн Альмад һурвхн арслң үлдҗ. 2. Мергн аңһучлад, хойрхн нуһс хаҗ авч. 3. Мана классин футболистнр спортивн марһанд орлцад, дөрвхн меечг цокҗ орулад, негхн меечг эврәннь үүднүр орулв. 4. Революцин өмн хальмгин һазрт арвхн школ секгдсмн[4]. 5. Тер школмудт дөч һар хальмг көвүн сурдг бәәҗ. 6. Эдниг хойрхн багш сурһдг билә. 7. Өдгә цага хурдн самолётар Элстәс Москва күртл хойрхн часин эргцд нисәд күрч болна. 8. Мана хотл балһснас Манц һол күртл далхн дууна. 9. Мана классин көвүдәс[3] чичрдг биилдгнь тавхн күн.

зөрмг

22. Үвлин наадн

Ө 74. Умштн. Чинрлгч нердиг цәәлһүлҗәх үгтәһинь олад буулһҗ бичтн. 2-3 зәңг немәд текст төгсәтн.

Үвл – бичкдүдин хамгин байрта цаг! Үвләр аһар с..нр, кесгнь гертән орхар седхш. Цугтан көк мөсн деер дошхд, цанар нег-негән зөөхд, к..вкр цасар шивлдәд наадхдан дурта! Көвүд цасар моһлцг хамрта, ик нүдтә, бавһр махлата, ут һарта кү кецхәж[4]. Зәрмнь лыжәр уданар йовна. Шууглджах күүкд-көвүдин байрта инәдн-наадн х..лд соңсгдна.

Киитн үвлд хувцан батлх кергтә. Юңгад гихлә дегд киитн болад, күн даарад, ц..рцад чигн бәәдмн. Үвлин хувцан өмссн күүкд-көвүд зөвәр ик киитнәс чигн сүрдшго. Дулан махла, үч, нооста[3] беелә, з..зан баальнг күртл мартхмн биш.

Тодлж автн:

сенр – чистый; *шивлдх* – перекидываться; *даарх* – мёрзнуть; *царцх* –простывать; *сүрдх* – бояться, пугаться; *үч* – шуба (меховая).

Сурврмуд

1. Үвлин ямаран наадд күүкдт таасгдна?
2. Юңгад үвлин кемд хувцан батлх кергтә?
3. Үвләр яһж цаган давулдган келж өгтн.

23. Үндсн тоолгч нерд

Үндсн тоолгч нерд юмна тооһинь болн бүкл то нерәдәд, һоллгч әңг болдмн. Энүнә эклц сүүрәс наадк әңгүдин тоолгч нерд шишлң суффиксмүдәр бүрднә.

Үлгүрнь: *һурвн, һурвдгч, һурвулн, һурвад, һунта (һурвта), һурвхн.*

Үндсн тоолгч нерд кедү? гидг сурврт хәрү өгнә. Бәәлһнә нернлә әдләр киискврмүдәр хүврнә.

Үндсн тоолгч нердин киисклһн

Киисквр	Тоолгч нерд			
Нерәдгч	негн	хойр	зун далн дөрвн	дөрвн үкр
Төргч	негнә	хойрин	зун далн дөрвнә	дөрвн үкрин
Өггч	негнд	хойрт	зун далн дөрвнд	дөрвн үкрт
Гемнгч	негиг	хойриг	зун далн дөрвиг	дөрвн үкриг
Бүрдәгч	негәр	хойрар	зун далн дөрвәр	дөрвн үкрәр
Ниилүлгч	негнлә	хойрла	зун далн дөрвнлә	дөрвн үкрлә
Хамцулгч	негтә	хойрта	зун далн дөрвтә	дөрвн үкртә
Һаргч	негнәс	хойрас	зун далн дөрвнәс	дөрвн үкрәс
Залгч	негнүр	хойрур	зун далн дөрвнүр	дөрвн үкрүр

1. Үндсн тоолгч нерд бәәлһнә нернә 1-гч, 2-гч баг киисклһнә зокалар хүврнә.

2. Тогтсн тоолгч нердин зуг сүл үгнь киискврмүдәр хүврнә.

Ү л г ү р н ь: *хөрн зурһан, хөрн зурһан**а**, хөрн зурһан**д**, хөрн зурһаг.*

3. Тоолгч нерд бәәлһнә нердлә ниицхләрн, чинрлгч нерн мет, киискврмүдәр хүврхш.

Ү л г ү р н ь: *арвн хурһн, арвн хурһна, арвн хурһнд, арвн хурһиг; тавн күн, тавн күүнә, тавн күүнд, тавн күүг.*

4. ***Негн*** гидг үндсн тоолгч нерн бәәлһнә нернә өмн, эс гиҗ тогтсн тоолгч нернә эклцд бәәхлә, энүнә эцүсин **-*н*** хадвр хасгдна.

Ү л г ү р н ь: ***негн*** *– нег темән, нег күн; нег миңһн йисн зун дөчн хойр.*

75. Сурврмудт хәрү өгч, зәңгс тогтаҗ бичтн.

1. Йиртмжд юн тавн бәәнә?
2. Йиртмжд юн арвн бәәнә?
3. Йиртмжд юн һурвн бәәнә?
4. Йиртмжд юн арвн хойр бәәнә?
5. Йиртмжд юн долан бәәнә?
6. Йиртмжд юн дөрвн бәәнә?

76. Эн зәңгсиг бичәд, тоолгч нердинь темдглтн.

Коташ хавтхан уудлад, хойр цаһан мөңг һарһад, негинь зеенцдән өгәд, наадкинь бийнь машинә терзәр һазаран хаяд, зальврҗ йөрәл тальвв:

– Хальмг Таңһчин һазр-уснь эн мөрн сарин ноһанла әдл оньдинд көкрж, дөрвн зүсн малнь тооһарн өсч, буйнта теегиг эзлҗәх әмтн цуһар эрүл-дорул, цадхлң-бүтн бәәх болтха! (Балакан А.)

77. Шүлг умшад, цегмүдин орчд кергтә тоолгч нерд тәвтн.

«Зөргтә» Санл

Нимән Санл «зөргтә»,
… класст орна.
Кичәлин хөөн эн
Көгшн аавиндән ирнә.

Аавин хаша дотр
… һалун бәәнә.
Теднәс Санл сүрднә,
Тедүкнәр эргхәр седнә.

Санлын дүнь – …
Саглр ахдан келнә:
– Чи бас әәдвч?
Чамаг залу гиҗәлә?

Әвртә «зөргтл» аавдан
Әрә соңсгдмар келнә:
– Би теднәс әәхшив,
Болв өөрдхәр бәәхшив.

(Эльдшә Э.)

Олзлх үгмүд: *арвн, зурһадгч, тавта.*

24. Санлын бумб

Ө 78. Умштн. 3-4 зәңг немәд, текст төгсәтн. 7-8-гч зургуд хәләтн.

Хальмг Таңһчд санлын бумбс олн. Дәәнә туск, һашута цагин туск болн нань чигн.

Җил болһн бар сарин 28-д нәәмдгч микрорайонд бәәх «Буйслһн болн Босхмж» гидг санлын бумбур олн әмтн ирцхәнә. Энүг делкәд нернь туурсн скульптор Эрнст Неизвестный үүдәсмн. Эн бумб хальмгин тууҗд учрсн һашута йовдлд нерәдгдҗәнә. 13 җилдән мана хальмг улс киитн Сиврт тууврт бәәсмн. Элгн-садан геећәд, түрәд-зовад бәәсинь эн бумб үзүлҗәнә.

мөңкинд туурмҗ

Т о д л җ а в т н:
санлын бумб – памятник; *делкәд нернь туурсн* – всемирно известный; *үүдәсмн* – создал; *һашута йовдл* – печальное событие; *туувр* – ссылка; *түрх-зовх* – бедствовать, мучиться; *элгн-садан геећәд* – теряя родных и близких.

С у р в р м у д
1. Кедү җилд хальмг улс тууврт бәәсмн?
2. Эн йовдлд нерәдсн бумб кен үүдәв?
3. Ямаран санлын бумбс Элстд бәәнә?
4. Тана аав-ээҗнр эн цагин тускар ю келҗ өгнә?

25. Дара тооолгч нерд

Дара тоолгч нерд юмна диг-дараһинь медүлҗ, к е д ү д г ч? гидг сурврт хәрү өггч үгмүд.

Дара тоолгч нерд ***-дгч*** гидг суффиксәр дамҗҗ бүрднә.

Ү л г ү р н ь: ***негн – негдгч, зурһан – зурһадгч, зун – зуудгч, хөрн тавн – хөрн тавдгч, зун һучн һурвн – зун һучн һурвдгч.***

Дара тоолгч нерд 2-гч багин зокалар киискврмүдәр хүврнә

Киисквр	Тоолгч нерд			Чилгчснь
Нерәдгч	һурвдгч	зун найн негдгч	дөчдгч жил	-□
Төргч	һурвдгч**ин**	зун найн негдгч**ин**	дөчдгч жил**ин**	**-ин**
Өггч	һурвдгч**д**	зун найн негдгч**д**	дөчдгч жил**д**	**-д**
Гемнгч	һурвдгч**иг**	зун найн негдгч**иг**	дөчдгч жил**иг**	**-иг**
Бүрдәгч	һурвдгч**ар**	зун найн негдгч**әр**	дөчдгч жил**әр**	**-ар, -әр**
Ниилүлгч	һурвдгч**ла**	зун найн негдгч**лә**	дөчдгч жил**лә**	**-ла, -лә**
Хамцулгч	һурвдгч**та**	зун найн негдгч**тә**	дөчдгч жил**тә**	**-та, -тә**
Һаргч	һурвдгч**ас**	зун найн негдгч**әс**	дөчдгч жил**әс**	**-ас,-әс**
Залгч	һурвдгч**ур**	зун найн негдгч**үр**	дөчдгч жил**үр**	**-ур, -үр**

1. Тогтсн дара тоолгч нердин зуг сүл үгнь хүврнә.

Ү л г ү р н ь: *тәвн доладгч, тәвн доладгч**ин**, тәвн доладгч**д**, тәвн доладгч**иг**.*

2. Дара тоолгч нерд бәәлһнә нердлә ниицхләрн, чинрлгч нерн мет, киискврмүдәр хүврхш.

Ү л г ү р н ь: *җирдгч гер – җирдгч гер**ин**, җирдгч гер**т**, җирдгч гер**иг**, җирдгч гер**әр**.*

79. Эн тоолгч нердиг заагдҗах киискврт тәвтн. 2-3 зәңг тогтатн.

Зурһадгч – өггч к., хойрдгч – һаргч к., җирдгч – төргч к., зун йирн доладгч – ниилүлгч к., хойр миңһн йисдгч – гемнгч к., нег миңһн тавдгч – хамцулгч к., тәвдгч – залгч к.

80. Умштн, дара медүлгч тоолгч нердиг үгәр бичтн.

Төрскән харсгч Алдр дән 1941 җилд эклхд Косин Володя 15 күрсн наста билә. Сурһульдан тер йир шамдһа, хурц ухата болдг билә. Володя Элст балһсна 2-гч тойгта школд сурчала.

Элст балhсна комсомольцнр дəəнə эрдм дасв. Тер отрядт Володя түрүн болҗ орлцв. 1942 җилин август сард фашистск цергин өмнəс Улан Цергин 58-гч əəрмин полк ноолдв[4]. Володя өдрин туршарт болсн дəəнд уйдл, сүрдл уга орлцв. (Инҗин Л.)

Тодлҗ автн:
уйдл – грусть; *сүрдл* – страх.

81. Умштн. Тоолгч нерд үгəр буулhҗ бичтн, əңгинь темдглтн.

Басан Бадьминович Городовиков 1910 җилд Чиигтə Элмт күүтрт угатя күүнə өрк-бүлд төрсмн. 36 җилин туршарт эн цергч болҗ йовсмн. 1941 җилин намрар Басан Городовиковин толhалҗасн мөрн цергə[3] 71-гч полк 48-гч дивизин ханьд Крымд хортнла дəəллдҗ йовла. 10 өдртəн полк зогслго дəврҗ, күчр күнд бəəдл тогтав[4]. 1942 җилд августын 17-д өрүн 6 часла Городовиковин hарджасн 184-гч стрелков дивизь хамгин түрүнд Государственн межə тал hарв. («Хальмг үнн» газетəс.)

26. Цуглулгч тоолгч нерд

Цуглулгч тоолгч нерд юмна хамцу тоог медүлəд, кедүлн? гидг сурврт хəрү өгнə. Цуглулгч тоолгч нерд ***-урн, -улн(-үлн), -лулн*** гидг суффиксмүдəр дамҗҗ бүрднə.

Үлгүрнь: *хойр – **хоюрн**, hурвн – **hурвулн**, дөрвн – **дөрвүлн**, зурhан – **зурhалулн.** Дорҗ, Сарң, Айта **hурвулн** школын оркестрт орлцад, сəəнəр гитар цокна. Эрднин hарсн өдрт Бадм Җамца **хоюрн** одцхаҗ. Манахс **тавулн** дегц босад биилцхəв.*

Цуглулгч тоолгч нерд бас киисквpмүдəр хүврнə. Хойр зүсн сүүртə болна:

нерəдгч киисквpт *хоюрн, hурвулн, дөрвүлн, арвулн;*

киизң киисквpмүдт *хойра-, hурвла-, дөрвлə-, арвла-.*

Киисквр	Тоолгч нерд			Чилгчснь
Нерәдгч	хоюрн	дөрвүлн	долалулн	-□
Төргч	хойраннь	дөрвләннь	долаланнь	**-н**
Өггч	хойраднь	дөрвләднь	долаладнь	**-д**
Гемнгч	хойраhинь	дөрвләhинь	долалаhинь	**-г, -hи**
Бүрдәгч	хойраhарнь	дөрвләhәрнь	долалаhарнь	**-ар, -әр**
Ниилүлгч	хойралань	дөрвләләнь	долалалань	**-ла, -лә**
Хамцулгч	хойратань	дөрвләтәнь	долалатань	**-та, -тә**
Һаргч	хойраhаснь	дөрвләhәснь	долалаhаснь	**-ас, -әс**
Залгч	хойраhурнь	дөрвләhүрнь	долалаhурнь	**-ур, -үр**

82. Таблицәр дөң кеҗ, *hурвулн, зурhалулн* гидг цуглулгч тоолгч нердиг амн үгәр киискврмүдәр хүврүлтн.

83. Хавсрлтас ирлцңгү тоолгч нерд шүүhәд, зәңгс бичтн.

1. (Тавулн, йистә, арвн) шуугад, инәлдәд, герт орҗ ирв. 2. Эдниг (хойраhинь, hурвхн, тавдгч, дөрвтә) Күндллhнә hашгар мөрәлҗ. 3. Күүкдт (хойрдгчар, дөрвләднь, зурhаныг, арвладнь) соньн дегтрмүд белгллә. 4. (Арвн хойрта, зурhадгч, дөрвүлн) Нимгр футбол наадхдан дурта. 5. (Хойр миңhн арвн дөрвдгч, зун тавн, дөчтә, хоюрн) жилд Сочи балhснд делкән үвлин олимпиад болх.

негдвәр
хойрдвар

84. Умшад, цегмүдин орчд кергтә тоолгч нерд тәвтн.

1. Мал хәрүлхлә – … , мах идхлә – … . (Ү.) 2. Арат, чон, зан …. нәәҗнр бәәҗ. (Т.) 3. Кезәнә … залу бәәҗ, хорха-меклән келн меддг сәнҗ. (Т.) 4. Кезәнә шинҗчин … үрн орчлңгин бүтү-бүркг хамгиг шинҗләд, медхәр hарад йовна. (Т.) 5. Кезәнә … цагт …

көвүтә эмгн өвгн … бәәҗ. 6. Һарарн … кү диилхлә, ухаһарн – … диилдг.

О л з л х ү г м ү д: *хойр, һурвулн, хоюрн, нег, хөрүлн, һурвн, миңһ, хойр.*

О 85. Умшад, үлгүрмүд күцц бичтн.

1. ... күн хотас ичдг, ... күн үгәс ичдг. 2. ... махлад толһа хандг, ... үгд зүркн хандг. 3. Нурһнь ... болвчн, нудрмнь ... болдг. 4. ... нег үкдг, әәмтхә арв үкдг. 5. ... ухр амнд багтхш.

О л з л х ү г м ү д: *зөв, му, зөргтә, хоосн, бичкн, сән, чаңһ, зөвтә.*

27. Бичкн шатрч

Ө 86. Эн текст умшад, эврәннь сул цаган яһҗ давулдган бичтн. 9-10-гч зургуд хәләтн.

Бадм көвүн шатрар соньмсна. Эн наадн йир нәрн, күүнә ухасанл өргҗүлнә, ик баһ угад йир тааста наадн. Бадм бичкн болв чигн, чидлән сөрәд, бөдүн улсла бас наадна. Шатрин балһсна тал дунднь дүңгәҗәх ик бәәшңгүр олн бичкдүд ирцхәнә. Тедн дунд Бадм көвүн даңгин үзгднә. Эднә школд шатрин кичәлмүд давулгдна. Багшнь[3] Бадмиг буульна. Өсхләрн, эркн биш сән шатрч болх, юңгад гихлә эндр Бадм эврәннь үүрмүдән шүүнә.

шатрин нүүдл

Т о д л җ а в т н:
шатр – шахматы; *чидлән сөрнә* – пробует силы; *бөдүн улс* – взрослые; *тал дунднь* – в центре; *дүңгәх* – возвышаться; *буульна* – хвалит; *нәрн* – искусный, наилучший (об игре); *шүүнә* – выигрывает; *бәәшң* – дворец.

С у р в р м у д
1. Бадм юуhар соньмсна?
2. Шатрин бәәшңд бичкдүд ю кенә?
3. Бадм шатр яhҗ наадна?
4. Юнгад әмтн шатр наадхдан дурта?

28. Нас тоолгч нерд

Нас тоолгч нерд к е д ү т ә? гидг сурврт хәрү өгдмн. Эдн ***-та (-тә)*** гидг суффиксәр бүрднә. Зәңгд ямаран чигн мөч болдмн.

Ү л г ү р н ь: *зурhан – зурhа**та**, долан – дола**та**, йисн – йис**тә**, арвн – арв**та**.*

Хальмг келнд ***hунн, дөнн, туулн*** гисн шишлң үгмүд эр малын нас, ***hунҗн, дөнҗн, туулҗн*** – эм малын нас медүлҗәнә.

Ү л г ү р н ь: ***hунн, hунҗн*** – hурвн наста, ***дөнн, дөнҗн*** – дөрвн наста, ***туулн, туулҗн*** – тавн наста мал. Күмнә эдү насиг ***hунта, дөнтә*** гиҗ келнә.

Книсквр	Тоолгч нерд				Чилгчснь
Нерәдгч	зурhата	дөнтә	дөнн	дөнҗн	-□
Төргч	зурhата**н**	дөнтә**н**	дөнн**ә**	дөнҗн**ә**	**-н, -а, -ә**
Өггч	зурhата**д**	дөнтә**д**	дөнн**д**	дөнҗн**д**	**-д**
Гемнгч	зурhата**г**	дөнтә**г**	дөн**иг**	дөнҗ**иг**	**-г, -иг**
Бүрдәгч	зурhатаh**ар**	дөнтәh**әр**	дөн**әр**	дөнҗ**әр**	**-ар, -әр**
Ниилүлгч	зурhата**ла**	дөнтә**лә**	дөнн**лә**	дөнҗн**лә**	**-ла, -лә**
Хамцулгч	зурhа**та**	дөн**тә**	дөн**тә**	дөнҗ**тә**	**-та, -тә**
hаргч	зурhатаh**ас**	дөнтәh**әс**	дөнн**әс**	дөнҗн**әс**	**-ас, -әс**
Залгч	зурhатаh**ур**	дөнтәh**үр**	дөнн**үр**	дөнҗн**үр**	**-ур, -үр**

1. ***-та (-тә)*** суффикстә нас тоолгч нерд 3-гч баг киисклһнә зокалар хүврнә.

Ү л г ү р н ь: *далта – далтаһар, далтаһас, далтаһур;*
һунта – һунтаһар, һунтаһас, һунтаһур.

2. ***-н*** гидг хадвр эцүстә нас тоолгч нерд 1-гч баг киисклһнә зокалар хүврнә.

Ү л г ү р н ь: ***һунн*** *–* *һуныг, **һунар**, **һунта**;*
дөнҗн *–* *дөнҗиг, **дөнҗәр**, **дөнҗтә**.*

87. *Арвта, дөчтә, арвн нәәмтә* гидг нас тоолгч нерд киискврмүдәр хүврүлтн.

88. Нас тоолгч нердиг олҗ, теднә йилһвринь кетн.

1. Һунн, һунҗн, дөнн, дөнҗн хамгнь Хар һазр орҗ бәәнә. 2. Мини хөртә ахм хөөнд көдлнә. 3. Йистә, арвта хөн көгшн хөөнә тоод ордг бәәҗ. 4. «Мини аав җиртә», – гиҗ нег сурһульч келв. 5. «Мини эцкм хойр холван дү бәәҗ билтәл», – гиҗ үүрнь келв. 6. «Һучта насн – залу насн», – гиҗ көгшд келдг.

89. Бичәд, нас медүлгч тоолгч нердин суффиксмүдинь темдглтн.

1. Далн дөрвтә насндан дал-ээмм[3] бүтн. (Ш. Д.) 2. Долатадан дордын долан ориг дорацулҗ, дуута Җаңһр нерән дуудулгсн болдг. (Җ.) 3. Үкл уга мөңкин орта, урглҗдән хөрн тавн насар бәәдг орн гинә. (Җ.) 4. Зовлң үзәд, Яшкл эмгн җирн нас күртлән җирһлин ардас ноолдв. (С.-Б. Х.) 5. Зөвәр олн җил болад, эн эмгн найта цагтан гертә-малта, уртә-садта хойр көвүһән дахулад, хәрү Элстдән ирв. (С.-Б. Х.)

90. Сурврмудт хәрү өгтн.

1. Кедүтәдән күүкд университетд эклҗ сурна?
2. Кедүтәдән баһчуд әәрмд одна?
3. Эк-эцктн кедүтә?
4. Аав-әәҗтн кедүтә?

29. Хальмг скульптор Владимир Васькин

Ө 91. Текст умшад, нәәрүлҗ бичлһнә көдлмш кетн.

Җаңһрч Ээлән Овлаг, көгҗмч Чонкуша Пётриг, багш, артист күүнә дүр үзүлҗәх эвтәкн бумбс, хальмг хурлд дүңгәҗәх Будда Багшин ик бумб болн нань чигн үүдәврмүд мана хотл балһсиг кеерүлҗәнә. Эн бумбсиг скульптор Васькин цаһан седкләрн, урн һарарн үүдәсмн. 40 җил хооран скульптор модар кесн «Медәтә хальмг» гидг эврәннь үүдәлтән зургар эклсмн.

Сүл җилмүдт Владимир Савельевич бурхн-шажна төрт ик оньг өгч үүлдҗәнә. Бумб болһнд В. Васькин күүнә дотрк нуувч, дааж һарсн җирһл, цагин җисә медүлнә. Келн-улсин амн урн үгин ончта гисн «72 худлын» туск, шүлгч Көглтин Даван үүдәврәр кегдсн композицс бас уданд үүмүләд, хәләҗәх күүнә седклин чивһс көндәсн болна.

Владимир Васькин – таңһчин билгтнрин дунд нернь туурсн урч.

тесвр

Т о д л җ а в т н:
дүр – образ; *эвтәкн бумб* – небольшая скульптура; *дүңгәх* – возвышаться; *үүдәвр* – произведение; *кеерүлҗәнә* – украшает; *үүдәлт* – творчество; *дотрк нуувч* – потаенные мысли; *үүмүлх* – волновать, беспокоить; *седклин чивһсн* – душевная струна; *билгтнрин негнь* – один из талантливых людей; *урч* – мастер, умелец; *дамшлтта* – опытный.

С у р в р м у д

1. Скульптор В. Васькинә ямаран үүдәврмүд меддвт?
2. Сүл җилмүдт урч ямаран төрт оньган өгч үүлдҗәнә?
3. Ямаран бумбс Элстиг кеерүлнә?

30. Хувагч тоолгч нерд

Хувагч тоолгч нерд юмн әдл багмудар хувагдсинь медүләд, к е д ү д? к е д ү һ ә д? гидг сурвмудрт хәрү өгнә. Эдн ***-ад(-әд)*** гидг суффиксәр бүрднә.

Хувагч тоолгч нерд зәңгд нөкцл мөч болдмн (цәәлһлт, уршг).

Ү л г ү р н ь: *нег*н *– нежәд, хойр – хош**ад**, зурһан – зурһад – зурһаһ**ад**, долан – дол**ад** – долаһ**ад**, арвн – арв**ад** – арваһ**ад**.*

Баг болһнд арваһад күн бәәнә. Тедн энд-тенд йисәд-арвад мод суулһҗ.

Хувагч тоолгч нердин киисклһн

Киисквр	Тоолгч нерд				Чилгчс
Нерәдгч	хошад	дөрвәд	зурһад	хөрәд	-□
Төргч	хошад**ын**	дөрвәд**ин**	зурһад**ын**	хөрәд**ин**	**-ын, -ин**
Өггч	хошад**т**	дөрвәд**т**	зурһад**т**	хөрәд**т**	**-т**
Гемнгч	хошад**ыг**	дөрвәд**иг**	зурһад**ыг**	хөрәд**иг**	**-ыг, -иг**
Бүрдәгч	хошад**ар**	дөрвәд**әр**	зурһад**ар**	хөрәд**әр**	**-ар, -әр**
Ниилүлгч	хошад**ла**	дөрвәд**лә**	зурһад**ла**	хөрәд**лә**	**-лә, -ла**
Хамцулгч	хошад**та**	дөрвәд**тә**	зурһад**та**	хөрәд**тә**	**-та, -тә**
Һаргч	хошад**ас**	дөрвәд**әс**	зурһад**ас**	хөрәд**әс**	**-ас, -әс**
Залгч	хошад**ур**	дөрвәд**үр**	зурһад**ур**	хөрәд**үр**	**-ур, -үр**

Келлһнд хувагч тоолгч нерн нерәдгч, бүрдәгч киискврмүдт элвгәр олзлгдна.

Ү л г ү р н ь: *Кесг күн арвадар, хәрәдәр йовҗ одв. Авч ирсн белгән хошадар, дөрвәдәр төгәһәд өгчкв.*

92. Сурврмудт бичмр хәрү өгәд, хувагч тоолгч нердин суффиксмүд темдглтн.

– Кедүһәд альм күүкдт өгхмн?

– ... .

– Кедүһәд балта төгәхмн?

– ... .

– Класс болһнас кедүһәд күн ирх зөвтә?

– ... .

– Зерглән болһнд кеду сурһульч суух?

– ... .

93. Эсвс күцәтн. Сурврин хәрүд хувагч тоолгч нерд бичтн.

Көгшн ээҗ 12 пар өөмс дөрвн зеедән өлгәд, әдләр белглв. Зе болһнд кедүһәд пар өөмсн күртҗ?

Дөрвн күүкдтән эцкнь 16 девтр балһснас авч ирҗ. Кедүһәд девтр күүкдт күртх?

Гиигн машинд кедүһәд күн багтҗ сууна?

«Газель» гидг машинд кедүһәд күн сууна?

Мана школын дөрвн эклц класст 100 күн сурһуль сурна. Класс болһнд күүкдин то әдл. Нег класст кедүһәд сурһульч сурна?

94. *Зурһаһад, хөрәд, җирәд, нежәд* гидг хувагч тоолгч нерд киискврмүдәр киисктн, зәңгс тогтатн.

арһлач
ачур

95. Тоолгч нернә баг болһнднь тавад үг бичтн: үндсн т. н., цуглулгч т. н., нас медүлгч т. н.

31. Хүв медүлгч тоолгч нерд

1. Нег бүкл юмна, эс гиҗ тооһин хүвинь нерәдхин төлә хүв медүлгч тоолгч нерд олзлдмн. Бүкл то – төргч киискврт, хүвнь нерәдгч киискврт тәвгднә.

Ү л г ү р н ь: 6/10 – *арвна зурһан, эс гиҗ арвна кесн зурһан хүв:*

1/3 – *һурвна негн, эс гиҗ һурвна кесн нег хүв;*

2/3 – *һурвна хойр, эс гиҗ һурвна кесн хойр хүв.*

2. Хальмг келнд бүкл юмна хүв нерәддг шишлң үгмүд бәәнә. Хошад юмна негинь *ө р ә с н* гидг үгәр келдмн.

Ү л г ү р н ь: *өрәсн* һосн, *өрәсн* беелә, *өрәсн* нүдн, *өрәсн* көл. Бүкл юмна хүвинь иигҗ нерәддмн: *өрәл, дөрвнә, нәәмнә, сөң.*

3. Зәңгд хүв медүлгч тоолгч нерд һол болн нөкцл мөчмүд болдмн.

Ү л г ү р н ь: *Цаһан өрәл килограмм яңһг хулдҗ авв (өрәл* – цәәлһлт*). Аяна Алтман хойр нег альмиг өрәләр хуваҗ идв (өрәләр* – үүлдвр уршг*). Дорҗд күртснь – дөрвнә болв (дөрвнә болв* – келгч*). Цаһанд целвгин нәәмнә күртв (нәәмнә* – нерлгч*).*

96. Зәңгс бичтн. Хүв медүлгч тоолгч нерд олҗ, ямаран зәңгин мөч болҗахинь темдглтн.

1. Экнь бичкн күүкндән[3] бүшмүд уйхар делгүрәс күсдундур метр эд хулдҗ авв[4]. 2. Киштә эмгн өрәл цә хулдҗ авв. 3. Икрәс үлдсн хурһн экән хәәҗ мәәлв. 4. Моһлцг һазрин һурвна кесн хойр хүвинь усн эзлнә. 5. Савр кичәлин хөөн өрәл частан соньн[3] дегтр умшв. 6. Эдл-ахун һазрин дөрвнә кесн нег хүвинь хар һуйрин буудян тәрән эзлнә.

97. Зургуд хәләж, юмна хүвинь заатн.

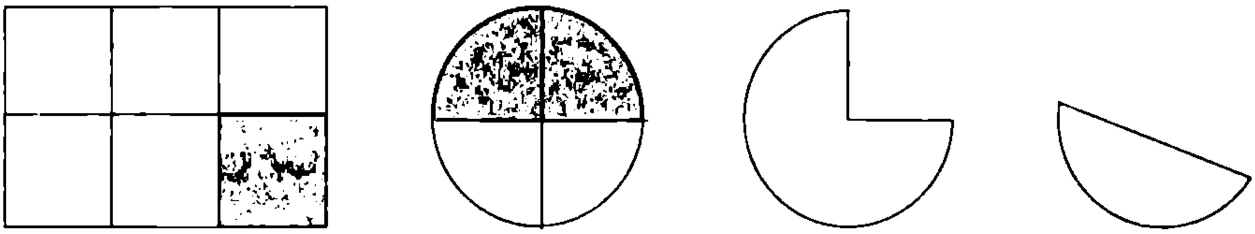

98. *Өрәл, букл, дорвнә, нәәмнә* гидг тоолгч нердт бәәлһнә нерд немәд, зәңгс тогтатн.

32. Тоолгч нернә морфологическ йилһлт

Й и л һ л т и н д а р а н

I. Келлһнә хүв. Хамцу чинр.

II. Морфологическ темдгүд.

1. Эклц кев-янзнь (нерәдгч киискврт).

2. Оньдин темдгүд: а) амр, давхр, эс гиҗ тогтсн; б) альк әңгин тоолгч нерн.

3. Оньдин биш темдгүд: а) киисквр; б) киисклһн; в) бий киисклһнд болхла, альк нүүрт бәәнә.

III. Зәңгин мөч (нерлгч, келгч, немлт, цәәлһлт).

Й и л һ л т и н я н з н ь

Арвн нәәмтәдән[3] *цергт мордлав.*

А м н ү г и н й и л һ л т

Арвн нәәмтәдән – тоолгч нерн.

Негдвәр, күүнә нас медүлҗәнә: (к е д ү т э д э н?) *арвн нәәмтәдән.* Эклц кев – *арвн нәәмтә.*

Хойрдвар, энүнә оньдин темдгүд: тогтсн кев, нас медүлгч әңг.

Оньдин биш темдгүд: өггч киискврт, эврә киисклһнд бәәнә.

Һурвдвар, зәнгд эн – уршг.

Б и ч м р й и л һ л т

Арвн долатадан – т. н.

I. (К е д ү т ә д ә н?) *арвн долатадан.* Эклц кев: *арвн долата.*

II. Оньдин темдгүд: тогтсн кев, нас медүлгч әңг.

Оньдин биш темдгүд: өг. к-врт, эврә к-һн.

III. (К е д ү т ә д ә н?) *арвн нәәмтәдән* (*цергт мордлав*).

99. Дассан давтж, тоолгч нерд түүж бичтн. Харар барлата үгмүдиг орс келнд орчултн.

Хальмг Таңһчин босхлһнд Басан Городовиковин орулсн **тәвцнь** йир ик. 1961 җиләс авн экләд, 18 җилин туршарт таңһчин эдл-ахун, экономикин болн бәәдл-җирһлин төлҗлһнд эн күн цуг эврә **дамшлтан**, билг-эрдмән шавхр күртлнь өгч, олн әмтнә седклд, тодлврт **мөңкрәд** үлдв. Бод малын **чиңнүринь** 450 – 458 килограмм болҗ бәәсмн. Хөөдин тонь 3 сай, бод малын тонь 300 000 болҗ өссмн. Ноос[1] өглһәрн мана таңһч хойрдгч ормд бәәсмн. Җил болһн 924000 тонн буудя хураҗ, шаңһд өгдг билә.

Арвн нәәмн җилин туршарт
Амрл уга шунҗ көдллә.
Хәәртә әмән, өнр җирһлән
Хальмг Таңһчдан нерәдлә.

(Балакан А.)

Ө 100. Умштн. Дуту үзгүд тәвәд буулһҗ бичтн.

Цаһан Сар – хаврин байр

Хальмг улсин х..мгин дурта байр – Цаһан Сар. Үвл чиләд, хаврин эклц темдглҗәх цаг. Цуг әмтә тоот хаврт дурта. Хамг юмн ..мдрәд, шинәс кииһән[1] авад, җир..лин шин дууһан дуулна. Өдр утдад, сө ахрдад, аһар сенрдәд, җирһлин г..дл икдәд одсн болҗ медгднә.

Гер болһнд олн зүсн боорцган шарад, цәәһән, махан чанад, д..җ бәрнә. Хальмгуд байр-бахмҗ дурдад, элгн-садан йөрәнә. Әмтн нег-негнәннь чирә үзҗ, нег-негнүрән золһҗ, б..лгүд өгч, бийән сергәнә. М..дәтнрин йөрәлд багтҗ, баһчуд нег герт хурад, шуугата н..рән давулна[4]. Үвләс цуһар менд һарсндан байрлад, Цаһан Сардан эдн ду-бииһән нерәднә.

евәх

Тодлҗ автн:
хамг юмн әмдрнә – всё оживает; *байр-бахмҗ дурдна* – желают радости; *аһар сенрднә* – воздух становится чище; *җирһлин гүүдл* – движение, бег жизни; *менд һарсндан* – вышли живыми, здоровыми.

Сурврмуд
1. Цаһан Сарин байр – юуна темдг?
2. Хальмгуд эн өдриг яһҗ давулна?
3. Тадн гертән ямаран зүсн боорцг кенәт?
4. Эн байриг тана өрк-бүлд яһҗ темдглнә?

ОРЧ НЕРН

33. Орч нернә чинр болн грамматическ темдг

1. Ямаран чигн ончта келлһнә хүвсин орчд олзлгддг үгмүд.

Орч нерн гисн – юмна, юмна чинрин, юмна тооһин, үүлдврин болн терүнә ормин, цагин тускар нерәддго, зуг теднә тускар **заагч**, эс гиҗ **сургч үгмүд**.

Үлгүрнь: ***Бемб*** *ик чолун герт бәәнә. Эн багшин сурһуль төгсәв.* ***Санҗ Дорҗ хойр*** *школд көдлнә.* ***Эднә*** *кеҗәх көдлмш тоомсрта.* ***Кен*** *ирв?* ***Ямаран*** *дегтр авч? Герәс школ күртл* ***кеду*** *дууна?*

2. Орч нердин зәрмнь бәәлһнә нерн мет киискгднә.

Ү л г ү р н ь: *би – мини, нанд, намаг, нанар, нанла, нанта, нанас, нанур; чи – чини, чамд, чамаг, чамар, чамла, чамта, чамас, чамур.*

3. Орч нерн зәңгд ямаранчн мөч болна.

Ү л г ү р н ь: ***Бидн** хамдан көдлҗ бәәнәвидн. **Би** бас му бишәр көдлҗ йовнав (бидн, би –* нерлгч*). Бадмас **танд** бичг ирҗ гинә. Айса **маднд** менд келүлҗ (танд, маднд –* немлт*). **Тиим** көвүн мана класст альвн күн болҗ тоолгдна (тиим –* цәәлһлт*). **Бидн** ода **танавидн** (бидн –* нерлгч, *танавидн –* келгч*).*

101. Умштн. Текст нерәдәд, учр-утхинь келтн. Орч нертә зәңгс буулһҗ бичтн. Орч нердт сурврмуд тәвтн. Харар барлата үгмүдин келлһнә хүвсинь заатн.

Ик кезәнк цаг билә. Мана хотн Өндр Салан **өөр** бүүрлҗәлә. Хотна ахлач Балтг гидг күн билә.

Тер нег дәкҗ намаг дахулад, Өндр Салан эк орв. Удлго салаһурн[2] күрәд **ирүвидн**. Балтг нанд малтх һазр зааҗ **өгв**. Толһацаһан малтад орксн цагла, нег хар чолун харһв.

Хәрҗ ирәд, Балтгтан чолун харһсинь келҗәнәв. **Маңһдуртнь** намаг Балтг хәрү Өндр Салаһур дахулҗ ирәд, тер нүкиг хар чолутаһинь хәрү дарулв[4]. Келсинь дун уга күцәвв. Би тагчг, Балтг уурта, хоюрн[3] хәрәд һарувидн.

Гертән ирәд, эн мах[1] чанулад, әрк нерүлв. Әрк-махан идүлҗәһәд, бийән дахҗ келүләд, нанас эн андһар авв. Хальмг һазрт хар чолу эс үзсәр, эс соңссар бәәх болув. Эн **андһаран ода** илдкҗ келҗәнәв. (Сян-Белгин Х.)

102. Эн зәңгс бичәд, орч нердинь олад, ямаран зәңгин мөч болҗахинь келтн.

1. Маднд шин патьр өглә. 2. Би дүүтәһән тер патьр одҗ хәләвв. 3. Мана патьр һурвн давхр шин герт бәәнә. 4. Тер гер өргн давшурта, сарул ик терзтә, сәәхн. 5. Мини бәәх хора нанд икәр таасгдв.

34. Орч нернә йилһлтин таблиц

Чинрәрн болн грамматическ темдгүдәрн орч нерд әңгсәр хувагдна.

1. Нүр орч нерд:
1-гч нүр – *би, бидн, мадн;*
2-гч нүр – *чи, та, тадн, таанр;*
3-гч нүр-заагч – *эн, тер* (он), *эдн, тедн* (они).

2. Заагч орч нерд: *эн* (этот), *тер* (тот), *эдн* (эти), *тедн* (те); *иим, тиим; эдү, тедү; энд, тенд; иигх, тиигх.*

3. Сургч орч нерд: *кен? юн? ямаран? альк? кедү? альд? хама? кезә? яах?.*

4. Эс йилһгч орч нерд: *кен чигн – кенчн, юн чигн – юнчн, альд чигн – альдчн, хама чигн – хамачн, ямаран чигн – ямаранчн, альк чигн – алькчн, кедү чигн – кедүчн, зәрм.*

5. Йилһгч орч нерд: *цуг, цугтан, цуһар, хамг, бүгд, ниид, талдан, оңдан, эврән, бийнь.*

6. Бийлгч орч нерд: *мини, мана, мадна, чини, тана, тадна, энүнә, терүнә, эднә, теднә; эврә.*

7. Хәрүд орч нерд: *бийән.*

103. Умштн. Ямаран бәәлһнә нердиг орч нердәр сольҗ болх? Соляд, девтртән буулһҗ бичтн.

Мана аав Лиҗин Анҗа һартан эвтә күн. Аав көгшн болвчн, көдлмш кехдән дурта. Цуг ачнр-зеенрнь аавд нөкд болна. Өөр бәәх улс аавиг тевчнә, аавин селвг соңсна. Би аавас кесг тууҗ, туульс бичҗ авлав. Аавар омг авад, ачнр сурһулян сәәнәр сурна.

104. Күүндвр умшад, цегмүдин орчд кергтә орч нерд бичтн.

Чон болн арат

Бор чон нигт моднд
Шар аратла харһна.
– Арат-үр, менд!
– Менд! Керг ямаран, хурц шүдтл?
– Му бишл гих кергтә! … толһа эрүл-менд!
– … хамаран одлч?
– … базрт одлав!
– Ямаран хулд кевч?
– Һахан мах авлав.
– Кедү күрнә?
– Атх ноосн.
Барун хаҗуһасм баргуд таслҗ авб.
Ноолданд сүүлим таслад, нам авчкн алдв.
– Юн гинәч?
– Нохас гинәв!
– Цадвч тегәд, сәәхн иньгм!

(С. Маршакар.)

105. Умштн. 5-6 зәңг немәд, келвр төгсәтн. 11-гч зург хәләгн.

Мана тег хаврт

Хаврт хальмг тег күчтә сәәхнинь цуһар меднә. Наласн, эң зах уга көк теегәр шар, улан, цаһан бамб цецгүд урһна! Өндр цеңкр теңгрт олн шовуд дуулдна, кеер мал идшлҗ йовна[4]. Эн бәәдл күн болһна нүд, седкл байрлулна. Хаврар цуг әмд тоот сергәд, шинәс җирһлән эклнә. Зурмна ишкрлһн[2], шовудын дун, үкр малын мөөрлһн, теегт көдлҗәх машидин ә – цуг мана[3] теегин кеермҗ, күчн. Эн кемд тег сер-сер гисн салькта, бүр-бүр гисн хурта, йоста Бумбин орн болҗ медгднә.

зултрһн

Тодлҗ автн:
наласн – раскинувшееся широко; *эң зах уга* – бескрайний; *цеңкр* – голубой; *идшлҗ йовна* – пасутся; *зурмна ишкрлһн* – свист суслика; *үкр малын мөөрлһн* – мычание коров; *теегин кеермҗ* – украшение степи; *сер-сер гисн салькта* – лёгкое дуновение ветра; *бүр-бүр гисн хурта* – накрапывание мелкого дождя.

Сурврмуд
1. Хальмг тег хаврт ямаран?
2. Ямаран ду, ә теегт соңсч болхмн?
3. Хальмг теегиг ямаран орнла дүңцүлҗ болҗана?
4. Бамб цецгин тускар ю меднәт?

35. Нүр орч нерд

1. Нүр орч нерд: ***би, бидн, мадн*** – 1-гч нүүрин; ***чи, та, тадн (таанр)*** – 2-гч нүүрин; 3-гч нүүрт заагч орч нерд олзлгдна: ***эн, тер, эдн, тедн.***

Үлгүрнь: *Эн келҗ. Тер келҗ. Эдн келҗ. Тедн келҗ.*

Та гидг нүр орч нерн һольшг утх-чинртә.

Үлгүрнь: *Та, Бадм, манад иртн.*

2. Нүр орч нерд хасгдад, келгч хүвс тогтна.

1-гч нүүрт	би – *-в*	бидн – *-видн*
2-гч нүүрт	чи – *-ч*	та, тадн, таанр – *-т*

Үүлдәгчлә болн нерн үгмүдлә нүр-келгч хүвс хамдан бичгднә.

Ү л г ү р н ь: ***Би*** *селәнәс ирләв.* ***Бидн*** *селәнәс ирләвидн.* ***Би*** *хальмг келнә багшв.* ***Бидн*** *хальмг келнә багшнрвидн.*

3. Нүр орч нерд нег болн олн тооһар йилһрнә.

	нег тоод	олн тоод
1-гч нүр	би	бидн, мадн
2-гч нүр	чи, та	тадн, таанр
3-гч нүр	эн, тер	эдн, тедн

Бидн, мадн гидг хойр нүр орч нерд чинр-утхарн йилһрдмн. ***Бидн*** гиҗ ода сүүрт бәәх улсиг заана. ***Мадн*** гиҗ келсн цагт ода сүүрт эс орлцҗах улс бас заагдна.

4. Нүр орч нерд киискврмүдәр хүврнә.

Нүр орч нердин киисклһн

Киисквр	1-гч нүр			2-гч нүр		
Нерәдгч	**би□**	**бидн□**	мадн□	**чи□**	**та□**	тадн□
Төргч	**мини**	**мана**	мадна	**чини**	**тана**	тадна
Өггч	**нанд**	манд	маднд	**чамд**	танд	таднд
Гемнгч	**намаг**	маниг	мадниг	**чамаг**	таниг	тадниг
Бүрдәгч	нанар	манар	маднар	чамар	танар	таднар
Ниилүлгч	нанла	манла	маднла	чамла	танла	таднла
Хамцулгч	нанта	манта	маднта	чамта	танта	таднта
Һаргч	нанас	манас	маднас	чамас	танас	таднас
Залгч	нанур	манур	маднур	чамур	танур	таднур

1. Зәрм нүр орч нерд киизң киисквврмүдт сүүрән сольна: ***би – мин-, нан-, нама-; бидн – ман-; чи – чин-, чам-, чама-; та – тан-.***

2. ***Эн, тер*** (он), ***эдн, тедн*** (они) гидг нүр-заагч орч нердин хүврлһн юмна тускар заагч ***эн, тер*** (этот, тот), ***эдн, тедн*** (эти, те) гидг орч нердин хүврлһнлә ирлцнә.

106. Олн цегин орчд зөвтә нүр орч нердиг олад бичтн.

1. ... тәрсн күн арднь орҗ эс асрхла, тиигҗ урһшго бәәсмн. 2. Цолта болхнь эндр ... кинод одхмн бәәҗ. 3. ... кезә, ямаран цагт хәрҗ ирхт? 4. ... Һалзн мөрн яһсн сәәхн мөрмби? 5. ... хойр нег-негән хәләлдҗ, хоорндан үг булалдҗ, үгин әмтәхнинь хармнлго магтлдҗ, өдгә цагин болн ирх цагин зургуд зурҗ суунавидн. 6. Хоша бәәх бригад ... дөрлдәнд дуудв. 7. «Ноха – ... эркн нөкд», – гиҗ хәрү өгчкәд, Манҗ ирсн гиичнриг герүрн дахулад орв. Э, э, ... , Манҗ, нанд садн бишвт, ... нам мартчкҗв. 8. ... йоввчн ... Хальмг Таңһч сангдна.

Олзлх орч нерд: *энүг, бидн, та, эн, маниг, мана, та, би, хама, нанд.*

О 107. Олн цегин орчд кергтә нүр орч нерд тәвәд, нүр-келгч хүвсин тускар цәәлһтн.

1. ... мөрн деер биләт, ... һазр деер биләв. 2. ... мөртә биләт, ... мөрн уга биләв. 3. Сөнәк, үүндән ... күлчк. 4. Гергн гелнд арһул келнә: «... залу ... хойр чик керчҗ авхар бәәнә. ... мекләд, заһс ид гиһәд авч ирлә», – гинә. 5. «Хойраһинь биш, ... негинь чигн өгшгов», – гиһәд гелң чикән атхад, хәәкрәд һарад зулна. 6. ...өшәһән авн гиҗәнә. 7. Туула, ... хамдан йовҗ аңһучлнч? (Хальмг туульсас.)

Олзлх орч нерд: *мини, тана, намаг, та, таниг, би, чамд, та, чамас, маднла.*

108. Хойр әӊг ирлцүләд, зәӊгс тогтатн.

1. Өцкүлдүр би	җиӊнүлҗ болхий?
2. Чини девтр	үүртәһән харһлав.
3. Мана зе көвүн	гиичнр ирв.
4. Эдн җил болһн	мини девтрәс цевр.
5. Тана телефоһар	эсвин марһанд орлцна.
6. Теднә герт	уӊг-тохман меднә.

109. Орч нерд бичтн.

1-гч нүр, олн то, ниил.к. – …	3-гч нүр, нег то, г.к. – …
2-гч нүр, нег то, нер.к. – …	1-гч нүр, нег то, һ.к. – …
3-гч нүр, олн то, т.к. – …	2-гч нүр, олн то, з.к. – …

110. Умштн. Буулһҗ бичәд, нүр орч нердин киисквр темдглтн.

1. Чонмудт шуучулхар һарч йовсн намаг! 2. Яһҗ мадниг олҗ ирвч? 3. Би танд цугтнь үнәртнь келҗ өгсв. 4. Зуг мини сургчм – цаарандк хаалһим нанд зааҗ өгтн. 5. Буйн болх, эңүгән нанас холд авич! 6. Баав таниг харңһу болхла, күрәд ир гилә. (Басңга Б.)

36. Малчнрин көдлмш хаврт

Ө 111. Умштн. Орч нерд темдглтн. Нәәрүлҗ бичлһнд белдтн. 12-гч зург хәләтн.

Мана хальмг улс к..зән-к..зәнәс авн малан хәләһәд, асрад, бийдән т..җәл авад бәәцхәдг әмтн. Җилин эргцд малчнрин көдлмш чилхш. Юңгад гихлә, хаврар[2] мал төлән өгнә: хөд хурһлна, үкрмүд туһлна, мөрд унһлна, ямад ишклнә, темәд ботхлна, һахас кичглнә. Эдниг цугинь сәәнәр хәләһәд, арднь орад

асрх кергтә. Зунар өвсн-ноһан урһна, терүг әмтн хадад, хагсаһад, хошурн зөөһәд, овалад, үвлин кемд малдан өгнә[4].

Малчнр йир т..мсрта улс, көдлмшнь йир күнд. Эдн өрүн эртәс авн асхн ора к..ртл көл деерән, амрх з..вср уга йовцхана. Эднә[3] сән хәләврт, өсксн малнь әмтнд ик т..ста болад, эдлвр-тежәл ..гнә.

аһурсн адусн

Тодлжавтн:

тежәл – пропитание; *төл* – приплод, молодняк; *хадх* – косить; *хагсах* – засушить; *овалх* – стоговать сено; *тоомсрта* – почётный; *өрүн эртәс авн асхн ора күртл* – с утра до вечера; *завср уга* – без перерыва; *туста* – полезный; *эдлвр* – потребление.

Сурврмуд

1. Малчнрин көдлмш ямаран?
2. Малч күн ямаран болх зөвтә?

37. Заагч орч нерд

1. Заагч орч нерд дотран чинр-утхарн йилһрнә.

Эн (этот), ***тер*** (тот), ***эдн*** (эти), ***тедн*** (те) гидг орч нерд **юмна тускар** заана.

Им, тиим гидг орч нерд юмна **чинрин тускар** заана.

Эдү, тедү гидг орч нерд **тооһин тускар** заана.

Энд, тенд гидг орч нерд **ормин тускар** заана.

Иигх, тиигх гидг орч нерд **үүлдврин тускар** заана.

Үлгүрнь: *Давсн* ***цөөкн хонгт*** *икәр цасн орв.* ***Тер өдрмүдт*** *зөвәр киитн болв. Хавр болад,* ***дулан*** *өдрмүд эклҗәнә.* ***Тиим*** *өдрмүд улм хурдар ирх зөвтә. Нанд ода* ***зу һар*** *дегтр бәәнә.* ***Тедү дүңгә*** *дегтр мини үүрт бас бәәнә. Аав* ***хошур*** *темцв.* ***Тенд*** *мал услх кергтә. Кермн өрүн болһн* ***оран ясна****. Энүнә дү Бадм бас* ***тиигнә****.*

2. Заагч орч нерн зәңгд нурhлҗ бәәлhнә нернлә ниицәд, цәәлhлт мөч болна, киисквpмүдәр хүврхш.

Ү л г ү р н ь: *Тер күн келлә. Тер күүнд менд кел. Тер күүг йовулҗ.*

3. Заагч орч нерд бәәлhнә нернә темдгүд авхларн, киисквpмүдәр хүврнә.

Ү л г ү р н ь: *Тертн хургт ирсн уга. Терүнәстн кесгәс наа-ран бичг ирәд уга. Энтн хургт одх саната.*

112. Эн зәңгст заагч орч нердиг хавсрлтд бәәх бәәлhнә нернә орчд орулҗ бичтн.

Чоhран нур

Өрүни маңhарт нур мелмәҗ сәәхрнә. (Нуурин) цегән уснд үүлн үзгднә. (Нууриг) әмтн Хальмгин теңгс гиҗ нерәднә. Өргндән (нур) арвн дууна, утдан – дөчн дөрвн дууна. (Нуурас) усн каналур гүүhәд, Хар hазрур, Ик-Бууртлур, Элстүр ирнә.

Т о д л җ а в т н:
маңhар – мираж, туман; *мелмәх* – блестеть; *цегән* – прозрачный; *дууна* – километр.

113. Зәңгст бәәх нүр болн заагч орч нерд олад, чинр-утхинь цәәлhтн.

1. Би хальмг көгҗмд йир дуртав. 2. Хаврар кесг шовун дулан hазрас нисч ирнә, эдн үүрмүдән[2] ясад, шуугҗ нирглднә. 3. Эн сән өдрмүд әмтн темдгләд байрлна. 4. Эн зуна цагт[1] би Цаhан Амна көвәд амрхв. 5. Шаhалцанд көвүд олн зүсн шаhа авч ирнә, тиим шаhас цуhар нертә болдг билә[4]. 6. Иим сәәхн мөрд урл-данд[3] орлцв.

Заагч орч нердин киисклһн

Киисквр	Нег то				Олн то	
Нерәдгч	эн (этот)	–	тер (тот)	–	эдн	тедн (эти)
Төргч	энүнә	үүнә	терүнә	түүнә	эднә	теднә
Өггч	энүнд	үүнд	терүнд	түүнд	эднд	теднд
Гемнгч	энүг	үүг	терүг	түүг	эдниг	тедниг
Бүрдәгч	энүгәр	үүгәр	терүгәр	түүгәр	эднәр	теднәр
Ниилүлгч	энүнлә	үүнлә	терүнлә	түүнлә	эднлә	теднлә
Хамцулгч	энүнтә	үүтә	терүнтә	түүтә	эднтә	теднтә
Һаргч	энүнәс	үүнәс	терүнәс	түүнәс	эднәс	теднәс
Залгч	энүнүр	үүнүр	терүнүр	түүнүр	эднүр	теднүр

Эн, тер гидг хойр орч нерн киисксн цагт келлһнд төргч киискврәс авн хошад сүүртә болҗ хүврнә.

114. Заагч болн нүр-заагч орч нерд олҗ, теднә йилһвринь цәәлһтн.

1. Тер шовун часн дор үвлздг бәәҗ. 2. Нег тиим ноха кесг күүкд түүмрәс авч һарв. 3. Тедниг балһсан кеерүлдг улс гиҗ келнә. 4. Эн нуурин усньйир цевр болчкад, цегән. 5. Би Санҗла үүрлнәв, энүг хәрг көвүн гиҗ болшго. 6. Терүнә дү Элвг бичкдүдин садт орна. 7. Эдн хамдан үүрләд, наадад, теңгст өөмәд, цаган сергмҗтәһәр давулна. 8. Иим эрт бийнь, һаза зөвәр халун. 9. Тер гүүҗ ирәд, намаг уснас татҗ авв. 10. Терүг мана эцк үүртәһән хоюрн тосхҗана.

115. Бичтн, орч нерд ямаран киискврт бәәхинь йилһтн, теднә чилгчсинь темдглтн.

– «Гарри Поттер» гидг дегтр умшлч?
– Тиим дегтр умшлав.

– Эн автобусар йовхла, би Сити-чессүр күрч чадхв?
– Уга, түүнә дару зогсчах автобус йовх.

– Манжин Пүрвә ямаран бәәнә?
– Терүг би кесгтән үзәд угав.

116. Эн орч нерд олзлад, зәңгс тогтатн: *эн, энүнәс, тер, терүг, эдн, эднд, тедн, тедниг.*

38. Мини эңкр экм

Ө 117. Умштн. Буулһж бичәд, үгмүдин дутҗах хүвсинь төгсәтн.

Күн болһн эк.. күндлнә. Эк.. өөрхн күн һазр деер уга. Күүкд экләһән күүндж, экәсн төрүц юм нуулго бәәхлә, тернь сән. Эк кезә чигн үрнәнь келсн тоотыг соңсад, медсн-чадсарн эв-арһ олж, дөң-нөкд бол.. . Эк күн йир җөөлн седкл.. . Эвлүн үг келәд бәәхлә, цугтаднь сән. Болв җирһл.. олн йовдл учрна. Эк күүнд шүрүлкх чигн саам харһна. Тер цагт экинь[3] өмнәс модьрун үг келж керлдхмн биш, өмнәснь өглдхмн биш.

Сән өдрмүд.. экән йөрәхән бичә марттн. Эн байр-бахмҗ экин седклд уданд үлддмн.

Экән хармнж, амр тавта бәәлһж, экинь ачиг медж хәрүлх йоставидн. Экдән би[3] йир дуртав, юңгад гихлә алтн уурган көкүләд өсксн экдән зальврн.. .

бахмҗта эәлтә

Тодлжавтн:
өөрхн – близкий; *нуувч* – тайна, секрет; *зеткр, зовлң* – беда, несчастье; *эвлүн* – ласковый; *шүрүлкх* – быть строгой, резкой; *модьрун* - грубый.

С у р в р м у д

1. Күүкд экин сән седклиг юунас медҗ авна?
2. Тадн яһҗ экдән доң-тусан күргнәт?
3. Эк өкәрләд, ямаран үгәр чамаг нерәднә?
4. *Экин санан – үрнд, үрнә санан – көдәд* гидг үлгүриг цәәлһтн.

39. Сургч орч нерд

1. ***Кен? юн?*** – юмна тускар сургч орч нерд;
ямр? ямаран? альк? – юмна чинрин тускар сургч;
кедү? – тооһин тускар сургч;
альд? хама? – ормин тускар сургч;
кезә? – цагин тускар сургч;
яах? – үүлдврин тускар сургч орч нерд.

2. ***Кен? юн? альк?*** гидг сургч орч нерд бәәлһнә нерн мет хүврнә.

Сургч орч нердин киисклһн

Киисквр	Орч нерд		
Нерәдгч	кен?	юн?	альк?
Төргч	кенә?	юуна?	алькин?
Өггч	кенд?	юунд?	алькд?
Гемнгч	кениг?	юуг? ю?	алькиг?
Бүрдәгч	кенәр?	юуһар?	алькар?
Ниилүлгч	кенлә?	юунла?	алькла?
Хамцулгч	кентә?	юута?	алькта?
Һаргч	кенәс?	юунас?	алькас?
Залгч	кенүр?	юунур	алькур?

3. ***Ямаран? кеду? альд? хама? кезә?*** гидг сургч орч нерд зәрм киискврмүдәр хүврнә.

Киисквр	Орч нерд		
Нерәдгч	аль?	альд?	хама?
Төргч	алин?	–	хамаһин?
Өггч	альд?	–	–
Гемнгч	–	–	–
Бүрдәгч	–	альдаһар?	хамаһар?
Ниилүлгч	–	–	–
Хамцулгч	–	–	–
Һаргч	–	альдас?	хамаһас?
Залгч	–	альдаһур?	–

4. ***Яах?*** гидг сургч орч нерн үүлдәгч метәр цагар, тооһар, нүүрәр хүврнә.

Ү л г ү р н ь:	би	яах**в?**	бидн	яах**видн?**
	чи	яах**ч?**	тадн	яах**т?**
	эн, тер	яах**?**	эдн, тедн	яах**?**

118. Эн зәңгс умшад, сургч орч нерд альк киискврт бәәхинь темдглтн.

1. Тәрәнә төлә ноолдлһнд кенд кен нөкд болна? 2. Бадм, кенәр уюлсн хувц авч йовнат? 3. Кениг сурһульд йовулхар седжәнә? 4. Кенәс аавд бичг ирж? 5. Тер цааснас мини нериг хусад хайчкиж гинә. Яһад тиигсмт? Юуһарн би әмтнәс дуту болжахмби? «Кен, кен танд тиим зөв өгсмби?» – гиж селәнә ахлачиг үгинь күцц

келүллго, Өлзәт дууhан өөдлүлв. (Д. Б.) 9. Кенүр гиичлҗ одхмби?

119. Цегмүдин орчд сургч орч нерд тәвтн.

1. … танаhур ирв? 2. … эрст өлгәтә? 3. … школд йовхч? 4. Ода … кичәл болх? 5. … гиичнр ирх? 6. Мана эрсин газет … hарх? 7. Эн бичкдүд … наста? 8. Чини дү … класст сурчана? 9. … сурhульд сурхар бәәнәч?

120. Шүлг айслулҗ умштн. Сургч орч нерд олтн, ю темдглҗәхинь келтн.

Нерн гисн юмби?
Негдвәр, яhҗ медгдви?
Ямаран нерн сәмби?
Яhҗ теруг йилhдви?

«Яhлав, нерм Бемб,
Ямаран сәәхн нерн!
Нернәс нер шүүхмби?
Не, энүг суңhтн...»

Кезә нернәс нер
Кен суңhҗ йовла?
Туурсн сән нер
Төрүц өгдго билә...

(Калян С.)

40. Эс йилhгч орч нерд

1. Эс йилhгч орч нерн сургч орч нернә дару ***чигн (-чн)*** **гидг хәрүд үг болн энүнә хасгдсн хүв** немҗ авад бүрднә.

Ү л г ү р н ь: *кен чигн – кенчн, юн чигн – юунчн, ямаран чигн – ямаранчн, альк чигн – алькчн, кедү чигн – кедүчн, альд чигн – альдчн, хама чигн – хамачн* болн *зәрм (зәрмснь).*

2. ***Кенчн, юнчн, алькчн*** гидг эс йилhгч орч нерд киискврмүдәр хүврнә.

Эс йилһгч орч нердин киисклһн

Киискэр	Орч нерд				
Нерәдгч	кенчн	юнчн	алькчн	кедүчн	зәрм
Төргч	кенәчн	юуначн	алькинчн	кедүнәчн	зәрмин
Өггч	кендчн	юундчн	алькдчн	кедүдчн	зәрмд
Гемнгч	кенигчн	юугчн,юучн	алькигчн	кедүгчн	зәрмиг
Бүрдәгч	кенәрчн	юуһарчн	алькарчн	кедүһәрчн	зәрмәр
Нииллүлгч	кенләчн	юунлачн	альклачн	кедүләчн	зәрмлә
Хамцулгч	кентәчн	юутачн	альктачн	кедүтәчн	зәрмтә
Һаргч	кенәсчн	юунасчн	алькасчн	кедүһәсчн	зәрмәс
Залгч	кенүрчн	юунурчн	алькурчн	кедүһүрчн	зәрмүр

3. ***Ямаранчн, кедүчн, альдчн, хамачн, кезәчн*** гидг эс йилһгч орч нерд зәрм киискврмүдәр хүврнә.

121. Бичәд, цегмүдин орчд эс йилһгч орч нерд тәвәд, альк киисквртән йовхинь темдглтн.

1. Йир киитн болад, сурһульчнрас … школдан ирсмн уга. 2. … һазрас мана танһчур гиичнр ирнә. 3. Бадм … күүндәд үүрлнә. 4. Ээж белгән … өгүлх. 5. Барг ноха … хуцна. 6. Әәмтхә … әәдг. 7. ... сурһульчнр хальмг биид дурта. 8. Давж одсн цагиг … арһмжар бәрж болшго. (Ү.)

Олзлх үгмүд: *кенүр чигн, зәрмснь, альк чигн, зәрм, юунасчн, кентәчн, кенәр чигн, ямаран чигн.*

Эс йилһгч орч нерн зәңгд бурушагч чинртә келгч мөчлә хәрлцхләрн, бурушагч чинр зүүнә.

Үлгүрнь: *Юунчн маднд керго. Кенчн хәрү өгхш.*

122. Эн үгмүдин диг-дараг чикләд, зәңгс тогтатн. Эс йилhгч орч нерд олтн.

1. Җил, нанд, болhн, эк-эцкм, «Байр», седкүл, гидг, бичүлҗ, авна. 2. Эн, дамҗҗ, хальмг келән, кенчн, седкүләр, сәәнәр, сойлан, медҗ авх. 3. Цецгәлхлә, ямаранчн, бамб цецгүд, күүнә седкл, бахтад одна. 4. Бәәдлд, күүнә, немгдсн болна, чидл, теегин. 5. Бар сарин, хальмгин тууҗд, 28, өдр, болҗ, тоолгдна, hашута. 6. Өдриг, кезә чигн, эн, мартшго, хальмгуд.

123. Сургч орч нердәс эс йилhгч орч нерд бүрдәhәд, 2-3 зәңг тогтатн.

кен	юн	альк	хама
кезә	ямаран	кедү	кенәр

41. Төрскән харсач

Ө 124. Умштн.

Мини элнцг аав Төрскән харсгч Алдр дәәнд зөрмг кевәр орлцад, сулдхвр, Диилвр авч ирсн улсин негнь. Мини аав үгтә-күүртә, серглң, цаhан седклтә күн бәәсмн. Бидн аавдан ирҗ, энүнә келсиг оньган өгч соңсдг биләвидн. Би тиигхд бичкн болвчн, аавин келсиг ода чигн мартхшив.

Мини аав Окна Лиҗин Дорҗ Шарнут селәнд төрсмн.

Хөн сарин 1942 җилд аавин дәәнә хаалh Воронеж балhснас авн эклсмн. Хөөнь Курск дуhуд болсн дәәлдлhнд орлцсмн. Беларусь сулдхсна хөөн аавиг штабур дуудад, фронтас буулhад, Широклагур йовулсмн. Сиврт эн олн зүсн көдлмш кеhәд, күнд зовлнд даргдлго, өркән өндәлhв.

Аав насни туршарт тосхачар көдләд, күцәмҗ бәрәд, чееҗднь олн ачлвр гилвкәд-далвкад бәәсмн.

Би аавин нер hуташгоhар, сурhулян сәәнәр сурад, әмтнд сә кеhәд, дөң болхар оньдин зүткнәв.

мөңк санл
әрүн нерн

Тодлҗ автн:
элнцг аав – прадед; *зормг кевәр* – геройски; *сулдхвр* – освобождение; *үгтә-күүртә* – разговорчивый, коммуникабельный; *серглң* – весёлый; *мартх* – забывать; *күндәр шавтсмн* – тяжело ранен; *зовлңд даргдлго* – не поддаваясь трудностям; *өркән өндәлһв* – создал семью; *күцәмҗ* – достижение; *нер һуташгоһар* – не порочить имя.

Сурврмуд
1. Элнцг аав альд төрлә?
2. Аавин дәәнә хаалһ ямаран бәәсмн?
3. Сиврт тусад, аав ямаран көдлмш кеҗ йовсмн?
4. Медәтә улсас ямаран үлгүр авх кергтә?
5. *Аавиннь әмдд күү тань, агтыннь сәәнд һазр тань* гидг үлгүриг цәәлһтн.

42. Йилһгч орч нерд

Йилһгч орч нерд: ***цуг, цугтан, цуһар, хамг, бүгд, ниид, талдан, оңдан, эврән, бийнь***. ***Эврән*** гидг йилһгч орч нерн киискврмүдәр хүврхш. Наадк йилһгч орч нерд бәәлһнә нерн мет киискгднә.

Киисквр	Орч нерд				
Нерәдгч	цуг	**цуһар**	**цугтан**	бийнь	эврән
Төргч	цугин	**цуһараннь**	**цугтаннь**	бийиннь	–
Өггч	цугт	цуһараднь	цугтаднь	бийднь	–
Гемнгч	цугиг	цуһараһинь	цугтаһинь	бийинь	–
Бүрдәгч	цуһар	цуһараһарнь	цугтаһарнь	бийәрнь	–
Ниилүлгч	цугла	цуһаралань	цугталань	бийләнь	–
Хамцулгч	цугта	цуһаратань	цугтатань	бийтәнь	–
Һаргч	цугас	цуһараснь	цугтаһаснь	бийәснь	–
Залгч	цугур	цуһараһурнь	цугтаһурнь	бийүрнь	–

1. ***Цуһар*** болн ***цугтан*** гидг орч нерд киизң киисквврмүдт ***цуһара-*** болн ***цугта-*** гидг сүүрмүдтә болна.

2. Йилһгч орч нерн зәңгд нерлгч, нөкцл мөч чигн болж чадхмн.

Ү л г ү р н ь: *Бүгд менд болтха! Цуг негдәд келә! Цугтаднь бичг ирҗ.*

125. Бичтн, йилһгч орч нерд олад, татасар таттн.

1. Цувлдад, зергләд йовна,
   Цуһарн ниицәтә җирһнә.

2. Теегән делгү байҗах,
   Түүндән даңгин тачах,
   Онҗдан нанд ода
   Онча уутьрмж уга!

3. Эндрк йөрәл талдан,
   Талдан болхларн, талдан,
   Тастан күсләрн оңдан,
   Оңдан болчкад, оңдан,
   Однас тодрха аштан.

(Сян-Белгин Х.)

4. Хамг сәәхн орчлң хәәҗ олдшго кишгтә. (Т. А.) 5. Бидн цугтан кичәлин туршарт нег өвәрц эсв кедг дасувидн. 6. Багшин өгсн негдгч эсв цуһараһаснь гииги бәәҗ. 7. Багш дарунь талдан эсв өгв. 8. Оңдан нег эсвиг мадн багштаһан хамдан кеввидн. 9. Эврән кех көдлмшән күүнд бичә даалһ.

126. Орч нердиг салһад бичҗ авад, теднә киисквринь заатн.

«... Бичкн җалвар көдлх тиим кү
Би хамаһас олхв?» – гинә,
Балда тиигхләнь келнә:
«Би чамд сәәнәр көдлнәв,
Чикәр заксн кергичн күцәнәв,
Чини нанд өгх җалвчн –
Җилмһр эн маңнаһарчн
Җилд һурв индстнәв...
... Үзҗәнч тер гү?
Гүүг өргҗ үзлч,

Авад тер гү өргхлә,
Алвн чини болтха,
Мел дааҗ эс чадхла,
Мини болг алвн...»
«... Эн теңгсиг кевтнь
Эргҗ хоюрн урлдый,
Түрүлҗ кен ирнә –
Тернь алв автха.
Тер алвиг иртлмдн,
Тенд мишгт белдтхә».
Наадлҗ Балда инәнә:
«Нам гихмн, чавас,
Әвртәл марһамб эннь,
Альднь нанла чаддмч,
Нанла марһхар седдмч,
Нанла, нертә Балдала?
Энчн мууха генн
Элчән нанур тәвсмби?
Мини бичкн дүүг
Минь үүнд күләҗә».
(А. Пушкин.)

Я н з н ь: Би – нүр орч нерн, нерәдгч киисквр.

127. Орч нердиг олҗ авад, ямаран зәңгин мөч болҗахинь йилһтн.

Хаврт мана теегүр тоһруд нисч ирнә. Тедн бәәрщдг һазртан ирҗ зогсна. Зәрмнь Хулхтад, зәрмнь Улан-Эрг деер бәәршлнә.

Нидн җил хойр тоһрун Найнтахнд ирв. Тернь учрта билә. Намрар теднә нег бичкн үрн живртән шавта болад, Найнтахнд үлдҗ. Терүг кеер тенҗ йовтлнь, туһлч өвгн Текә үзәд, герүрн авч ирлә. Ач көвүтәһән Арслңта хоюрн бичкн тоһруг асрад эдгәҗ. Хавртнь Арслң терүг теврәд, хойр тоһруг тосч. Үрән үзсн тоһруд байрлж. («Хальмг үнн» газетәс.)

43. Төрскн һазрм

Ө 128. Умштн. Нәәрүлҗ бичлһ кетн. 13-гч зург хәләтн.

Күн болһна төрскн һазрнь – хамгин өөрхн, хамгин таасмҗта. Ик балһсн болну, бичкн селән болну – йилһл уга. Көрстә һазр деер сәәхн балһсд, селәд олн. Төрскн һазр-уснас үнтә юмн уга. Төрскн һазрасн мадн чидл авнавидн, медрл даснавидн. Өсәд-босад, күн болад, талдан һазр эргж, олн улсла харһад, кесг соньн юм үзәд йовв чигн, төрскн һазрас сәнь уга.

Мини өссн-боссн һазр – Элст балһсн. Эн «элстә һазр» гидг үгәс бүрдсмн. Энүнд хамгин түрүн болж орс Кийков болн хальмг Бола ирҗ бәәршлсмн. Ода Элст йир сәәхн, өргн һо уульнцта, өндр гермүдтә балһсн. Балһсна тал дунд Элистинка гидг һол урсна. Элстиг соньн бумбс сәәхрүлнә: Делкән Цаһан Аавин, Ээлән Овлан, О.И. Городовиковин болн нань чигн. Мана балһсна һол кеермҗнь – Бурхн Багшин Алтн сүм. Хурлд би ээҗтәһән однав. Элстин дорд үзгтнь шатрин балһсн – Сити-чесс дүңгәнә. Эн йир сәәхн.

Мини төрскн һазр йир өврмҗтә. Элстд төрсндән йир байрлнав, балһсндан[3] йир дуртав.

дүүвр

Тодлҗ автн:
хамгин таасмҗта – самый приятный; *йилһл уга* – нет разницы; *үнтә* – дорогой; *көрстә һазр* – кора земли; *урсна* – протекает; *кеермҗ* – украшение; *өврмҗтә* – удивительный.

Сурврмуд

1. Кенлә төрскн һазриг дүңцүлҗ болхмн? Юңгад?
2. Эврәннь һазрин тускар ю меднәт?
3. *Һазр-усан дурлхиг эңкәсн авдг, һарсн элгән дурлхиг экәсн авдг* гидг үлгүриг цәәлһҗ өгтн.

44. Бийлгч орч нерд

1. Бийлгч орч нерд: ***мини, мана, мадна; чини, тана, тадна; энүнә, терүнә, эднә, теднә*** болн ***эврә*** гидг үгмүд.

Нүүрин чинр-утхта бийлгч орч нерд төргч киискврт бәәх нүр болн нүр-заагч орч нердәс үүдсмн.

Ү л г ү р н ь:

Нүр	нег то		олн то	
1-гч	би	– **мини**	бидн	– **мана**
2-гч	чи	– **чини**	тадн	– **тадна**
	та	– **тана**		
3-гч	эн	– **энүнә, үүнә**	эдн	– **эднә**
	тер	– **терүнә, түүнә**	тедн	– **теднә**

2. ***Эврә (эврәннь)*** гидг бийлгч орч нерн нүүрәр йилһрхш.

3. Бийлгч орч нерд бәәлһнә нердлә ниицхләрн, терүнә өмн тәвгдәд, киискврмүдәр хүврхш.

Ү л г ү р н ь: ***Чини*** *җирһлд зовлң бичә харһтха!* ***Тана*** *дуунд цугтан авлгдна. Эн* ***чини ишкчн эврә(ннь)*** *дууһарн нанд амрл өгчәхмн уга.*

129. Хойр әңг ирлцүләд, зәңгс тогтаһад бичтн. Бийлгч чинртә орч нердиг нүүрәрнь болн тооһарнь йилһтн.

1. Эврә ацан	терүнә ноха геедрҗ.
2. Мана классин күүкд	күнд болшго.
3. Нимгр һундлта бәәнә,	сарул болн цевр.
4. Тана дегтрин таг деер	эврәннь дегтр олҗ авч.
5. Энүнә хорад	соньн наад тәвв.
6. Эднә багш	цаһан седклтә.

1. Келлһнд бийлгч орч нерд бәәлһнә нернә темдгүд авхларн, киисквpмүдәр хүврнә.

Ү л г ү р н ь: *Чини зург **миниһәс** сәәхн болҗ. **Эврәһән** эңкрләд, күүнәг һазалҗ болшго.*

2. Эн саамд ***мана, тана, эднә, теднә*** гидг нүр-бийлгч орч нердт ***-хн*** гидг суффикс немгдәд, эдн цуглулгч чинр зүүнә. Зәрмдән ташр олн тооһин ***-с*** гидг суффикс немгднә.

Ү л г ү р н ь: *мана**хн** – манахс, тана**хн** – танахс, эднә**хн** – эднәхс, теднә**хн** – теднәхс.*

3. Бәәлһнә нернә темдгүд авсн бийлгч орч нерд зәңгд нерлгч, келгч, цәәлһлт болн немлт мөчмүд болна.

Ү л г ү р н ь: *Манахн көдлмшәсн хәрҗ ирсн бәәнә. Манахна күн ирәд, хот ууһад йовв. Кесг күн манахнд ирсн бәәнә. Тенд үзгдҗ бәәх селән – манахн.*

130. Эн зәңгсәс орч нерд олад, зәңгин ямаран мөч болҗ йовхинь йилһтн. Буулһҗ бичтн.

1. Манахн гертән ирчксн бәәнә[4]. 2. Манахна күн Москвад болсн һәәхүлд орҗ. 3. «Эңкр манахс» гидг нертә спектакль маднд таасгдв. 4. Теднәхн дегтрин сандан хальмг ууһн бичәчнрин үүдәврмүд цуглулҗ. 5. Танахн эн һазрас ямаран дүңгә холд бәәнә? 6. Энүнә эгчнь Аһшд сурһуль сурч йовна. 7. Чини зург миниһәс сәәхн болҗ.

Бийлгч хүвсин тогтлһн (давтлһн)

1. Нүр-бийлгч орч нерд хасгдад, нүр-бийлгч хүвс үүдсмн.

	нег тоодан		олн тоодан	
1-гч нүр	мини –	***-м***	мадна –	***-мдн***
2-гч нүр	чини –	***-чн***	тадна –	***-тн***
3-гч нүр	үүнә, түүнә –	***-нь***	эднә, теднә –	***-нь***

2. Нүр-бийлгч хүвс амр киисклһнә киисквр болһна чилгчсин дару немгдәд, бий киисклһ тогтана.

Ү л г ү р н ь: (***мини***) *аавм, аавинм, аавдм, аавим, ааварм, аавлам, аавтам, аавасм, аавурм.*

3. Нүрго-бийлгч ***эврә (эврәннь)*** гидг орч нерн хасгдад, иим нүрго-бийлгч (=эврә) хүвс: ***-нннь, -ан(-ән), -н, -рн*** – үүдсмн.

4. Нүрго-бийлгч хүвс амр киисклһнә киизң киискврмүдин чилгчсин дару немгдәд, эврә киисклһ тогтана: ***-ннь*** (төргч киискврт), ***-ан(-ән)*** (өггч, гемнгч, хамцулгч киискврмүдт), ***-н*** (бүрдәгч, һаргч, залгч киискврмүдт), ***-рн*** (ниилүлгч киискврт) немгднә.

Ү л г ү р н ь: (***эврәннь***) *ээжциннь, ээждән, ээжцән, ээжцәрн, ээжцләрн, ээжцтәһән, ээжцәсн, ээжцурн.*

131. *Школ, наһцх, дү, эгч, зе* гидг бәәлһнә нердиг бий киисклһнд тәвәд, киискврмүдәр хүврәтн. Нег хүврәсн үгтә зәңг тогтатн.

Я н з н ь: школ – школ**м**, школ**мдн**, школ**чн**, школ**тн**, школ**нь**.

132. Эн үгмүдәс бий орч нерд болн бий хүвстә үгмүд түүж бичтн.

Экм, тер, терүнә, эднәхнә, дорвачн, альк, ямаранчн, тана, зәрм, талдан.

133. Орч нердин хүвс олж авад, тедн яһж тогтсинь келәд буулһж бичтн. Харар барлата үгин ниицлһсиг нег үгәр келтн.

Мана һалун дөрвн шар һуужмулта. Эдн йир өкәр, зәрмдән нег-негнәннь ардас цувлдад, дәәвләд һарцхана. Эн цаглань эцкһалун сүүкнәд, **эднә хаалһиг** хааһад, әәмшгәс саглулна.

Нег дәкҗ би ааhта ус авч hарад, hууҗмулмудын өөмдг тевшт кехәр седүв. Тевшт күрч йовтлм, эцк-hалун өрүлгән сарсалhад, сүүкнәд, нанур дәврв. Би ааhта усан ноhан деер тәвчкәд зулув. hууҗмулмуд ааhур гүүлдв. Болв ааh теднәс зөвәр өндр билә. Эдн, дөң болхинь сурҗах метәр, хәрү эврәннь экүрн – ик цаhан hалунур ирв. Тиигхләнь эцк-hалун ааhур одад, терүг өрчәрн түлкәд, көлән тавшад бәәв. Ааh көмргдәд унв. Энүнд бәәсн усн асхрв, hууҗмулмуд нег-негән түлклдәд, ус булалдҗ уув. Эцк-hалун ямаран ухата болчкад, эврәннь үрдүдтән килмҗтә бәәҗ! (Санҗин А.)

45. Мана школ

Ө 134. Умштн, орч нерд олҗ, эңгсәрнь йилhтн. Билглҗ бичлhнд белдтн. 14-гч зург хәләтн.

Мини сурчах школ соньн ут тууҗта. Би энд негдгч классас авн сурчанав. Мана hурвдгч тойгта школ Сулейман Стальскийин нертә уульнцд бәәнә. Эн hурвн давхрта, олн классин хораста. Школ балhсна тал дунд дүңгәhәд зогсчана. Би энүг хойрдгч гер гиҗ тоолнав, юңгад гихлә энд мини үүрмүд, дурта багшнр бәәнә. Школд бидн сурhмҗ, уха, ном дасч авнавидн. Мана 6-гч классин хора хойрдгч давхрт бәәнә. Ик терзмүд деернь олн зүсн цецг урhад, шавшад бәәнә. Школ даңгин сәәхрәд, шинрәд бәәнә. Нег өдр эс одхларн, би үүрмүдән, багшнран санад, шулуhар школдан одхар адhнав. Мана классин hардач – хальмг келнә багш. Багшлаhан кесг соньн нәр болн наад давулнавидн.

Нанд школд йир таасгдна. Школан чиләхләрн, би школан болн эн сәәхн кемиг оньдин зүркндән хадhлхв. Школан мартлго иржәхв. Школыннь нерән hуталго, оньдин чикәр йовхв гиҗ, андhар өгчәнәв. Школдан би йир дуртав.

заавр
серл

Т о д л җ а в т н:
давхр – этаж; *шавшх* – свисать; *шинрх* – обновляться; *андhар* – клятва; *оньдин зүркндән хадhлхв* – всегда буду хранить в сердце.

С у р в р м у д
1. Тана тоолврар, школ гисн юмби?
2. Кедү давхр герт тана школ бәәршлнә?
3. Школыннь эргндкин, дотрк бәәдлин тускар ахрар келҗ өгтн.
4. Тана классин хора ямаран?
5. Ямаран багшнр тана школд көдлнә?

46. Хәрүд орч нерн

Бийән гидг хәрүд орч нерн кенә тускар келгдҗәхинь заана. Эн орч нерн өггч киисквртә авн хүврнә. Зәңгд немлт болна.

Киисквр	Орч нерн
Өггч	бийдән
Гемнгч	бийән
Бүрдәгч	бийәрн
Ниилүлгч	бийләрн
Хамцулгч	бийтәhән
Һаргч	бийәсн
Залгч	бийүрн

135. Хәрүд орч нерд олад, киисквринь йилhтн.

1. Күүкд асхн болх нәәрт герән ахулад, бийән белдцхәв[4]. 2. Эмч кедү сән болв чигн, бийдән туслдго. (Ү.) 3. Бийдән даалhсн кергиг әрүн төр гиҗ тоолад, терүг сәәнәр күцәхәр йовнав. (К. С.) 4. Ахм сән керг күцәсндән бийнь[3] бийдән таасгдҗана. 5. Мана аав бийдән аптекәс кергтә эм хулдҗ авв[4]. 6. Кү муурулхасн урд, чи бийән сәәнәр хәлә. (Ү.) 7. Бийән һурв эргүлчкәд, кү кел. (Ү.)

1. “Долан хонг” гидг пагод болн “Һурвн бадм цецг” гидг фонтан

2. Мини балһсн

3. Басңга Баатрин нертә келн-улсин драматическ театр

4. Драмин болн комедин орс театр

5. Бурхн Багшин Алтн сүм

6. Сәкүсн-сүм

7. Буйслһн болн Босхмж. Скульптор Э. Неизвестный

8. Һашута зовлң – әмтнә санлд

9. Шатрин Бәәшң

10. Шатрин марһана өмн

11. Хаврин тег

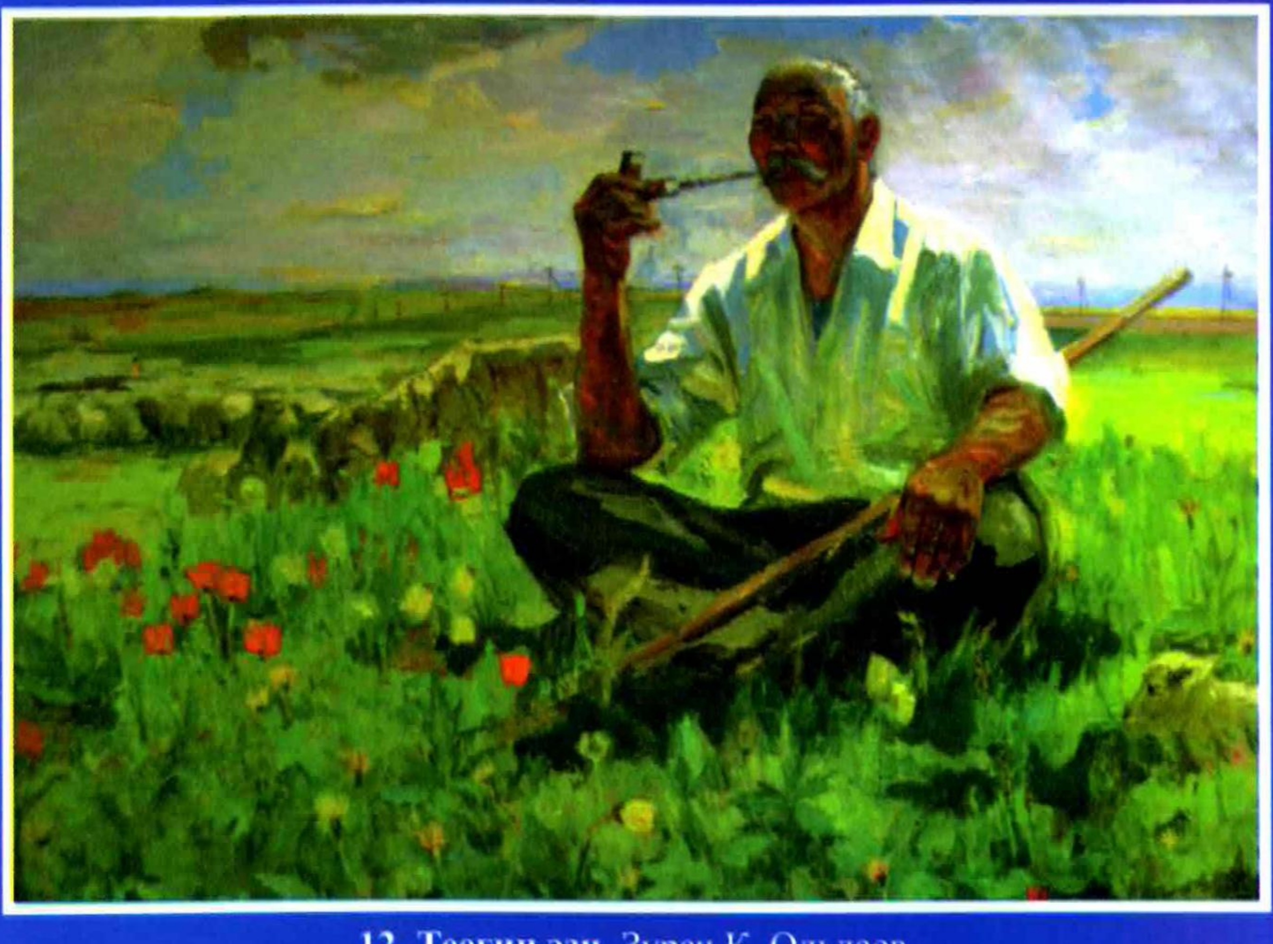

12. Теегин эзн. Зурач К. Ольдаев

13. Генерал О.И. Городовиковд нерәдгдсн бумб.
Скульптормуд: Н. Санджиев, М. Роберман, Л. Роберман

14. Школ

15. Гөрәсд

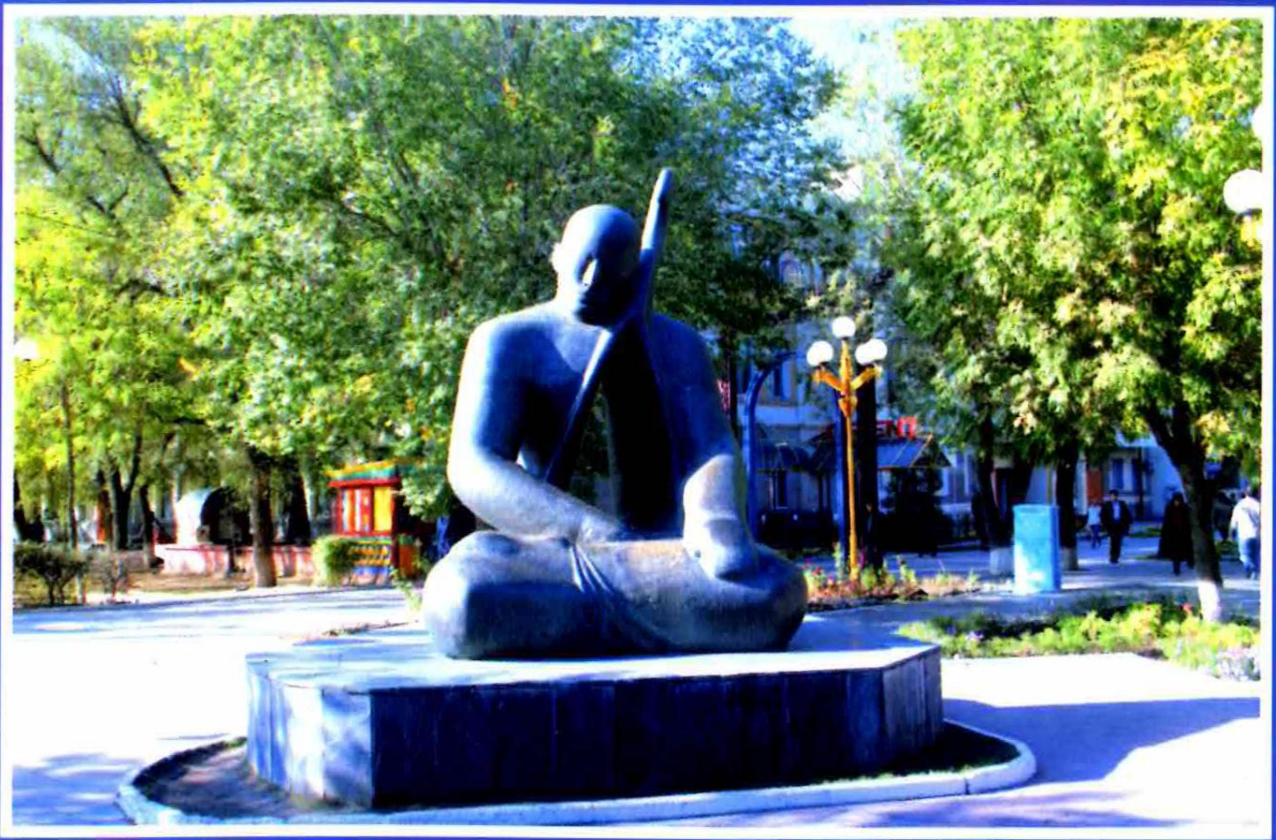

16. Дүүрән. Скульптор Н. Евсеева

136. Хәрүд орч нер олзлад, зәӊгс тогтатн: *бийдән, бийән, бийәрн, бийәсн, бийүрн.*

47. Орч нернә морфологическ йилhлт

Й и л h л т и н д а р а н

I. Келлhнә хүв. Хамцу чинр.

II. Морфологическ темдгүд.

1. Эклц кев (нерәдгч киискврт, нег тоод).

2. Оньдин темдгүд: а) альк әӊгин; б) альк нүүрин (нүр болн нүр-бийлгч орч нерд).

3. Оньдин биш темдгүд: а) то; б) киисквр; в) киисклhн; г) бий киисклhнд болхла, альк нүүрт бәәнә.

III. Зәӊгин мөч (нерлгч, келгч, немлт, эс гиж уршг).

Й и л h л т и н я н з н ь

Школас эрт hархларн, чамур[3] ирнәв.

А м н ү г и н й и л h л т

Чамур – орч нерн.

Негдвәр, нүр заажана: (к е н ү р?) *чамур ирнәв.* Эклц кев – *чи.*

Хойрдвар, энүнә оньдин темдгүд: нүр орч нерн, 2-гч нүр.

Оньдин биш темдгүд: нег тоод, залгч киискврт, амр киисклhнд бәәнә.

hурвдвар, зәӊгд эн – немлт.

Б и ч м р й и л h л т

Чамур – о. н.

I. (К е н ү р?) *чамур ирнәв.* Эклц кев – *чи.*

II. Оньдин темдгүд: нүр о.н., 2-гч н.

Оньдин биш темдгүд: нег то, залгч к-вр, амр к-hн.

III. (К е н ү р?) *чамур ирнәв.*

Ѳ 137. Эн текст умшад, келлһ өргҗүллһнә көдлмш кетн. Орч нерд олад, морфологическ йилһлт кетн. Чинрлгч нердиг бәәлһнә нердлә хамднь буулһҗ бичтн.

Мини дурта тууль

Нарт делкән цуг келн-улсин урн үгнь байн. Әмтнә хәрлцән, авъяс-заңшалмуд, бәәдл-җирһл, билг-эрдм, заң-бәәр үзүлҗәх туульс келн-улс болһнд бәәнә. Би туульс умшхдан дуртав. Орс, хальмг, китдин, хасг болн нань чигн туульс умшлав. Теднәс хамгин сәәнинь йилһхд кецү. Түүрвәчнрин үүдәсн туульс бас соньн. Нег бичкн нуһсна дүр үзүлҗәх тууль мини уханд төөнрч үлдлә. Тернь Д. Мамин-Сибирякин үүдәсн «Бор Күзүн» гидг тууль. Җиврән хуһлсн бор нуһсна төлә зөвәр зовсна тускар тодлнав. Аратын амнд эн эс туссна хөөн икәр байрллав. Җиврнь эдгәд, өсәд, чидлнь немгдәд, хөөннь тер иҗлән дахад, дулан һазрур нисх гих ухан нанд урмд өгәд, седклим байсала. Күнд, му цаг давдмн, сән иргч өмн, күслүрн зүткх кергтә гисн ицл седклим авлла.

хураңһу

Т о д л җ а в т н:
моһлцг һазр – круглая земля; *әмтнә хәрлцән* – взаимоотношения; *авъяс-заңшал* – традиция, обычай; *заң-бәәр* – характер, нрав; *йилһхд кучр* – трудно выделить; *уданд уханд төөнрч үлдлә* – надолго запечатлелось в памяти; *чидл немгднә* – силы прибавляются; *седкл байсала* – радовало душу; *ицл* – надежда; *сән иргч өмн* – впереди светлое будущее; *урмд өгнә* – даёт надежду, стимулирует.

С у р в р м у д
1. «Бор Күзүн» гидг тууль умшлч?
2. Бор Күзүн юңгад дулан һазрур эс ниссмби?
3. Кен Бор Күзүг әәлһв?
4. Нуһсна җивр эдгв, аль угай?

48. Хальмг келн – мини келн

Ѳ 138. Умштн.

Келән һолсн күн – экән һолснла әдл. Күн болһн эврә келән медх зѳвтә. Би эврәннь уул хальмг келндән йир дуртав. Мадн, хальмгуд, эврә келән медәд, дасад, ѳѳдлүләд йовх зѳвтәвидн[4]. Зәрм[3] баһчуд келән медхәр седхш. Тернь һундлта. Хальмг келәр күүндхлә, зуг тегәд тер күүг хальмг гиҗ нерәдҗ болҗана. Мана келн әвр байн, сәәхн, олн тууль-тууҗ бәәнә, үлгүрмүд, зокъялмуд олн. Келән мартхмн биш, хоорндан хальмгарн күүндхмн, иргчд ачнр-җичнртән хадһлҗ ѳгх зѳвтәвидн.

эйлдг һольшг

Т о д л җ а в т н:
һундлта – печальный, грустный, обидный; *зуг тегәд* – только поэтому; *зокъялмуд* – произведения, творения; *ачнр-җичнр* – внуки, правнуки.

С у р в р м у д
1. Юңгад күн болһнд тѳрскн келән медх кергтә?
2. Юуһарн мана хальмг келн байн?
3. Эн текстд келнә туск үлгүр олтн.

49. Дассан давтлһн

139. Бичәд, удан эгшгүдтә үгмүд татасар темдглтн. Терүнә зокал келтн.

Цаста эмгн әрә кѳндрәд, хойр суулһта усан[3] үүрәд, эрг ѳѳдлҗ йовтлнь, ѳмнәснь хойр бичкн кѳвүн тосч ирцхәв.

– Мендвт, ээҗ, – гиҗ сурад, – үүрч йовсн усан[3] манд буулһҗ ѳгтн. Бидн үүрәд, тана герт күргәд ѳгчкнәвидн, – гиҗ кѳвүд келв. Эмгн эднә үг соңсч, усан буулһад:

– Тадн хамаһас намаг үзж ирвт? Бәртн, – гиһәд теднә негндњ коромыслан өгв.

– Би түрүлж үүрнәв, – гиж келн, Бадм суулһта усиг әәмдәд үүрәд һарв. Эмгн көвүдин өмннь һарад, хаалһ зааж өгх күн болад, адһн герүрн дахулад һарв.

Хойр көвүн селгәдәр үүрәд, удлго эмгнә герт күрч ирцхәв. (Куукан А.)

140. Текст умшад, күүндвр кетн. Эврә болн бий киисклһнд бәәх үгмүд олад, ямаран зәңгин моч болж йовхинь йилһәд буулһж бичтн.

Өвгн цанын хаҗуд йовад йовв. Худлахар үксн болад кевтсн арат цанын йоралд нүк һарһчкад, заһсиг экләд унһав...

Цуг хаалһ деер унһачкад, заһсдан эврәннь нүкнд зөөж орулчкад, арат нүкнәннь амн деер заһсан идәд кевтнә...

– Эгч, эгч, менд! Чи ю идҗәнәч?

– Заһс.

– Нег заһс болв чигн нанд өгхнч?

– Эврән бәрҗ авад идх кергтә!

– Би заһс бәрҗ чадш угав.

– Би эврән бәрвшв. Чи юңгад эс чаджахмч?.. Чини дууһичн соңсад, заһсд чини сүүлд ирәд наалдад бәәх. (Тууляс.)

141. Күүндвр умшад төгсәтн. Нүр-келгч хүвс тәвәд буулһж ичтн. Орч нерд олж, морфологическ йилһлт кетн.

– Чи альд бәәнәч?

– Би Ленинә нертә уульнцд бәәнәв.

– Муутла Саглр чини өөр бәәнү?

– Хәлә, терчн мини ээҗин ца бәәнә.

– Теднә гер йир сәәхн!

142. Делгрңгү зәңгс тогтаһад, девтртән буулһж бичтн.

Хөд мәәлнә. Тег көкрҗәнә. Төвкә умшчана. Тагт һатлж давв. Эрт ирв. Харнһу сөөһәр. Эдн дуулхдан дурта. Арвнас даву.

143. Өггдҗәх тоолгч нерд олзлад, зәңгс тогтаһад бичтн. Тоолгч нердин суффиксмүд темдглтн.

Миңһн йисн зун йирн тавдгч җил, җирн тавта, һурвулн, дөчхн, һурвна кесн нег хүвнь, дөрвн зун җил.

144. Эн үгмүд олн тоод тәвтн. 2-3 үг олзлад, зәңгс тогтаһад бичтн.

Үкр, күлг, урч, эгч, така, сандл, сө, нуһсн, модн, медәт, туг, җил.

50. Мана теегин аңгуд

Ө 145. Умшад, келлһ өргҗүллһнә көдлмш кетн. Аңгудын нерәдлһиг, зан-бәрцинь, теднә зүсинь тодлтн.

Чон, арат, порсг, зорхн, күрн, туула, зурмн, ялмн, сохр номн – эдн цуһар мана һазрин зерлг аңгуд. Чон, арат, порсг, зорхн, күрн – махч аңгуд.

Чон – мал чиләдг аң. Өлн чонмуд – догшн, әәмшгтә. Идхәсн үлүһәр үкр мал, нег үлү хөална. Чон тавн – арвн кичг һарһна.

Арат – саг, мекч аң. Арат гисн – аран шүдтә махч аң. Альвн шар арат альд чигн бәәдг. Хулһн, зурм, туулан кичгүдиг бәрәд идчкнә. Аратын арсн үнтә – девл, махла болна.

Порсг – шар аратас баһ. Порсг эмрләрн арат метәр бәәж, бийән тежәнә, төлән авна. Зуг зүснь бор, бийнь бичкн, чикнь эләд.

Туула күүнәс, нохаһас зулад, хурдндан эмд торна. Туула юу-

нас чигн әәһәд, үргәд, холас босч зулна. Мана теегин туула бор болна. Бор зүсн теегин өңглә таарна. Бор болсн бийнь зунд шарлна, үвлд хоовр болж̣ хүврнә. Җилд һурв дәкж̣ төл авна: ноһала, девәлә, кирүлә гиһәд, кичгүдинь нерәднә.

Зурмн – ичәнәсн эрт һарна. Дарунь хаврин ноһа идәд тарһлна. Зурмнд дәәсн олн: күрн, арат, ноха, нег үлү махч элә шовун. Цоонгин йоралд, кевтр-көндәдән өвснә бүчр, буудя цуглулад, бийдән тежәл белднә.

Ялмн – сөөһин аң. Ялмн ут, нәрхн сүүлтә, ар хойр көлнь ут, өмн көлнь ахрхн, ут чиктә, бүлтхр нүдтә, шархл бор нооста. Эн аң ар көләрн өсрәд, хурдар гүүнә. Ялмн имж̣ гидг адусна бәәдлтә.

Күрн – чидлтә, зөргтә, чиирг, догшн аң. Үвлин көрә һазр малтад, ичәндән кевтсн зурм бәрж̣ иднә. Хальмг улс күрниг таасхш. Заараснь җигшнә, му йорта гинә. Күрн хуцхла – му йор гиһәд, терүг ална. Күрнин арсиг толһадан өөрдххш, цеерлнә. Герин шову, така хулхалад авч зулдг, иддг аң. (Кичгә Т.)

*саг
хорлтан күргх*

Тодлж̣ автн:
порсг – корсак; *зорхн* – барсук; *күрн* – хорёк; *ялмн* – тушканчик; *сохр номн* – крот; *махч аңгуд* – хищные животные; *әмрләрн* – образом жизни; *хурдн* – быстрый; *таарна* – совпадают; *ичән* – норка; *ноһала* – весенний зайчонок; *девәлә* – летний зайчонок; *кирүлә* – осенний зайчонок; *имж̣* – кенгуру; *заар* – мускус, запах; *җигших* – брезгать; *му йорта* – плохая примета.

Сурврмуд
1. Чон, арат, порсг юуһар тежәл кенә?
2. Туулан тускар ю меднәт?
3. Ямаран аңгас му үнр һарна?
4. Туулан кичгүдин нерәдлһн юунла залһлдата?

Ө 146. Умштн. Нәәрүлҗ бичлһнд белдтн. 15-гч зург хәләтн.

Гөрәсн – теегин кеермҗ

Мел шидрхн күртл мана таңһчд гөрәсн уга болҗ одн гив. Болв гөрәсиг хадһллһнд онц төр өгснәс иштә, эднә тоонь сүл жилмүдт өсәд йовна. Хаалһар йовсн саамд олн толһа гөрәсд, теегин җирлһн мет, гүүснь үзгднә. Өмнк хойр көлән хол өмнән хаяд, аһу өргн теегәр гүүҗ йовх гөрәсд эн кемдән әвртә сәәхн зург болҗ медгднә.

Ик хар нүдтә, ахрхн чиктә, толһа деернь өвр, йосн модна хойр бүчр, бийнь шарнху өңгтә. 50–60 толһа гүүҗ йовсинь үзхнь, мел һазр деегүр ик шар үүлн нисч йовсн болна. Сәәхн, номһн аһурсн болсн деерән, махнь, арснь, өврнь әмтнд туслна.

харуллһн

Тодлҗ автн:
теегин җирлһн – степной мираж; *гөрәсиг хадһллһнд* – сохранению сайгаков; *өмнк хойр көл* – две передние ноги; *әвртә сәәхн* – очень красивый; *өвр* – рога; *бүчр* – ветка; *шарнху* – желтоватый; *ик шар үүлн* – большая жёлтая туча; *номһн* – тихий; *туслна* – приносит пользу.

Сурврмуд
1. Горәсн – ямаран аһурсн?
2. Гөрәсн әмтнд ямаран тус күргнә?
3. Гөрәснә зүс үзүлҗәх үгмүдин чинринь цәәлһтн.
4. Гөрәс хадһлхин төлә ямаран көдлмш давулгдна?

51. Шовуд – мана нәәҗнр

Ө 147. Умштн. Текстиг төгсәтн.

Шовуд күүнд ик олз өгнә. Тедн кесг үүрмг хорха-шивҗ уга кенә. Бидн болхла, шовудт дөңгән күргх зөвтәвидн. Нег үлү

үвләр. Зәрм шовуд зун чилхлә, дулан һазрур ниснә. Зәрмнь эврәннь һазртан үлднә. Үлдсн шовудыг хәләһәд, хот өгәд, бичкн гер бәрәд, киитнәс харсх кергтә.

Мана һазрин шовудыг цуһар меддг болх. Эннь – чидлтә болн сүртә теегин һәрд, ецңнсн сәәхн дуута торһа, дуд цаһан хун, тачкнад бәәдг шаазһа, бор богшурһа болн нань чигн.

түргн теҗәл

Тодлҗавтн:

хорха-шивэҗ – насекомые; *теегин һәрд* – степной орёл; *ецңнсн дуута торһа* – звонкоголосый жаворонок; *дуд цаһан хун* – белый лебедь; *тачкнад бәәдг шаазһа* – шумная сорока; *бор богшурһа* – серый воробей.

Сурврмуд

1. Мана һазрин шовудын нердинь заатн.
2. Үвлздг шовудт ямаран дөң кергтә?
3. *Шовуг – нислһәрнь, күүг – үгәрнь* гидг үлгүр цәәлһтн.

148. Умштн. Утхинь сәәнәр тодлҗ, тодрхаһар келтн. Тадн шовудт туста ямаран көдлмш кенәт? Келлһнә хүв болһнд тавад үг түүҗ бичтн.

Сурһсн богшурһа

Эврә гериннь[3] һаза терзин нег булңд би харһан тасрха хадув[4]. Терүн деер буудя, өдмгин үүрмг цацув. Түрүн өдр нег атх буудя асхв. Удлго көквш шовуд нисч ирәд, буудя чоңкв. Генткн ик бор богшурһа нисч ирәд, көквш шовудыг көөв. Энд бәәсн буудяг ут хоншарарн[3] чоңкад авв. Эн энд-тендән хәләв. Эргнднь талдан шовуд уга. Дала буудя авчкад, кедмнә моднур нисч ирв. Модна көндәд бәәсн цасиг көләрн тарав. Хоншартан бәрҗәсн буудяһан тенд асхв. Мини асхсн цуг буудяг иигҗ зөөв. Тер буудяһан модна көндәд хадһлв.

Дэкэд бор богшурһа нисч ирв, буудя цацхиг күләв. Тер цагла олн көквш шовуд кедмнә моднур нисч ирәд, энүнә бултулсн буудяг цугинь гилтә чоңкчкв.

Терүг үзсн би инәдән бәрж ядад бәәвв. Болв бор богшурһаг хармнад, энүнд буудя цацув. Буудя урдк кевәрн чоңкад, моднур авч ирв. Болв моднд хадһлжасн буудя угаһинь медәд, эн ормаж хәләв. Удсн уга тендәс нисч одв. Нанас авсн хотан талдан һазрт бултулхар йовна гиж, би дотран ухалув. Тиигж көквш шовуд ик бор богшурһаг сурһв. («Хальмг үнн» газетәс.)

Тодлжавтн:
булң – угол; *өдмгин үүрмг* – крошки хлеба; *цацх* – разбрасывать; *атх буудя* – горсть зерна; *көквш* – синица; *ик бор богшурһа* – поползень; *чоңкх* – клевать; *модна көндә* – дупло дерева.

7-гч класс

1. Тод бичгин нилч

Ө 1. Умшад тодлтн. Шин үгмүд дасч автн.

Номт, гегәрүләч Зая-Пандита 1648 җилд тод бичг үүдәсмн. Эн цаг күртл хальмг улст эврә бичг уга бәәсмн. Өөрд улсин урн үгин, сойлын делгрлтд тод бичг ик ач-тусан күргсмн. Тер цагт нүүдг улс дундас хальмгуд түрүн болҗ эврә бичгтә болсмн, тегәд эн мана туужин, урн келнә ул-сүүрнь болсн эн. Эврә бичгтә болснь – үнлҗ болшго, цаглҗ болшго номин, сойлын үүлдвр. Тод бичгән хальмгуд 300 җил шаху цагт олзлҗ йовсмн. Бичгин нилчәр кезәнә үүдәгдсн, алдршсн, үйәс үйд келгдҗ йовсн үүдәврмүд хадһлгдсмн. Үйнрин хоорндк хәрлцән батрад, амн урн үг делгрлт авад, хадһлгдад, өдгә цаг күртл маднндан церглҗ йовна. Тиим алдршсн үүдәврмүдин негнь – мана баатрльг дуулвр «Җаңһр». Тод бичг уга болсн болхла, бидн эн дуулврин кесг бөлгинь медшго биләвидн.

бүрдәһәч делгрлт

Т о д л җ а в т н:
нүүдг улс – кочевой народ; *ул-сүүр* – основа; *үнлҗ болшго* – неоценимый; *үүлдвр* – действие, производство, произведение, творение; *нилчәр* – под влиянием, под воздействием; *үйәс үйд* – из поколения в поколение; *церглҗ йовна* – служит; *бөлг* – глава, раздел; *хәрлцән* – связь, отношения.

С у р в р м у д
1. Тод бичг гисн юмби?
2. Тод бичгиг кен үүдәсмн?
3. Кедү җилдән хальмгуд тод бичг олзлҗ йовсмби?
4. Тод бичгин нилчин тускар келҗ өгтн.

2. Цегмүдин орчд олзлх үгмүд кергтә киискврт буулһҗ бичтн.

... нилчәр хальмг улс эврә бичгтә болсмн. Олн ахнр-дүүнртә өрк-бүлд, ... орн-нутгин нег захднь төрсн Зая-Пандита ... настадан ... орж, Буддан шаҗна халхар ... сурсмн. Сурһулян кинән кевәр дасад, 27 настадан ... өөрхн улсин негнь болсмн. ... җилдән Төвдин һазрт бәәһәд, өөдән сурһульта болад, җирһлин ик дамшлт хоршаһад, эврә һазрурн хәрү ирсмн.

... җилд тод бичг үүдәһәд, терүн деер гегәрүләч, орчулач, моңһл келн-улс дунд Буддан шаҗ тархаһач бәәсмн. Эн бичгиг хальмгуд ... җилдән олзлж йовсмн. Харм төрхд, ... тод бичгиг меддг улс ховр.

О л з л х ү г м ү д: *300, Зая-Пандитан, 17, Төвд, сурһуль, өдгә цагт, 22, Дала-ламин, 1648, Моңһл.*

3. Күүндвр тогтатн. Дәкәд нег сурвр тәвәд, күүндвр төгсәтн.

– Элст балһсна 5-гч микрорайонд кенд бумб тәвәтә?
– ...
– Юуһар эн күн ончрв?
– ...
– Пандита гисн – эн номтын нерн, эс гиж цолый?
– ...

4. Тана школд тод бичгин кичәл, эс гиж факультатив бәәхлә, энүнә тускар тодрхаһар бичтн.

ДАССАН ДАВТЛҺН

2. Келлһнә хүвс. Үгмүдин морфологическ йилһлт

Ө. 5. Умштн. Теегин бәәдл тодлтн. Дассн келлһнә хүвс баг-багар буулһж бичтн.

Мана тег

Кенчн эврәннь төрскн һазртан[3] үнн седкләрн дурта. Тер дотр хальмг улс теегтән хару, эңкр, юнгад гихлә эн мана[3] зөөр, хөв-кишг. Дөрвн зун жил хооран мана урдк үйнр нааран ирж бүүрлсмн. Тер цагас авн хальмгудт энүнәс сән һазр уга. Шүлгчнр, көгжмчнр, бичәчнр, эгл әмтн чигн теегиннь тускар дуд, шүлгүд, поэмс бичцхәнә.

Тег мини, теегм,
Теңкән уга эңкр.
Асрад өсксн чамаһан
Альд би мартхв! –

гиж Хальмгин олн-әмтнә шүлгч Калян Санж бичсмн.

Теегәс даву нанд һазр уга,
Теегәс даву нанд эк уга,
Теегәс даву нанд омг уга,
Теегәс даву нанд гер уга, –

гиж бичәч, шүлгч Тачин Анжа бичсмн.

Хаврин теегт ноһан[3], олн зүсн цецгүд урһж шавшна. Теегин кеерүл болсн гөрәсдәр, талдан аң-шовудар тег байн. Нефть, нүүрсн, чолун – мана һазрин өрт бәәдг зөөр. Дөрвн зүсн малан кезәнәс нааран хальмгуд хәләж өскж йова. Тәрә-темсн чигн му бишәр урһна.

Хама холд йовв чигн,
Хаврт теегэн[3] саннав.
Халуч зүркм бульглж,
«Хэрнэв» гиж аздлнав, –

гиж Калян Санжин үүдэврт келгднэ.

Т о д л ж а в т н:
теңкэн уга – безгранично; *һазрин өр* – недра; *нүүрсн* – уголь.

Д а а л һ в р м у д
1. Нег зүсн мөчмүдтэ зэңгс олтн.
2. Деер өггдсн һурвн шүлгин тасрхаһас негинь чеежэр бичтн.

6. Ямаран зэңгс тууляс авгдж? Тедниг түүж бичтн. Туульсин нерд ухалж келтн.

1. Санж үвлин[3] ик киитнд, зуна догшн халунд эцкдэн нөкд болна. 2. Улан иштэ нээмэр гүрсн ташмгиг[3] хуһслж атхв. 3. Тавн[3] тө сахлта нег тө өвгн эмгтэһэн хоюрн бээж. 4. Дорж Элвглэ Москва балһснд сурһуль сурхар одж. 5. Угатя[3] эмгн өвгн хойр улагч үкрэн, тавн ямаһан сааж уудг бээж. 6. Нүүдлэ нигт буурл үстэ, хурняста өргн маңната, уутьхн хар нүдтэ шар эмгн. 7. Архайг цасн деерэс арһулхнар һаңхж унна. 8. Өдртэн цасн орв, өндр көрмүд босв[4].

7. Умштн. Кергтэ чилгчс тэвэд буулһж бичтн.

Мана ээж арвн така.. . Тер арвн така өдр болһн өндгл.. . Ээжм өндг цуглулж авад, нег така.. дарулв. Нег модн яршг олж авад, дотрнь өвсн деер арвн тавн өндг тэвэд, деернь така суулһв. Бүкл һурвн долан хонг.. така өндг деер суув. Нег халун өдр.. һуужмулмуд һарв. Тедниг экнь живр доран авад хагсав.

Эн келврт альк нерәдлһнь зокаста болх? Юңгад?

а) Така өндг дарлһн.

б) Ээҗин такас.

в) Такан һууҗмулмуд.

8. Хошаһад үгин нииңлһс тогтатн: ч. н.+ б. н., о. н.+ б. н., б. н.+ үүл., т. н.+ б. н.

9. Цегмүдин орчд кергтә орч нерд тәвтн. Күүндвриг дасч үзтн. Ямаран сурһмҗ авх кергтә?

– … ю ухалад суунач?
– … экдән худл келчкүв.
– Юн болҗ одв?
– Эсвәр «хойр» авад, «тавнд» чиклчкүв.
– Иигәд худл келәд, ухата болхийч?
– Уга, йосндан темдгән чиклх кергтә.
– Худл келҗ, цецн болдго.

3. Зунын бәәдл

Ө 10. Оньган өгч умшад, иим сурврт хәрү өлтн: ямаран тоот зуныг сәәрүлнә? Шин үгмүд тодлҗ автн.

Җилин дөрвн цаг эврә онцта болн темдгтә. Цаг болһн сәәхн, цаг болһныг олн әмтн күләнә, терүнлә эврәннь нәәлврән залһлдулна. Мана таңһчд зун һаң халун болна. Зәрм өдрт 35° – 45° күртл халурна. Тер цагт цуг әмтә тоот сүүдр хәәһәд, үндан хәрүлхәр седнә. Ямаран ик халун болв чигн, күн болһн көдлмшән кех зөвтә, эврә кергүдән теткх арһ хәәнә. Эн кемд теегт урһц хуралһн гүргүдән орна, сад-һарудар зер-земш болврна. Амрчах улснь бас эврә таалан олцхана. Өдртнь тиим ик халун болв чигн, асхндень теңгр невчк сольгдна. Серүн орхла, әмтн һазаран һарна. Эн кемд зунас сән цагнь уга болҗ медгднә.

Цевр, сенр аһар, киитн ундн, сәәхн көгҗм – цуг эн тоот зуныг сәәрүлнә. Эн амулң сән цаг удандан татгдҗ бәәхнь яһна гисн санан күн болһна уханд тордг болх. Болв шин өдр ирнә, саак аһар цунцглад, халун икдәд, цуг әмтә юмн сүүдр хәәһәд, ундан хәрүлхәр адһна.

зуульчлһн

Т о д л җ а в т н:
онц – особенность; *темдг* – признак; *нәәлвр* – надежда; *залһлдулна* – связывают; *һаң* – зной; *халурна* – становится жарко; *сүүдр* – тень; *ундан хәрүлх* – утолить жажду; *теткх* – обеспечить; *арһ хәәнә* – ищут возможность; *гүргүдән* – в самом разгаре; *сольгдна* – меняется; *амулң сән цаг* – благодатное время; *аһар* – воздух; *цунцглх* – становиться душным; *адһх* – спешить.

С у р в р м у д
1. Зун мана теегт ямаран болна?
2. Ямаран көдлмш селәнд зунар кегднә?
3. Яһҗ әмтн һаң халунд бийән харсна?

Д а а л һ в р м у д
1. Яһҗ зунан давулсна тускар эврәннь классин үүрмүдәсн суржавтн.
2. Эврә киисклһнд бәәх бәәлһнә нерд олҗ автн.
3. Нәәрүлҗ бичлһ бичтн.

ҮҮЛДӘГЧ

4. Үүлдәгчин туск медвр

1. Юмна һол үүлдврин, эс гиҗ бәәдлин йовциг нерәдәд, я а х? ю к е х? гидг сурврт хәрү өгдг үгмүдиг **ү ү л д ә г ч** гиҗ нерәднә.

Ү л г ү р н ь: *хәләх, авх, күцәх, ирх, йовх.*

2. Үүлдәгч **о р г ч** болн **э с о р г ч** гиҗ чинр-утхарн йилһрнә.

Ү л г ү р н ь: (к е н и г?) *көвүг дуудх, (юуг?) хөөг тоолх, (ю?) ноха таньх* – оргч үүлдәгчс гемнгч киискврәр зална. Тиим сурврмудт хәрү өгдго үгмүд: *босх, кевтх, урглх, орх, һарх* – эс оргч үүлдәгчс гемнгч киискврәр залхш.

3. Үүлдәгчсин сүүрмүд тавн янзд хувагдна: **у ң г** (действительный залог), **з а с г ч** (страдательный залог), **к ү ч л г ч** (побудительный залог), **х а м т** (совместный) болн **н и и т** (взаимный).

Ү л г ү р н ь: *бәрх – бәргдх, бәрүлх, бәрлцх, бәрлдх.*

4. Үүлдәгч һурвн шинҗтә болна: **т а с л г ч** (изъявительное наклонение), **з а к г ч** (повелительное наклонение) болн **к ү с л г ч** (желательное).

Ү л г ү р н ь: *келнәв, келҗәнәв, келүв, келләч, келҗч, келхч* – таслгч шинҗд;
кел, келтн, келич, келит, келхнчн, келхнтн – закгч шинҗд;
келсә, келсв, келсүв, келий, келтхә, келг – күслгч шинҗд.

5. Үүлдәгч зәңгд келгч мөч болдмн. Элвгәр киискврмүдәр зална.

Ү л г ү р н ь: *Өндр зо деегүр мал идшлнә. Хурц келтә күн әмтнә зүрк, уха авлна.*

11. Бәәлһнә нерд ямаран үүлдәгчәс бүрдсинь цәәлһтн.

көдлмш – …	келмрч – …	тосхач – …
сурһульч – …	зөвшәл – …	бичг – …
инәдн – …	эклц – …	зурач – …

Я н з н ь: *умшлһн – умших.*

5. Оргч болн эс оргч үүлдәгчс

1. Цуг үүлдәгчс **оргч** болн **эс оргч** гиҗ хувагдна.

Ү л г ү р н ь: (ю?) *укр сааҗана,* (ю?) *мод көрәдҗәнә,* (к е- н и г?) *Манҗиг күндлнә.*

Дорҗ босв, школдан одв, үүрмүдләрн харһв.

2. О р г ч чинртә үүлдәгчсин үүлдвр гемнгч киискврт бәәх юмнур залгдад, к е н и г? ю у г? ю? гидг сурврмудт хәрү өгнә.

Ү л г ү р н ь: (к е н и г?) *эцкән күләҗәнә,* (к е н и г?) *Бадмиг дуудв,* (ю у г?) *чоныг көөв,* (ю у г?) *һахаг бордна,* (ю?) *дегтр умшчана,* (ю?) *утх бүлүдҗәнә.*

3. Цуг наадк үүлдәгчс э с о р г ч чинртә болна, гемнгч киисквләр залхш.

Ү л г ү р н ь: *хошурн темцв, көдлмшәсн ирв, орн деер суух, чамла йовнав, герт орцхав, селәнд көдлнә.*

12. Сурврмуд умштн. Сурврмудт өгчәх хәрүһән бичтн. Оргч, эс оргч үүлдәгчс темдглтн.

1. Өцклдүр телеүзгдләр ю хәләләч?
2. Тадн ю дасч аввт?
3. Школурн юуһар ирвч?
4. Санан юунас хурдн?
5. Делгүрәс ю хулдҗ авнач?
6. Кенлә чи үүрлнәч?

13. Текст нүүрәр умштн. Оргч үүлдәгчсиг бәәлһнә нердтәһинь түүҗ бичтн.

Өрк-бүл асхни хотан уужала. Очр эцкдән:
– Маңһдур көдлмштән намаг дахул. Би бас көдлмш кенәв.
– Сән, асхндан эрт орндан ор.

Көвүн серхлә, эцкнь көдлмштән йовж одсн бәәж. Экнь келв:

– Хотн дунд эцкчн гер бәрҗәнә. Үдлә хот күрг.

Үдин хот авад, зууран ноха харһвза гиһәд, Очр һартан мод бәрв.

Эцкнь көвүһән үзәд, ханлтан өргв:

– Өдр болһн нанд хот авч ир.

Нааддг цол уга болх гиж санад, Очр буцхар седв. Зуг эцкнь келв:

– Көдлмш кенәв гисн күн үгән бәрх зөвтә.

Иим үг көвүнд таасгдв.

14. Умшхларн, сурврмудын орчд ирлцңгү бәәлһнә нерд тәвтн. Оргч үүлдәгчсиг темдглтн (о.ү.).

1. Күүкд өрүн эрт (юунур?) ... одв. 2. Тедн (ю?) ... авцхав. 3. Эдн (ю?) … цуглулцхав. 4. Күүкд (ю?) … үзцхәв. 5. Туула (юунур?) … гүүж орв. 6. Күүкд (юунд?) … төөрв. 7. (Кенлә?) … урһа моддын харулч харһв. 8. Урһа моддын харулч теднд (ю?) … зааж өгв. 9. Тедн (юунур?) … хәрцхәв. 10. Муурсн күүкд асхн ора хәрж ирцхәв.

Олзлх үгмүд: *теңгрин ки, туула, ө-шуһу моднур, зембл (корзина), ө-шуһу моднд, күүкдлә, хаалһ, герүрн, нукнүрн.*

6. Зуни амрлһн

Ө 15. Умштн. Оргч, эс оргч үүлдәгчс темдглтн. Нәәрүлж бичлһнд белдтн.

Сурһулин җил төгсәд, зуни амрлһна цаг эклв. Һурвн сардан көвүд-күүкд дегтр, кичәлән мартад, зуг цогц-махмудан батрах, седкл-чееҗәрн амрх сана зүүнә. Ик зунь тер санандан күрнә. Эн җил мана классин күүкд-көвүд Хар теңгсин көвәд амрад ирв. Хар теңгсин уснд өөмәд, нарнд харлад, олн соньн юм үзәд, сенр

хот идәд, сергмҗтә кевәр цаган давулад хәрҗ ирүвидн. Зәрм сурһульчнр Москва, Пиитр балһсар зуульчллһ кеһәд ирцхәв. Теднә үзсн тоотнь дала. Болв мадн дунд зуни цагт көдлсн чигн улс бәәнә. Терүндән тедн һунджахш. Юңгад гихлә 2-3 частан көдлчкәд, тер көдлмшиннь хөөн мөңг авад, эдн эн цаган бийдән йир тустаһар олзлҗ чадв. Бийән теткснн деерән, эк-эцкдән нөкд болцхав. Хәләх-үзх соньн тоот мана балһснд дала. Ахрар келхлә, шин сурһулин җил эклхлә, маднд нег-негндән келх юмн седкл дүүрң.

арл чачр

Т о д л җ а в т н:

Хар теңгсин көвәд – на берегу Чёрного моря; *сенр хот* – свежая пища; *сергмҗтә* – весёлый; *зуульчллһн* – путешествие, экскурсия; *һунджахш* – не жалуются; *тустаһар* – с пользой; *олзлх* – использовать; *ахрар келхлә* – короче говоря; *нег-негндән* – друг другу; *седкл дүүрң* – переполняет душу.

С у р в р м у д

1. Зунар күүкд-көвүд ю кецхәнә?
2. Хар теңгсин көвәд яһҗ күүкд амрна?
3. Зәрмнь яһҗ мөңг бийдән шиңгәҗ авна?

7. Үүлдәгчин янзс, теднә бүрдәмҗ

1. Өдгә цагин хальмг келнә үүлдәгчс сүүрмүдәрн тавн янзд хувагдна: **у ң г, з а с г ч, к ү ч л г ч, х а м т** болн **н и и т.**

2. **Уңг янз** – һоллгч болдмн. Энүнә сүүрәс шишлң суффиксмүдәр цуг наадк янзин сүүрмүд тогтна.

Ү л г ү р н ь: ***бәрх – бәргдх, бәрүлх, бәрлцх, таш бәрлдх.***

3. Үүлдәгчин янзин сүүрмүд дахгч нерн үгмүдтәһән **я н з и н т о г т а ц с** болдмн.

Янз	Суффиксмүд	Үлгүрнь
Уңг	□	*Өлн чон бор туула бәрв.*
Засгч	*-гд-*	*Бор туула өлн чонд бәргдв.*
Күчлгч	*-ул-, -үл-* *-лһ-* *-а-, -ә-* *-г-, -һ-* *-х-,-к-*	*Ээҗ Цаһанд ааһта буда бәрүлв.* *Эк ууһн көвүндән герин көдлмш даалһв.* *Бадм кеер ацата машн зогсав.* *Ээҗ бичкн ачан школд күргв.* *Эцк көвүһән эрт босхв.*
Хамт	*-лц-*	*Санл Дорҗд мөр бәрлцв.*
Ниит	*-лд-*	*Санҗ Цern хойр таш бәрлдв.*

16. Үүлдәгчсин сүүрнь альк янзд бәәхинь татасар ирлцүлҗ темдглтн. Үгмүдиг тогтацарнь йилһтн.

Медүлнә, даргдв, дәәллдв, кирһлцв, йовна, зогсах, күргх.

17. Уңг янзин үүлдәгчсәс талдан янзсин үүлдәгчс бүрдәтн: *авх, орх, келх, зөөх.*

18. Умштн. Үүлдәгчс буулһҗ бичтн. Үүлдәгчин янзинь, цагинь хавсрлтд темдглтн.

Уулын ташуһас көр нурв. Уулас, усн мет, дошч, көлврҗ йовх цаснд цуглан даргдна. Күн чигн даргдад одна. Тиигҗ цаснд даргдсн әмтиг нохаһар хәәлһҗ олна. Тиим нохасин негнь – Барри билә.

Ноха күүнә мөр олв. Эн өмн, ар көлмүдәрн цас теедәд, адһҗ цас әрнә. Цасн дорас ухан уга кү олв. Барри дарунь чирәһинь долав, хамрарн дулан ки киилв. Барри күн әмтәһинь меднә. Тегәдчн эн күүнәс хооран һарчахш, чирәһинь долана. Иигҗ арһинь хәәһә бәәтл, күүнд ухан орна. Күн нүдән секн, чочн, нагаһан шүүрч таш гив. Барри әмн уга киисв. Эн нохаг Париж балһснд оршав. Деернь бумб тәвв. Бумб деернь: «Әвртә ноха Барри 40 күүнә әм аврла, дөчн негдгчинь харсч йовад, бийнь үклә», – гиҗ бичәтә бәәнә.

8. Уңг болн засгч янзсин тогтацс

Уңг янз

1. Уңг янзин сүүр үүлдәгчин эклц сүүр болдмн. Энүг тогтадг шишлң суффикс уга.

Ү л г ү р н ь: ***сууна, һарв, келх, умшла, зогсв, бичҗ.***

2. Үүлдәгч уңг янзд бәәхлә, энүнә тогтацд нерлгч мөч бийнь үүлдвр кенә.

Ү л г ү р н ь:

Хөөч кеер шар арат үзв.

Бархлзсн ик хар үүлн теңгр бүркв.

Мини эгч Бүлһн хувц өлгдг фабрикд көдлнә.

Ө 19. Текст умшад, учр-утхарнь күүндвр кетн. Хойр үр альд йовҗ? Эднә өмнәс юн һарч ирв? Хойр үр яһв? Әәмшг давсна хөөн эн хойрин хоорндк күүндвр үнлтн. Уңг янзд бәәх үүлдәгчс буулһҗ бичтн.

Хойр үр

Ө-шуһу модн дотраһур хойр үр йовҗ. Генткн теднә өмнәснь аю гүүһәд һарч ирв. Эднә негнь зулад, модн деер давшад бултв, наадкнь болхла, хаалһ деер үлдҗәнә. Эн нань арһ уга болад, элк түргүр киисв. Әм-шир уга болсн болад кевтв. Аю өөрдәд, энүг үнрчлхләнь, кииһән авдган уурв. Аю чирәһинь үнрчлчкәд, үкж гиһәд йовҗ одна. Аю йовҗ одхла, наадкнь модн деерәс бууж ирәд, инәһәд келҗәнә: «Аю чамд чикндчнь шимлдәд ю келв?»

«Әәмшг учрсн кемд үүрән хайчкад зулсн әмтн – му улс», – гиж келв. (Л.Толстой.)

Т о д л җ а в т н:
үнрчлх – нюхать; *кииһән авдган уурв* – перестал дышать; *шимлдх* – шептать; *әәмшг* – опасность; *зулх* – удирать.

Засгч янз

1. Засгч янзин сүүр *-гд-* гидг суффиксәр дамжж бүрднә.

Ү л г ү р н ь: ***келх – келгдх, бичх – бичгдх, умшх – умшгдх, үзх – үзгдх.***

2. Засгч янзин тогтацд нег юмн (нерлгч мөч) ондан юмна (немлт мөчин) кежәх үүлдврлә харһна.

Ү л г ү р н ь: *Көгшн хөөч ахлачд таасгдв.*

Һазр архайг цасар даргдв.

3. Засгч янзин тогтац уңг янзин тогтацла хәрлцнә.

Ү л г ү р н ь: *Ахлач көгшн хөөчиг таасв.*

Архайг цасн һазр дарв.

20. Эн зәңгс бичәд, засгч үүлдәгчс олад, суффиксинь болн сүүринь темдглтн.

Пристнә эрг деер керм тосчах улс дала. Тедн заагт Батан үүрмүд Коля Ута хойр махлаһарн дайлад хәәкрлдҗәснь үзгдв[3]. Түрүләд эн һурвнд шитвр мишгтә ботахас зорһсн әдл гиигн болҗ медгдҗәлә.(Эрнҗәнә К.)

Тедн нег өндр бөөрг деер һарч ирв. Тер бөөргәс дорагшан орхлань, соргон захнь үзгднә. Болхан дун зүн һар таласнь соңсгдв. «Бөдүн улс бийснь тер төрән хаһлтха», – гиһәд Утнасна келсн үг Мүкөвүнд таасгдв. (Бадмин А.)

«Балһс тосхлһнд орлцна гисн – нанд йир бахмжта йовдл болҗ тоолгдна. Боссн гер болвас тосхачд бумб болҗ, нанд сангдна», – гиҗ Босха санв. (Инҗин Л.)

Бүрүтә-туһлтаһан тәвн үкр, ботхта-иңгтәһән хөрн темән, тавн мөрн – тиим тоота дөрвн зүсн мал бәәх болҗ тоолгдв. (Манҗин Н.)

9. Элст – мана хотл балһсн

Ө 21. Умшутн. Нәәрүлҗ бичлһнд белдтн. Харар барлата үгмүд ямаран келлһнә хүвс болҗана?

У өргн хальмг теегт өндр-өндр цаһан гермүдәрн, сәәхн, соньн бумбсар Элст балһсн дүңгәнә. 1935 җилд Элст Хальмгин хотл балһсна чинр зүүсмн. Кесг җилмүдин эргцд балһсна бичкн гермүдин, **цөөкн** уульнцсин ормд шин микрорайод өндәв. Төмр хаалһ, аэропорт, университет, телеүзгдл, школмуд, больниц, кинотеатрмуд балһсиг сәәхрүлсн деерән, олн улст бәәхтә җирһл **тогтаҗана**. Шатр-**дөөвд** дурта улст бүкл балһсн **тосхгдв**. Терүнә тал дунднь дүңгәҗәх кецү сәәхн бәәшңгнь күүнә нүднә хужр хаңһана.

Европд хамгин ик гисн хурл тосхгдв. Бурхн-шаҗан босхҗах улст цань **уга** ик байр! Келхд, бурхн-шаҗна төрт нерәдгдсн кесг соньн тоотс мана балһсиг кеерүлҗәнә. Үлгүрнь, «Алтн босх», Будда бурхна бумбс, олн сүм.

Өргн **ке** уульнцсарнь **кесг** зууһад машид гүүлднә. Олн давхр лавксньэд-таврар, хот-хоолар дүүрң. Мана балһснур **межә** һатцас олн улс ирнә. Тер юңгад гихлә, Элстд сойлын, олна, спортивн чинртә керг-үүлдврмүд давулгддг болв. Кезә нег цагт элстә һазрт экләд тосхгдсн Элст гидг селәнәс ик гидг, өдгә цагин кев-янзта, өндртән чигн, өргндән чигн **өсчәх мана** хотл балһсна цаарандкнь **сарул**, байн болн сәәхн.

Элстихн эврәннь балһсндан йир дурта. **Тер** учрар **намрин** түрүн сарла балһсна Өдрт ик баһ уга оларн хурҗ байрлна.

деед сурһуль

Тодлҗ автн:

чинр – значение, статус; *кесг җилмүдин эргүд* – за несколько лет; *бәәхтә җирһл* – достойная жизнь; *бәәшң* – дворец; *нүднә хуҗр хаңһана* – услаждают взор; дүүрң – полны; *межә һатцас* – из-за границы; *өдгә цагин кев-янзта* – современный; *кезә нег цагт* – когда-то.

Сурврмуд

1. Элстд кезә хотл балһсна нер зүүлһгдсмби?
2. Хотл балһсна тууҗнь ямаран?
3. Урднь Элст ямаран бәәсмби?
4. Эндрк цагин темдгүд заатн.
5. Балһсна ямаран булңгнь таднд икәр таасгдна?

10. Күчлгч янзин тогтацс

1. Күчлгч янзин сүүр тавн зүсн суффиксәр бүрднә: *-ул- (-үл-), -лһ-; -а- (-ә-); -г- (-һ-); -х- (-к-).*

Ү л г ү р н ь: ***умших – умшулх, йовх – йовулх; зөөх – зөөлһх, буух – буулһх; үргх – үргәх, зогсх – зогсах; дүүрх – дүүргх, салх – салһх; цадх – цадхх, нисх – нискх.***

2. Күчлгч янзин тогтацд нег юмн (нерлгч мөч) бийнь үүлдвр кехш, зуг талдан юмиг (немлт мөчиг) күчләд, терүгәр үүлдвр келгнә.

Ү л г ү р н ь: *Багш сурһульчар соньн дегтр умшулв.*

Бадм кеер маши зогсав.

Эцкнь отхн көвүһән цергт мордулв.

22. Бичәд, күчлгч янзта үүлдәгчс олад, суффиксмүдинь болн сүүринь темдглтн.

1. Адуч эмнг мөр сурһв. 2. Эн үүрән мөрн деер суулһв. 3. Кермн бичкн дүүһән саатулҗ унтулв. 4. Зурач сурһульчнрар бамб цецгүд зурулв. 5. Биологин багш мод тәрх нүк көвүдәр малтулв, күүкдәр хар шавр цецглтд зөөлһв. 6. Нисәч Мергн шин самолёт сөрҗ нискәв. 7. Идшлҗ йовсн хөд бичә үргәтн! 8. Хурин хөөн өрәл часин дунд зембл дүүргҗ, теңгрин ки хураҗ болҗана. 9. Эн дун күүкнә зүркиг бульглулв.

Т о д л җ а в т н:
эмнг – дикий, необузданный; *саатулх* – убаюкивать; *цецглт* – цветник; *бульглулх* – взволновать.

23. Бичтн. Хаврлтд бəəх уӊг янзин үүлдəгчсиг күчлгч янзд тəвтн.

1. Замч сенр хот шулун (болв). 2. Аюка Цецниг түргн поездт (суув). 3. Сойлын бəəшӊд болсн концертд орлцсн артистнриг ол дəкҗ (дуудцхав). 4. Нимгр үкрмүдиг кевтрəснь (босв). 5. Эцкнь көвүһəн шатр нааддг (дасв). 6. Шин зəӊг шулуһар олнд (медтн).

24. Суффиксмүд немəд, күчлгч янзин үүлдəгчс тогтатн.

Авх, өмсх, күрх, сурх, чочх, келх, суух, буух, бичх, үргх.

Я н з н ь: *авх – авхулх.*

11. Мини өдрин диг-даран

Ө 25. Келлһ өргҗүллһнə көдлмш кетн. 10 үүлдəгч текстəс буулһҗ бичəд, янзинь, сүүринь темдглтн.

Би Элст балһсна нег дунд школын 7-гч классин сурһульчв. Мини нерн Санан. Цуг сурһульчнрин өдрин диг-даран əдл болх гиҗ санҗанав. Болв күн болһн əдл бишлм. Йилһрлт бəəдг болх. Өрүн 7 часла намаг экм серүлнə. Босад, оран ясад, нүр-һаран уһаһад, хотан ууһад, школурн темцх кергтə. Школм хол биш бəəнə. Түрүн кичəл 8 часла эклнə. Эндр мигмр өдр. Маднд 6 кичəл болв. 14 часла школасн хəрҗ ирəд, үдин хотан уудув. Терүнə хөөн баахн зуур амрад, үлмҗ өдрин кичəлмүдт белдх кергтə. 2-3 часин эргцд герин даалһвран күцəһəд, һазаран һардув. Үүрмүдм күлəҗəнə, кезə һархч гиһəд, телефоһар мел җиӊнүлəд бəəцхəнə. Һаза наадсн кемд цаг давснь медгдхш. Көдлмшəсн ирҗ йовх эк-эцкəн дахад хəрх кергтə болна. Асхни хотан уулдад, ю-бис күүндəд, хоорнднь телеүзгдл хəлəһəд бəəтл, унтх цаг болҗ одна. «Цуһар сəн зүүд бəрҗ хонтн», – гиһəд, би бас эврəннь хорадан орад, нөөртəн авлгднав. Маӊһдур – шин өдр, үлмҗ өдр.

эрк биш

Т о д л җ а в т н:
диг-даран – распорядок, режим; *йилһрлт* – отличие, различие; *җиңнүлх* – звонить; *кемд* – во время; *орндан орх* – ложиться спать; *сән зүүд бәрҗ хонтн* – спокойной ночи.

С у р в р м у д
1. Санан көвүн өрүн кезә сернә?
2. Школдан яһҗ цаган давулна?
3. Школасн ирчкәд, Санан түрүләд ю кенә?
4. Санан үүрмүдтәһән яһҗ амрна?
5. Чини өдрин диг-даран юуһарн соньн?

12. Хамт болн ниит янзсин тогтацс

Хамт янз

1. Хамт янзин сүүр *-лц-* суффиксәр дамҗҗ бүрднә.

Ү л г ү р н ь: ***амсх – амслцх, орх – орлцх, авх – авлцх, хәләх – хәләлцх.***

2. Хамт янзин тогтацд хойр, эс гиҗ хойрас үлү юмн (нерлгч болн немлт мөчмүд) хамдан үүлдвр күцәнә.

Ү л г ү р н ь: *Бадм Доржд мөр бәрлцв.*

Сурһульчнр малчнрта хө кирһлцв.

26. Бичтн. Хамт янзин үүлдәгчс олад, тогтацарнь цуцлад, янзин суффиксмүд болн сүүринь темдглтн.

1. Гернзл үр күүкндән эсв келһнднь нөкд боллцв. 2. Анҗа Диилврин өдрт нерәдсн мөрнә урлданд орлцв. 3. Көвүнь эцкдән хө усллцв. 4. Үүрмүд соньн дегтрәрн селвлцв. 5. Баатр дүүтәһән

һахуляр Ижл һолас заһс бәрлцв. 6. Хоюрн асхн гертән ирәд, экдән бәрсн заһсдан цеврлҗ өгәд шарлцв. 7. Экнь шарсн заһсиг дү күүктәһән хувалцв. 8. Күүкд тууль келлцв. 9. Санҗ көвүдтә кесгтән шаһалцв. 10. Алдр Санҗ хойрин өмнәс кесг көвүд, күүкд сөрлцв.

Ниит янз

1. Ниит янзин сүүр *-лд-* гидг суффиксәр дамҗҗ бүрднә.

Ү л г ү р н ь: ***таньх – таньлдх, мөргх – мөрглдх, нисх – нислдх, марһх – марһлдх.***

2. Ниит янзин тогтацд хойр, эс гиҗ хойрас үлү юмн нег-негнүрн зөрлцәд үүлдвр күцәнә.

Ү л г ү р н ь: *Баазр Церн хойр таш бәрлдв.*

Тедн һар-һарасн авлдв.

Гертәсн ирсн Бата Утала теврлдв.

27. Умштн. Ниит янзин үүлдәгчс олад, теднә сүүрмүдиг темдглтн.

1. Көвүд-күүкд, таньдг улс ирлдәд, Батаг йөрәлдәд, ик ора күртл байрта шууглдв. (Э. К.) 2. Нарн сууһад, гү тәвх цаг давад, холын баран тасрҗ бәәнә. Энд-тенд шам шатлдв. (М. Н.) 3. Школд нәр болснд сурһульчнр дууллдв. 4. Хург болснд школын тускар күр келдв. 5. Хөн сарин сән өдрлә бөк ноолдлһнд Хоңһр Санл хойр бөк бәрлдв. 6. Өшәтнә церглә мана церг йир күчтәһәр дәәллдв. 7. Эрдм-сурһулин тускар эмтн соньмсч, оньган өгч соңсад күүндлдв.

28. Үүлдәгчсиг ниит янзд тәвҗ буулһҗ бичтн.

1. Нур дүүрң уснд нуһсн, һалуд (ниргв). 2. Теңгрт үүлн заагт (хутхад), кесг-кесг шовуд деләд (ниснә). 3. Бор герин өөр тергд

иրж (зогсв). 4. Көвүд-күүкд болн тедниг күргҗ ирсн көлгчнр шин школын багшнрла (таньцхав).

13. Малчнрин көдлмш

Ө 29. Умштн. Харар барлата үгмүдин янзинь нерәдтн. Нәәрүлҗ бичлһнд белдтн.

Малчнрин көдлмш җилин дөрвн цагт чилхш. Үвләр гөңгрдг болхла, наадк цагтнь көдлмш дала. Үвләр ик цаста, шуурһта-бората цагт мал хашад зогсдг. Тер кемд малд хотынь өгәд, хаша-хаалһинь цеврлхәс даву нань юмн уга. Болв цаг селгәтә. Үвлин дару хавр ирнә. Хаврар шин төл һардг, тегәд малчнр өдр сө уга малын өөр. Өдр утдад, сө ахрдад, аһар дуларад, хамг әмд тоот һазаран **һарх**. Хаврар малын то хойр холванд өсдг. Өвс-тоосан икәр белдх кергтә, бийән чигн мартҗ болшго. Хавр-зунын кемд мал кеер идшлдг. Теднән хәләһә йовҗ, эврә бийдән хотан бас олх кергтә. Зунын нег өдр җил тежәдг гиҗ **келгднә**. Урһсн цуг тоотыг хураһад, хааһад, пөөгрән **дүүргәд** авчкх. Зунын эклцәр хөд кирһх кергтә. Тернь бас даавртa көдлмш. Хамхрсн хаша-хаацан бас зунар ясх кергтә. Дарунь намрар һарсн төлән **салһад**, мал болһна хашаһинь, хотынь белдәд, ямаран чигн күнд үвл учрв чигн, эрүл-менд һарһдгар белн болх кергтә.

эдл-ууш

Т о д л җ а в т н:
гөңгрдг – становится легче; *шуурһта-бората* – снежная, вьюжная; *цаг селгәтә* – время переменчиво; *шин төл* – приплод; *хойр холванд* – в два раза; *белдх* – приготовить; *кеер* – в степи; *идшлх* – пасти; *тежәх* – кормить; *пөөгр* – погреб; *хөд кирһх* – стричь овец; *даалһврта көдлмш* – ответственная работа; *хамхрсн* – сломанный, повреждённый; *ясх кергтә* – необходимо чинить; *салһх* – отделить; *эрүл-менд* – здоровье; *белн болх кергтә* – нужно быть готовым.

Сурврмуд

1. Малчнр үвләр ямаран көдлмш кенә?
2. Хаврар малчнрин көдлмш немгдну, аль угай?
3. Текстәс зунын өдрин туск цецн үг олҗ автн.
4. Намрар ямаран көдлмш эдн күцәнә?
5. *Күн мал хойрин әмн холвата* гидг үлгүриг цәәлһтн.

14. Үүлдәгчин шинҗс

Хальмг келнә үүлдәгч һурвн шинҗтә: таслгч, закгч болн күслгч.

1. **Т а с л г ч ш и н ж** үүлдвр кегдҗәхинь, кегдҗ одсинь, эс гиҗ кегдхинь медүлнә. Таслгч шинҗин үүлдәгчс ц а г м у д а р х ү в р н э.

Ү л г ү р н ь: *Күүкн бичг умш**чана**. Күүкн бичг умш**ла**. Күүкн бичг умш**х**.*

2. **З а к г ч ш и н ж** үг келҗәх күүнә үүлдвр кетхә гисн заквр болн сурвриг медүлнә.

Ү л г ү р н ь: *Эндр эрт бос. Сурһульд бичә орат**тн**.*

3. **К ү с л г ч ш и н ж** үг келҗәх күүнә үүлдвр кетхә гисн күслиг медүлнә.

Ү л г ү р н ь: *Шин дегтр умш**са**. Соньн дегтр умш**ий**. Бадм тууль умш**тха**.*

Закгч болн күслгч шинҗин үүлдәгчс ц а г м у д а р х ү в р х ш, ирх цагин чинр-утхта.

Таслгч шинҗин цагмуд

Таслгч шинҗин үүлдәгчс һурвн цагар хүврнә: ө д г ә цаг (*бич**әҗәнә**, бич**нә**, бич**ә***), ө ң г р с н цаг (*бич**в**, бич**лә**, бич**әҗ***) болн и р х цаг (*бич**х***).

Өдгә цаг

Ө д г ә ц а г и н ү ү л д ә г ч с ода болҗах үүлдврин тускар медүлнә. Эдн ***-на (-нә), -җана (-җәнә), -чана (-чәнә), -а (-ә)*** суффиксмүдәр дамҗҗ тогтна.

Ү л г ү р н ь: *умш**на**, бич**нә**, ав**на**, өг**нә**; умш**чана**, бич**җәнә**, ав**чана**, өг**чәнә**; умш**а**, бич**ә**, ав**а**, өг**ә**.*

30. Өггдҗәх үүлдәгчсиг өдгә цагт тәвәд, цегин орчд бичтн.

1. Малчнр хамгин шимтә, эрәтрсн мах өгдг хальмг тохмта бод мал …[4] . 2. Шовшур болн Санл дөөв …[4]. 3. Мана школд урна сурһуль … . 4. Доладгч класст ордг Дорҗин Намруг мана уульнцд бәәдг улс цуһар …[4]. 5. Һартан автоматта салдсин бумб селәнә парк дотр … [4]. 6. Үкр кевлһән … . 7. Мана садт удн модн, хар модн …[4].

О л з л х ү ү л д ә г ч с: медх, өскх, наадх, урһх, дасхх, зогсх, кевх.

Өңгрсн цаг

1. Ө ң г р с н ц а г и н ү ү л д ә г ч с болҗ одсн үүлдврин тускар медүлнә. Эдн ***-в, -ла, (-лә), -җ (-ч)*** суффиксмүдәр дамҗҗ тогтна.

Ү л г ү р н ь: *умш**в**, бич**в**, өг**в**; умш**ла**, бич**лә**, өг**лә**; умш**ч**, өг**ч**, бич**җ**.*

2. ***-ч*** суффикс **в, г, р, с, ш** хадврмудын хөөн бичгднә.

Ү л г ү р н ь: *ав**ч**, өг**ч**, һар**ч**, тос**ч**, дош**ч**.*

31. Үүлдәгчсиг өңгрсн цагин кев-янзст тәвәд бичтн. Амн үгәр зәңгс тогтатн.

Нисх, медх, байрлх, санх, инәх, һундх, закх, сурх.

Я н з н ь: *гүүх – гүүв, гүүлә, гүүҗ.*

Ирх цаг

Ирх цагин үүлдәгчс дәкәд болх үүлдврин тускар медүлнә. Эдн **-х** гидг суффиксәр дамҗҗ тогтна.

Үлгүрнь: *умших, бичх, өгх.*

32. Сурврмудт хәрү өгтн. Ирх цагин суффикс темдглтн.

1. Маңһдур күүкд школд ю кех?
2. Нөкәдүр ямаран кичәлмүд болх?
3. Әмтн зунар альдаран йовад амрх?
4. Намрин амрлһн кезә болх?
5. Энҗл Зул кезә темдглгдх?

Үүлдәгчин хүврлт (давтлһн)

1. Таслгч шинҗин үүлдәгчс хүврнә.

2. Үүлдәгчин **хүврлт (спряжение)** гисн – цагар, тооһар болн нүүрәр хүврлһн.

3. Цагин суффиксмүдин дару нүр-келгч хүвс немгднә.

Нүр	Нег то		Олн то	
1-гч	би	**-в**	бидн	**-видн**
2-гч	чи	**-ч**	тадн	**-т**
3-гч	эн, тер	–	эдн, тедн	–

4. **Үүлдәгчин хүврлт**

Цаг	Нүр	Нег то	Олн то
Өдгә	1-гч 2-гч 3-гч	би бичҗәнә-**в** чи бичҗәнә-**ч** эн/тер бичҗәнә	бидн бичҗәнә-**видн** тадн бичҗәнә-**т** эдн/тедн бичҗәнә
	1-гч 2-гч 3-гч	би бичнә-**в** чи бичнә-**ч** эн/тер бичнә	бидн бичнә-**видн** тадн бичнә-**т** эдн/тедн бичнә
	1-гч 2-гч 3-гч	би бичә **-в** чи бичә **-ч** эн/тер бичә	бидн бичә-**видн** тадн бичә-**т** эдн/тедн бичә
Өңгрсн	1-гч 2-гч 3-гч	би бичү-**в** чи бичв-**ч** эн/тер бичв	бидн бичү-**видн** тадн бичв-**т** эдн/тедн бичв
	1-гч 2-гч 3-гч	би бичлә-**в** чи бичлә-**ч** эн/тер бичлә	бидн бичлә-**видн** тадн бичлә-**т** эдн/тедн бичлә
	1-гч 2-гч 3-гч	би бичҗ-**в** чи бичҗ -**ч** эн/тер бичҗ	бидн бичҗ-**видн** тадн бичҗ-**т** эдн/тедн бичҗ
Ирх	1-гч 2-гч 3-гч	би бичх-**в** чи бичх-**ч** эн/тер бичх	бидн бичх-**видн** тадн бичх-**т** эдн/тедн бичх

Өңгрсн цагин ***-в*** суффикс хадвр эцүстә сүүрин дару немгдхләрн, 1-гч нүүрин ***-в, -видн*** келгч хүвсин өмн **-у (-ү)** эгшгәр сольгдна.

Ү л г ү р н ь: мед-**в-в** > мед-**ү-в;**
мед-**в-видн** > мед-**ү- видн.**

33. Эн үүлдәгчсин цагинь, суффиксмүдинь темдглтн.

Услв, босна, идшлҗ, хәләҗәнә, асрла, сурһх, чиләҗәнә, умша, ирж, тоолна, төгсәҗәнә, сура, көөж, ахлна, одв, татх, үзж, күләх, йовулна.

15. Мана тег намрт

Ө 34. Умштн. Үүлдәгчсин цаг йилһтн. Билглҗ бичлһнд белдтн.

Намрар мана хальмг тег күчтә сәәхн болна гиҗ келҗ болшго. Тер бийнь намрин туршарт мана теегин сәәнинь медҗ, һәәхҗ болх өдрмүд бас харһна. Намрин эмгдин ээврлә даланала болҗасн урһц хурагдв. Энд-тенд ик ковньг өвсн үзгднә. Терүгинь чигн удл уга малын хошмудар зөөһәд күргчкх. Шарңху өңгтә тег хоосрҗ одсн бәәдлтә. Тер бийнь иим бәәдл күүнә нүд байрлулна. Юңгад гихлә байн урһц өгсн тег ода намр-үвлин кемд амрх зөвтә. Хавр, зунар хая-хая ордг хур ода болхла, мел өдр болһн орна. Теңгр деегүр бархлзад, ик-ик хар үүлн нүүһәд, хаврар үзгддг нариг бултулад бәәнә. Иим бәәдл күүнә седклиг невчк гейүрүлнә. Болв цаг селгәтә! Юн чигн юмн эврә цагта, эврә болзгта. Дулан һазрур нисч йовх шовудын ә маднд заңһҗах мет келҗәнә: мадн хәрү ирхвидн. Ода намр, тег амрчана, шин чидл хураҗана, шин җирһлүр мадниг зөрүлҗәнә!

уняртх

Т о д л ж а в т н:
һәәхх – смотреть, любоваться; *эмгчүдин ээвр* – бабье лето; *далана-нала* – во множестве; *ковньг* – копна; *шарңху* – желтоватый; *хоосрх* – опустеть; *ховрар* – редко; *бултулх* – прятать; *гейүрүлнә* – заставляет грустить; *эврә болзг* – своё время; *хая-хая* – редко; *бархлзх* – темнеть (о тучах); *һурних цагиг хасна* – не дает тосковать; *заңһәҗах мет* – как будто сигнализируют; *зөрүлҗәнә* – направляет, нацеливает.

С у р в р м у д
1. Хальмг тег намрт ямаран?
2. Намрин теңгр ямаран?
3. Ямаран бәәдл күүнә седклиг гейүрүлнә?

16. Закгч болн күслгч шинҗсин кев-янзс

Закгч шинҗ

Үг келҗәх күн талдан күүнд – 2-гч нүүрт үүлдвр кетхә гиҗ закна, сурна, эс гиҗ селвг өгнә.

1. Закгч шинҗин үүлдәгч нег тоодан эклц сүүр болад, суффикс немҗ авхш. Амн үгәр келлһнд тодрха биш эгшг немгднә.

Ү л г ү р н ь: *Эрт бос. Шулуһар йов. Сәәнәр тоол.*

2. Олн тоодан ***-тн*** суффикс немҗ авна.

Ү л г ү р н ь: *Күүкд, сәәнәр бич**тн**.*

Нег тоодан күндлгч чинртә: ***Та**, аав, нааран суу**тн**.*

3. Закгч шинҗин үүлдәгч сургч чинртә болхларн, ***-л-*** гидг лавлгч хүвәр болн ***-и-***, ***-хн-*** гидг сургч хүвсәр дамҗҗ тогтна. Эднә дару 2-гч нүүрин келгч хүвс ***-чн, (-ч), -тн (-т)*** немгднә.

Ү л г ү р н ь:	*бич-**л-чн (-ч)***	*бич-**л-тн (-т)***
	*бич-**и-ч***	*бич-**и-т***
	*бич-**хн-чн (-ч)***	*бич-**хн-тн (-т)***

35. Умштн. Тодлҗ автн. Эн зәңгс бичәд, закгч шинҗтә үүлдәгчс ямаран заквр, сурвр, эс гиҗ селвг өгчәхинь йилһҗ келтн. Үүлдәгчин нүр, тооһинь, шинҗсинь йилһтн.

Театрт

Театрт, кинод, музейд одлһн – чамд йоста байр мөн. Урдаснь өмсх хувцан илүрдәд, башмган арчад, үсән самл. Чамас цевр-цер, байрта өңг һарх, әмтнд, чамд чигн таалмҗта болх.

Театрт күүнә орм бичә эзл. Нәр-наадн болҗах кемд ормасн босхмн биш. Суусн цагтан бийән һольшгар бәр, ормдан төвкнүн су, суусн сандларн бичә харҗңнул. Ухан-седклән медүлхләрн, шууга бичә тат – өөрк әмтнд саалтг болхч. Кемр ханядн күрхлә, арһул ханя, өөрк әмтнд бичә харшлтан күрг.

Завсрин кемд әмтнлә түлклдлго, адһлго, төвшүнәр һар. Кемр чамаг күн түлкхлә, эврән гем уга болвчн, түрүләд тер күүнәс гемән сур.

сойл

Т о д л җ а в т н:
һольшгар – вежливо; *саалтг* – помеха; *харшлт* – препятствие; *түлклдлго* – не толкаясь; *адһлго* – не спеша; *гемән сурх* – просить прощение.

36. Зәңгс умшад, закгч үүлдәгч яһҗ бүрдсинь цәәлһтн, буулһҗ бичтн.

1. Көвүн, номан сәәнәр даслчн, дегтрән умшлчн, бичә альвллчн, экдән нөкд боллчн. 2. Көдлмштән эрт һарлтн, шунҗ көдлтн, бичә залхуртн. 3. Өвсән хадлчн, шулуһар оваллчн. 4. Көдлмшән чиләтн, кергән күцәтн. 5. Балһс орлт, көлг оллт, күүндвр келт. 6. Кукн, удан орндан бичә кевт, эртәр босич.

Күслгч шинҗ

К ү с л г ч шинҗин үүлдəгчс үг келҗəх күүнə күслиг 1-гч болн 3-гч нүүрт медүлнə.

Күслгч шинҗин үүлдəгчс 1-гч нүүрт олн зүсн суффиксмүдəр дамҗҗ тогтна.

1. ***-са (-сə)*** суффиксəр тогтхла, үг келҗəх күн эврəн бийнь үүлдвр кехəр седнə.

Ү л г ү р н ь: *умшса, келсə.*

2. ***-с, -су (-сү)*** суффиксмүдəр тогтхла, дарунь 1-гч нүүрин ***-в, -видн*** келгч хүвс немгднə.

Ү л г ү р н ь: *умшсв, умшсвидн, умшсув, умшсувидн; келсв, келсвидн, келсүв, келсүвидн.*

3. ***-ий (-ый), -й*** гидг суффиксмүдəр тогтхла, үг келҗəх күн хамдан үүлдвр күцəх дуудвр медүлнə.

Ү л г ү р н ь: ***-ий (-ый)*** суффиксмүд хадврин дару: ***босий, келий, дуулый, унтый; -й*** суффикс эгшгин дару: ***хəлəй, күлəй, бəй, кей.***

37. Делгрңгү зəңгс тогтатн. Күслгч үүлдəгчсин суффиксмүдинь темдглтн.

1. Би умшсв. 2. Бидн келсвидн. 3. Мадн соңссвидн. 4. Тадн ортн, бидн һарсвидн. 5. Бидн сурсвидн, көдлмшин түрүнд йовсвидн. 6. Келсндəн күрсвидн. 7. Кергəн сəəнəр күцəсвидн. 8. Бидн экскурсьд одсувидн. 9. Би харһса.

38. Эн зəңгс бичхлəрн, *-ий (-ый)* суффиксмүдиг зокалар дамҗҗ, цегмүдин орчд тəвтн.

1. Хоңһрин ачнр, уралан! Хүрүлəд, чашкарн чавч.. ! (Д.) 2. Сурһулян сəəнəр сурч, олн-əмтнд нөкд бол.., орн-нутган

өргҗүл.. . 3. Бәәсн герән, школан цеврәр дотркинь кеерүл.. . 4. Геринь даалhвран арднь орҗ күцәцхә.. . 5. Заячдан нәәллго сурhулин ард ор.. . (С. А.) 6. Таңhчин хотл Элстән эрдмин күчәр кеерүл.. . (К. С.)

39. Бичәд, күслгч үүлдәгчс олад, бичлhнә зокалынь цәәлhтн.

Баh насни шүрүhән hарhж,
Баатр орндан нерәдий!
Бәрсн көдлмшән ончтаhар күцәҗ,
Баhчуд, бригадан батлый.

Балhс, селәhән өргҗүләд,
Баhчуд, hавшуhан медүлий.
Мөңк цагтан җирhәд,
Муурхан кезә чигн мартый.

(Хоньна М.)

Күслгч шинҗин үүлдәгч 3-гч нүүртән әдл чинртә *-**тха** (-**тхә**)* болн *-**г*** суффиксмүдәр тогтна.

Эн саамд үг келҗәх күн 2-гч нүүрәр дамҗад, 3-гч нүүрт үүлдвр кетхә гисн күслән медүлнә.

Ү л г ү р н ь: *эн (эдн) ум**тха**, умш**г**; тер (тедн) кел**тхә**, кел**г**.*

40. Күслгч шинҗин суффиксмүд үүлдәгчст немтн.

1. Алтн делкәг нарн гегәрүл.. ! 2. Авсн насчтн өлзәтә, цаhан хаалhта бол.. ! 3. Бамб цецг мана теегт урh.. ! 4. Сурhульчнр номан сәәнәр дас.. ! 5. Оютнр гүн медрлин хаалhар йов.. ! 6. Сән зүүд бәрҗ, бичкдүд санамр унт.. !

17. Мини үр

Ө 41. Умштн. Дураһад, эврәннь хәәртә үүрин тускар бичтн.

Мини үүрин нерн Арлтан. Хамдан мадн негдгч классас авн сурчанавидн. Би үүртән дуртав. Юңгад гихлә мини үр йир сәәхн заңта, һо-һольшг, әмтнләээлтә күн. Мана класст цуһар энүг тевчнә гихлә, худл болшго. Чидл угаднь нөкд болна, чидлтәднь эвләд келнә. Бийнь тиим өндр нурһта, ик дуута чигн биш, болв энүнә келсиг цуһар соңсна.

Арлтан – дунд нурһта, өргн далдһр ээмтә, хар нигт үстә, сәәхн цаһан чирәтә, хар нүдтә, зөрмг хәләцтә, һо хамрта. Эн гүжрмг болж өсчәнә. Арлтан эк-эцктә, хойр ахта. Гертән нөкд болна, эцкән дахад, һазак күнд көдлмш кенә. Удан хара сууж чадхш, даңгин юм кежәснь үзгднә. Мадн хоорндан цүүглдхшвидн, нег-негнәннь үгд ордувидн, тернь – Арлтана нилч. Арлтан келсн үгдән күрнә, өөрк улсасн тиим болхинь бас некнә. Арлтан уурлхш, медхәр седнә. Мини үр – йир итклтә күн.

нуувч уга керсү

Т о д л ж а в т н:
заң – характер; *һо-һольшг* – вежливый, деликатный; *тевчнә* – уважает; *цүүглдхшвидн* – не ссоримся; *гүжрмг* – сильный, выносливый; *даңгин* – всегда; *нилч* – влияние, воздействие, заслуга; *ээлтә* – обходительный; *некнә* – требует; *итклтә* – верный.

С у р в р м у д
1. Арлтана заңгнь ямаран?
2. Эн көвүнә бәәдлин, цогц-махмудын тускар келтн.
3. Арлтана өрк-бүлин тускар келж өгтн.
4. Чамд тиим өөрхн үр бәәнү? Иньгиннь тускар келж өг.

18. Көтч үүлдәгчс болн нүрго үүлдәгчс

Көтч үүлдәгчс

1. ***Бәәх, болх, билә*** гидг үгмүд **көтч үүлдәгчс** болдмн. Эдн келлһнд болн зәңгд причастьла, деепричастьла болн нерн үгмүдлә ниицҗ, зәңгд тогтсн келгч мөч болад, үүлдәгчин цаг, то, нүүриг медүлнә.

Үлгүрнь: *сууҗ **бәәнә**, ирсн **бәәнә**, ирәд **бәәв**, өвгн **бәәҗ**, ирдг **билә**, умшх **боллат**, тавта **биләв**.*

2. ***Бәәх*** гидг көтч үүлдәгч ***-а (-ә)*** болҗ хасгдад, ниилүлгч деепричастин ***-җ (-ч)*** суффикслә негдәд, ***- җа (-җә), -ча (-чә)*** суффикст хүврнә.

Үлгүрнь: *йовҗ бәәнә – **йовҗана**, келҗ бәәнә – **келҗәнә**, сууҗ бә – **сууҗа**, ирҗ бә – **ирҗә**, нааҗ бә – **нааҗа**, орҗ бә – **орҗа**.*

42. Эн дарҗңгиг дасад, чееҗәр бичтн, көтч үүлдәгч темдглтн.

Хурла Манҗ хурдн билә,
Хулсн заагур гүүдг билә,
Барг ноха көөдг билә,
Базһад авад ундг билә.

43. Умштн. Түрүләд бәәлһнә нерн болн көтч үүлдәгчәс, дәкәд тоолгч нерн болн көтч үүлдәгчәс тогтсн нерн келгчсиг буулһҗ бичтн.

1. Мини аав Төрскән харсгч Алдр дәәнд орлцхдан 1941 җилд арвн нәәмтә бәәҗ. 2. Эәлән Овла арвн хойр бөлг меддг җаңһрч бәәҗ. 3. «Җаңһр» – хальмг улсин дурта эпос болна. 4. Нарна Төгрәш мана школын замч бәәһә. 5. Доржин Босхмҗ харулч болв. 6. Эгчм энҗл арвн долата болх. 7. Эцкм ачта тосхач болв.

8. Сити-чесс – мана хотл-балһсна йоста кеермҗ болҗана. 9. Би өрк-бүлдән һурвдгч үрн болнав.

44. Цегин орчд көтч үүлдәгчс бичтн.

1. Бадм юунасчн әәдго зөрмг күн … . 2. Булһн ик билгтә күүкн … . 3. Кезәнә нег күн шам гиснәс дутдго шар күүктә … . 4. Таниг ирхд мана Саглр йистә … . 5. Мана гер тер барун өмнк гер … . 6. Балакан Алексейин «Һурвн зург» – эвртә соньн түүк … . 7. Кезән-кезәнәс нааран мөрн – күүнә иңлтә көлгн … . 8. Ленинә нертә талвң балһсна цутхлңд … . 9. Амулң университет төгсәһәд, багш … .

Нүрго үүлдәгч

Зәрм үүлдәгчс к е н, ю н үүлдвр күцәҗ йовхиг н е р э д х ш. Эднә үүлдвр бийснь кегднә. Тиим үүлдәгчсиг н ү р г о гиҗ нерәднә.

Нүрго үүлдәгчтә зәңгд нерлгч мөч уга болна.

Ү л г ү р н ь: *Харңһурв. Барун бийәс экләд гегәрв.*

45. Умшад. Нүрго үүлдәгчс олҗ келтн. Ю темдглҗәхинь бас цәәлһтн: күүнә бәәдл, эс гиҗ йиртмҗин бәәдлий?

1. Һаза харңһурв. 2. Халунд йир ундасулна. 3. Асхн шидр экләд бүтңгрв. 4. Асхлад улм икәр киитрв. 5. Эндр эрт босгдв. 6. Хар толһан ора тал довтлгдв. 7. Хаалһас зөвәр холд һаргдв. 8. Өрүн аһарт амрар киилгдв. 9. Хувциг шин деернь эрвлдг. 10. Сурһмҗиг әмтнәс авдг, ухаг үлгүрмүдәс авдг. (Ү.) 11. Олн дотр үгән аҗглдг, онц һазрт хувцан аҗглдг. (Ү.) 12. Төгәлңдән бүркгдв. 13. Улм дорагшан буугдв. 14. Йир удан йовгдв. 15. Харңһу сөөһәр һарч нисгдв.

19. Үүлдəгчин морфологическ йилһлт

Й и л һ л т и н д а р а н

I. Келлһнə хүв. Хамцу чинр.

II. Морфологическ темдгүд.

1. Эклц кев (я а х? – эс йилһгч кев).

2. Оньдин темдг: оргч, эс оргч чинр.

3. Оньдин биш темдгүд: а) янз, б) шинж, в) цаг, г) то, д) нүр.

III. Зəңгин мөч (келгч).

Й и л һ л т и н я н з н ь

Өндр гермүдин ораһас дусал дусчана[3].

А м н ү г и н й и л һ л т

Дусчана – үүлдəгч.

Негдвəр, үүлдвр нерəдҗəнə: (я һ җ а н а?) *дусчана.* Эклц кев – *дусх.*

Хойрдвар, энүнə оньдин темдг: эс оргч чинр.

Оньдин биш темдгүд: уңг янзд, таслгч шинжд, өдгə цагт, нег тоод, 3-гч нүүрт бəəнə.

Һурвдвар, зəңгд эн – келгч.

Б и ч м р й и л һ л т

Дусчана – ү-гч.

I. *Дусал* (я һ җ а н а?) *дусчана.* Эклц кев – *дусх.*

II. Оньдин темдг: эс оргч чинр.

Оньдин биш темдгүд: уңг я., таслгч ш., өдгə ц., нег то, 3-гч н.

III. *Дусал* (я һ җ а н а?) <u>дусчана.</u>

46. Умштн. Нәәрүлҗ бичлһ күцәтн.

Нерән туурулсн баатрмуд

1941–1945 җилмүдт болсн аврлт уга дәәнд саяд улс орлцад, әмнәсн хаhцв[3]. Фашистск деермчнр мана орн-нутгиг уга кехин төлә тууҗд үзгдәд уга дә эклсмн. Орн-нутган харсхар ик бичкн уга цуhар босцхав. Мана бичкн таңhчин 23 үрнь Советск Союзин Герой нер зүүсмн. Хамгин түрүн болҗ хальмгуд дундас баатр болснь Делгә Эрднь. 20 наста теегин үрн 1942 җилд Дон hолын hатллh харсчаhад, зөргтә кевәр хортнла ноолдад, цусан асхад, сүл эмсхл күртлән өшәтнриг күүчсмн. Төмр машидин тонь, теңгрәс унҗах бомбснь, адрад, аздлад, дәәллдҗәх немшнрин салдсмуднь тооhарн манахсас кесг холванд ик. Хойр көлнь шавтсн бийнь, мана Эрднь бууhан өргәд, эврәхсән урмдулад хәәкрдгнь эн: «Күүчтн хортыг! Дәвртн! Тедн цуhар медг, манахс цухрдмн биш!» Эрднь кесг броневикүд уга кеhәд, най hар хортна әмнднь күрсмн[4]. Энүнә баатр-зөрмг йовдлын тускар цуг фронтсар зәңгләд, олнд үлгүр болҗ, олыг диилврүр зөрүлсмн. Тер ончта Диилвр зуг 1945 җилд ирсмн. Баh наста Эрднлә әдл, миңhәд улсин зөргтә йовдлын ашт моhлцг hазр деер эв болн төвкнүн җирhл ода күртл хадhлгдҗана[3].

туурмҗ

Тодлҗавтн:

әмнәсн хаhцсмн – погибли; *деермчнр* – захватчики; *сүл әмсхл* – последнее дыхание; *өшәтнр* – враги; *күүчсмн* – разбили, разгромили; *кесг холванд* – во много раз больше; *урмдулад* – воодушевляя; *цухрдмн биш* – не отступают; *хортн* – враги; *үлгүр* – пример; *төвкнүн* – спокойствие; *эв* – мир, согласие; *най hар* – свыше восьмидесяти.

С у р в р м у д
1. Хальмг Таңһчас кедү күн Советск Союзин Герой нер зүүсмби?
2. Делгә Эрднин зөрмг йовдлын тускар келҗ өгтн.
3. Ямаран үгәр эврәхсән урмдулад, Эрднь дуудвр кев?
4. Мана таңһчд Э. Деликовин нериг яһҗ мөңкрүлсмби?

ПРИЧАСТЬ

20. Причастин туск медвр

П р и ч а с т ь – үүлдәгчин нег эркн кев-янз. Причасть гисн – юмиг цәәлһҗәх чинрин утхта үүлдвр альк цагт болҗахинь нерәддг үгмүд. Эдн я м а р а н? гидг сурврт хәрү өгнә.

Причасть ү ү л д ә г ч и н грамматическ т е м д г ү д т ә болна.

1. Үүлдәгчин сүүрмүдәс ц а г и н суффиксмүдәр тогтна.

Ү л г ү р н ь: ө д г ә цагт – *медгч күн, меддг күн, медә күн;* ө ң г р с н цагт – *медсн күн*; и р х цагт – *медх күн.*

2. Оргч болн эс оргч чинртә.

Ү л г ү р н ь: *(ю?) тууль меддг күн,* (ю?) *дегтр умша күн* – оргч чинртә; *селәнәс ирсн көвүн, нәәрт одх баһчуд* – эс оргч чинртә причастьмуд.

3. Янзин чинр-утхта.

Ү л г ү р н ь: *теермд* ***цоксн*** *буудя, салькнд* ***цокгдсн*** *ноһан. Байн Санҗд бийән* ***цокулсн*** *Манҗ. Хортнла* ***цоклдсн*** *салдсмуд диилвр бәрв.*

Причасть ч и н р л г ч н е р н ә т е м д г ү д т ә болна: бәәлһнә нернлә ниицхләрн, киискврмүдәр болн тооһар х ү в р х ш.

Ү л г ү р н ь:

Нерәдгч	*умшсн дегтр*	*умшсн дегтрмүд*
Төргч	*умшсн дегтрин*	*умшсн дегтрмүдин*
Өггч	*умшсн дегтрт*	*умшсн дегтрмүдт*
Гемнгч	*умшсн дегтриг,*	*умшсн дегтрмүдиг,*
	умшсн дегтр	*умшсн дегтрмүд*
Бүрдәгч	*умшсн дегтрәр*	*умшсн дегтрмүдәр*
Ниилүлгч	*умшсн дегтрлә*	*умшсн дегтрмүдлә*
Хамцулгч	*умшсн дегтртә*	*умшсн дегтрмүдтә*
Һаргч	*умшсн дегтрәс*	*умшсн дегтрмүдәс*
Залгч	*умшсн дегтрүр*	*умшсн дегтрмүдүр*

Причасть зәңгд ц ә ә л һ л т м ө ч болна.

Ү л г ү р н ь: (я м а р а н?) *тосхсн гер,* (я м а р а н?) *урһдг модд,* (я м а р а н?) *соңсх зәңг.*

47. Эн үүлдәгчсәс причастьмуд бүрдәтн. Теднә негнләнь зәңг тогтатн.

Бичх, хурх, йовх, адһх, көөх, саглх, келх, заах.

Причастин цаг

Причастьд һурвн цаг бәәнә: өдгә цаг (***келгч күн, келдг күн, келә күн***), өңгрсн цаг (***келсн күн***), ирх цаг (***келх күн***).

Ө д г ә ц а г и н п р и ч а с т ь м у д ода болҗах чинрин утхта үүлдвриг темдглнә.

1. ***-гч*** гидг суффиксәр дамҗҗ тогтхларн, чинрин утхта оньдин болҗах үүлдвриг нерәднә.

Ү л г ү р н ь: *кел**гч** күн, йов**гч** яман, ир**гч** сурһульч, умш**гч** күүкд.*

2. ***-дг*** гидг суффиксәр дамҗҗ тогтхларн, давтгдҗ кегддг чинрин утхта үүлдвриг нерәднә.

Ү л г ү р н ь: *альвлдг көвүн, гүүдг ноха, умшдг дегтр.*

3. ***-а (-ә)*** суффиксәр дамҗҗ тогтхларн, удан кегджәх чинрин утхта үүлдвриг нерәднә.

Ү л г ү р н ь: *кеhә көдлмш, умша дегтр, узә нүдн.*

Ө ң г р с н ц а г и н п р и ч а с т ь м у д ***-сн*** суффиксәр дамҗҗ тогтад, чинрин утхта үүлдвр болҗ одсиг медүлнә.

Ү л г ү р н ь: *келсн үг, мандлсн нарн, шарсн махн.*

И р х ц а г и н п р и ч а с т ь м у д *-х* суффиксәр дамҗҗ тогтад, чинрин утхта үүлдвр болад угаг, болхинь медүлнә.

Ү л г ү р н ь: *залх машин, кех даалhвр.*

48. *Дольгал-, гүү-, күлә-, ухал-, мед-* гидг үүлдәгчин сүүрмүдәс өдгә цагин причастьмуд бүрдәтн, бәәлhнә нердлә ниицүлтн.

Я н з н ь: *дольгалгч теңгс, дольгалдг дала, дольгал**а** зүркн.*

49. Бичәд, причасть олад, цәәлhгджәх үгтәhинь буулhҗ бичтн.

1. Ирсн гиич – мана аавин сән таньл. 2. Деерәснь татдг дел уга, дораснь татдг сүл уга. (Ү.) 3. Хойр туула көөсн күн хойраhаснчн хоосн үлддг. (Ү.) 4. Ирх үвлиг малчнр мел белнәр тосцхав. 5. Тәрәнә көдлмш кех цаг эклҗәнә. 6. Гөрәс аңнх цаг одачн ирәд уга. 7. Хальмг туужин тускар умшх дегтрмүд саңгас авлав. 8. Балhснас ирсн күн селәнә ахлач болхмн гинә. 9. Сурhульчнр көдлмшән эрт чиләх санатаhар шунцхав.

21. Причасть бәәлhнә нернә чинр зүүлhн

Келлhнд зәңгин эркәр причасть бәәлhнә нернд тохрад, терүнә темдгүд авад, юм нерәднә, киискврмүдин кев-янзд тәвгднә. Бийлгч хүвс немҗ авнә.

Бәәлhнә нерн мет зәңгин мөчмүд (нерлгч, немлт, уршг) болна.

Ү л г ү р н ь:

Мини (я м а р а н?) *келсн үг.* – (Ю н?) *келсм сән болв.*

(Я м а р а н?) *умшсн дегтр.* – (Ю?) *умшсан келҗ өгв.*

50. Хавсрлтд бәәх причастьмудыг кергтә киискврт тәвәд бичтн.

1. Артистин (дуулсн) көдлмшчнр оньган өгч соңсцхав. 2. Эн җил өвсн сәәнәр (урһсн) мал тарһн болв. 5. Көдлмшән шунҗ (кесн) байрлҗ ханлт өргв. 6. Экән (ирсн) медәд, күүкн байрлв. 7. Лекторин (келсн) олн юм әмтн тодлҗ авцхав. 8. Эрдм (сурх) төлә цаган бичә әрвл. 9. Эрдм (сурх) көгшн уга. (Ү.) 10. Кү (келх) урд бийән һурв шинҗл. (Ү.) 12. Үнән (келсн) үкл уга. (Ү.) 13. (Медх) үг кел, мергнд гөрәс шах. (Ү.) 14. (Көөсн) – күцдг, (келсн) – күцәдг. (Ү.)

51. Умштн. Билглҗ бичлһ күцәтн.

Хальмг һазрт үвлздг шовуд

Хурта-чиигтә намр өөрдх дутм дулан һазрт үвлздг шовуд тер һазрурн темцәд нисна. Тендән үвлзҗ оркад, хәрү маднурн дулан хаврар нислдҗ ирх. Харада, хар кера, үкр хар – тедн дулан һазрур нисна. Энд үлддгнь киитнд дасчксн шовуд, эдн үвлиг дааҗ һарна. Болв зәрмстнь үвлин туршарт күн нөкд болна. Бичкн гермүд бәрәд, хот хайҗ өгәд бәәхлә, тедн невчк гиигнәр үвл давна. Зәрмнь бийснь хотан олад авна. Теегин һәрд теңгр өөдәс хотан үзәд авчкна. Күүнә өөр бәәһәд дасчксн көглҗрһн бас дулан һазрур нисхш. Энд үлддг шовудас шиигдг хуныг зааҗ болхмн, богшурһас, керәс үлднә, эргин гугин дун зәрмдән соңсгдна.

зел

Т о д л җ а в т н:
өөрдх дутм – по мере приближения; *темцәд һарна* – устремляются; *дасчксн* – привычные; *үвлин туршарт* – в течение зимы; *гиигнәр* – легче; *көглҗрһн* – голубь; *шиигдг хун* – лебедь-шипун; *эргин гуг* – кукушка.

С у р в р м у д

1. Үвлздг шовуд яһҗ киит дааҗ һарна?
2. Күн эднд ямаран кевәр дөңнх зөвтә?
3. Ямаран шовуд дулан һазрур нисхш, мана теегт бәәнә?

22. Причастин морфологическ йилһлт

Й и л һ л т и н д а р а н

I. Үүлдәгчин онц кев – причасть. Хамцу чинр.
II. Морфологическ темдгүд.
1. Хүврдго үг – эклц кевдән.
2. Оньдин темдг: оргч, эс оргч чинр.
3. Оньдин биш темдгүд: а) янз, б) цаг.
III. Зәңгин мөч (цәәлһлт; бәәлһнә нернә чинр зүүхләрн: нерлгч, немлт, уршг, келгч).

Й и л һ л т и н я н з н ь

Багшин умшсн[3] *келвриг сурһульчнр оньгтаһар соңсв.*

А м н ү г и н й и л һ л т

Умшсн – үүлдәгчин онц кев – причасть.

Негдвәр, чинрин утхта үүлдвр нерәдҗәнә: (я м а р а н?) *умшсн келвриг.* Эклц кев – *умшсн.*

Хойрдвар, энүнә оньдин темдг: эс оргч чинр.

Оньдин биш темдгүд: уңг янзд, өңгрсн цагт бәәнә.

Һурвдвар, зәңгд эн – цәәлһлт.

Б и ч м р й и л һ л т

Умшсн – ү-гчин онц кев – п-ть.

I. (Я м а р а н?) *умшсн келвриг.* Хүврдго кев – *умшсн.*

II. Оньдин темдг: эс оргч чинр.

Оньдин биш темдгүд: уңг я., таслгч ш., өңгрсн ц.

III. (Я м а р а н?) *умшсн келвриг.*

52. Зәңгин хойр әңгиг учр-утхарнь негдүлж бичтн. Причастьмуд олад, морфологическ йилһлт кетн.

Дарунь түүмр унтрадг	автобус ормасн әрә көндрв.
Дала әмт суулһсн	хавртан дәкәд соңсхвидн.
Деләд нисдг шовудын шууга	хәңкнсн э соңсгдв.
Камб шарлжна, цецгүдин каңкнсн	үнр киилхәр седләв.
Дарунь нохасин хуцсн	машин чишкж гүүв.

23. Причастн эргц (таньлдлһн)

Причастиг дахгч үгмүдтәһинь п р и ч а с т н э р г ц гиж нерәднә. Зәңгд причастн эргц бүклдән зәңгин мөчмүд: (делгрңгү) цәәлһлт, нерлгч, немлт, уршг мөчмүд болна.

Ү л г ү р н ь: ***Тосн кевтә илн келдг, торһ-томчар кеерүлн келдг, усн әдләр уһан келдг*** (делгрңгү цәәлһлтс) *уул хальмг келн!* ***Хол хаалһд йовсм*** (делгрңгү нерлгч) *йир соньн болв.* ***Көгшн аавин келсиг*** (делгрңгү немлт) *ачнрнь күцәв.* ***Әмтн ке хувцан өмсcн, үрдүдән дахулсн*** (делгрңгү уршг) *паркур ирв.*

53. Умштн. Причастн эргцс олад, тедниг темдглтн. Ямаран сурврт хәрү өгчәхинь, зәңгин ямаран мөч болж йовхинь йилһәд цәәлһтн.

I.

1. Хазгудын церг хамхлсн Нарма-партизанкин тууж эклнәв. (Д. Һ.) 2. Урни сәәһәр келгүлгсн, цаһан мөңгәр чимгдсн, хар самар кеерүлгдсн, цәкүр чолуһар бүлүдүлсн хурц үлд гинә. (С. А.) 3. Мини элгн болгч күн менд келүлж. 4. Санж цергт мордхиг эндр нанд үүрнь келв. 5. Клубт баһчудын нәр болснд балһснас

ирсн Борис мульжҗ биилв. 6. Дегтрәс ю умшсан би үүрмүдтән цәәлһҗ келдв. 7. Көдлмшән шулуһар кеснь эрт герүрн хәрцхәв. 8. Малдан оньган өгч хәләснь үвләс малан менд авч һарцхав. 9. Бичсндән ицдг, келсндән эзн болдг. (Ү.)

II.
Нүдән сагл

Умшсн цагтан дегтриг нүднәсн 30 сантиметр заагта бәрҗ умш. Герл зүн таласчн тусдгар суух кергтә. Кемр өдрин герл баһ болсн цагт электрошам шата.

Дегд цәәсн герл нүднд му болна, шам деер бүркә бәәх зөвтә. Ширә һатц сууһад көдлсн цагтчн электрошам бас зүн таласчн бәәх зөвтә. Герлиг зуг умшчах дегтр деер, бичҗәх девтр деер тусхаҗахмн. Орндан кевтҗ, дегтр бичә умш. Эн зокалмуд күцә. Нүдән сагл.

III.
Әрәсән тугин өдр

Туг, эс гиҗ дарцг олн җилин туршарт цергин, келн-әмтнә, государственн хамгин хәәртә, омг өгдг, баатр туурмҗта седкл зүүлһдг чинртә болдмн. Цаһан, көк болн улан өңгтә Әрәсән тугин тускар иим цәәлһвр бәәнә. Цаһан – ил, өршәңгү седкл медүлҗәх өңг-зүсн, көк – үнн, чик болн итклтә седклин шагшавдын темдг, улан – баатр зөргин, цаһан седклин, дурна темдг болҗ тоолгдна. Әрәсән олн улсин жирһлд хүврлт болсн даавр-та цагт туг олн әмтиг хамцулҗ, төрскнч седкл зүүлһҗ бәәсиг темдглҗ болхмн.

Т о д л җ а в т н:
ил – открытый; *өршәңгү седкл* – милосердие; *итклтә седкл* – доверие; *шагшавдын темдг* – признак нравственности; *баатр зөрг* – героический.

54. Умштн. Дуту үзгүд тәвтн.

Хулһн сар – намрин дундк сар. Мана һазр.. намр хурта-чиигтә, догшн хар с..лькта, зәрм жилмүд.. дала цаста чигн болна.

Эн кемд өдр улм ах..дад, сө улм утдад, намрин хөөн эрк биш үвл ирхинь медүлнә. Цуг ..иртмҗ үвлин нөөртән авлгдхин өмн өргнд. Эн учрас авн сө чигн утдҗана гидг санан орна. Нег үлү, аңгуд – зунын-намрин эргц.. шим-шүүс..н батлад, үвлд күрх хотан олад, киитн цаг чилтл, нүкн..сн һархар седхш.

Күн чигн бас тиигнә: намрар үвлд белдвр кенә. Хаша-хаацан, бәәх герән батлад, дулан хувцан[3] дигләд, идх[3] хот..н урдаснь белдәд авна. Намрин ут сөөһин цагт олн зүсн тоолвр күүнә седкл авлна[4]. Му чигн, сән чигн тоотс сан..дна. Аштнь, сән-сәәхн санан диилнә. Хурта намр, догшн киитн үвл эврә цагтан төгсх, дарунь хавр ирх, өдр утдх, сө ахрдх, тегәд хәрү җирһл[1] шинрх, цуг эргндк әмдрәд, сәәхрәд, күч авад делсх[3]!

аһарин чиг

Т о д л җ а в т н:
эрк биш – непременно; *үвлин нөр* – зимняя спячка; *өмн өргнд* – накануне; *учр* – причина; *шим-шүүсән батлх* – набирать силы; *нүкнәсн һархар седхш* – не хотят вылезать из норы; *хаша-хаац* – двор; *урдаснь* – заранее; *тоолвр* – мысли; *эргндк* – окружающий; *әмдрх* – оживать.

С у р в р м у д

1. Йирдән мана һазрт намр ямаран?
2. Теңгрин бәәдл яһҗ хүврнә?
3. Намрин йиртмҗин тускар келҗ өгтн.
4. Күн ямр җевәр үвлд белднә?

ДЕЕПРИЧАСТЬ

24. Деепричастин туск медвр

Д е е п р и ч а с т ь – бас үүлдәгчин нег онц кев-янз. Деепричасть гисн – үүлдәгчин һол үүлдвр деер немр үүлдвр, эс гиҗ һол үүлдврин уршгинь нерәддг үгмүд. Деепричасть – х ү в р д г о ү г м ү д.

Ү л г ү р н ь: *Бадм ормасн босч, шүлг* ***умшв****. Көвүн мана герт* ***орад һарв****. Аавиг иртл, бидн герин даалһвран* ***күцәввидн****.*

Деепричасть ү ү л д ә г ч и н т е м д г ү д т ә болна.

1. Деепричастьмуд үүлдәгчин сүүрмүдәс шишлң суффиксмүдәр бүрднә.

Ү л г ү р н ь: *умших –* ***умшч*** *сууна,* ***умшад*** *чиләв,* ***умшн*** *цәәльв,* ***умшхла*** *медгдх,* ***умштл*** *медгдхш.*

2. Оргч болн эс оргч чинртә.

Ү л г ү р н ь: (ю?) *түүль* ***умшад*** *төгсәв,* (ю?) *зургуд хәләҗ соньмсв* – оргч чинртә деепричастьмуд;

(к е з ә?) *эрт ирәд унтв,* (ю у н а с?) *мөрнәс бу****н*** *киисв* – эс оргч чинртә деепричастьмуд.

3. Янзин чинр-утхта болна.

Ү л г ү р н ь: ***зовх*** *–* ***зовҗ*** *бәәнә,* ***зоваҗ*** *бәәнә,* ***зовлцад*** *бәәнә.*

Деепричасть – н а р е ч м е т ә р хүврдго үгмүд, зәңгд уршг мөчмүд болна.

Ү л г ү р н ь: *Шовуд* (я һ ж?) *тарҗ нисв. Көвүн* (я һ н?) *инәмскл****н*** *келв.*

55. Умштн. Деепричастьмудыг үүлдәгчстәһәр салһҗ бичтн, суффиксмүдинь темдглтн.

Һазр хаһллһн хальмгин йөрәләр эклв. Хошад пар цар плуг болһнд татчкад, эклҗ хаһлх һазрин захд зогсачкад, цөгцд цаһан идә кеҗ авч, көгшәд бәрүлв. Үрвҗүр цугиг төгәлҗ йөрәв. Цармуд күзүһән холькад, ярмсан шилдән эвлҗ авчкад, үрвҗ көндрцхәв. Хурц плугин ирт бетктә һазрин көрсн гедргән яргдҗ унн, һазр хаһлгдад бәәв. Ардаснь дахсн улсин зәрмнь өврн, зәрмнь байрлн дахлдна. Медәтә улс дотран зальврад йовна, эн хаһлар теднд теңгрин уйдл болҗ медгдв. (Доржин Б.)

Λ Λ Λ Λ

Я н з н ь: *татчкад, зогсачкад, кеҗ авч бәрүлв.*

56. Айслулҗ умштн. Деепричастьмудыг ниицҗәх бәәлһнә нердтәһинь буулһҗ бичтн.

Намрин айсмуд

Тоһрун шовуд өмн үзгүр
Торһн дууһан унһаҗ нислдв.
Өрчдм нег бичкн судцн
Өвдәд одсн болҗ медгдв.

Өмн үзгин дулан делкәһүр
Өргмҗтә ислт кев чигн,
Үүрән үлдәһәд одсн һазран
Үктлән шовуд мартхн уга.

Делкәд сулдан бәәҗ җирһәд,
Деләд нисдг шовудын шууган
Хавртан тедниг хәрҗ иртл,
Халун зүркнәсм һархн уга.

(Боркан С.)

25. Ниилүлгч, хувагч, түргн деепричастьмуд

Деепричастин кев-янз болһн эврәннь чинр-утхта, шишлң суффиксмүдәр дамжҗ бүрднә.

Ү л г ү р н ь: *бичх – бичәҗ сууна, бичәд илгәв, бичн умшв,*

1. Н и и л ү л г ч деепричасть *-әҗ* (*-ч*) суффиксәр дамжҗ тогтад, үүлдәгчин үүлдвриг цәәлһәд, терүнлә зергдән кегдҗәх немр үүлдвр нерәднә.

Ү л г ү р н ь: *босч хувцлв, ирәҗ бүүв, инәҗ келв, һарч одв.*

-ч суффикс **-в-, -г-, -р-, -с-, -ш-** хадврмудын хөөн бичгднә.

Ү л г ү р н ь: *авч одв, өгч бәәнә, күрч ирв, тосч авв, дошч бәәнә.*

2. Х у в а г ч деепричасть ***-ад*** (***-әд***) суффиксәр дамжҗ тогтад, һол үүлдвриг цәәлһәд, терүнә өмн кегдсн немр үүлдвр медүлнә.

Ү л г ү р н ь: *бичәд илгәв, одад келв, гүүһәд күцв, орад* һарв.

3. Т ү р г н деепричасть ***-н*** гидг суффиксәр дамжҗ тогтна, һол үүлдврлә хамдан гилтә болҗах немр үүлдвр нерәднә.

Ү л г ү р н ь: *кевтн унтв, келн суув, босн сурв.*

57. Бичтн. Ниилүлгч деепричастьмуд яһҗ бүрдсинь йилһәд, *-әҗ* (*-ч*) суффиксин бичлһ шинҗлтн.

1. Лиж өмнәсм һарч ирәд, һарим атхад мендлв. 2. Күүкд босч хувцлад, махмудан чаңһаж, физзарядк кецхәв. 3. Гиич ирж бууһад, мөрән герин бүсәс уйв. 4. Адуч уулас бууж йовад, дорагшан орж хурдлулв. 5. Бичкнь өсч босад, сурһуль шунж сурад, тоомсрта көдләч болв. 6. Тесч ядад, Булһн өмәрән хәләһәд һарч йовв. 7. Мини авһ балһснас шин маши хулдж авч ирв. 8. Бичкдүд сурһулян сәәнәр сурч, медрлән өөдлүлцхәв.

58. Бичтн. Хавсрлтд бәәх үүлдәгчәс ниилүлгч деепричастьмуд тогтаһад темдглтн.

Мана селәнә захд самолёт (ирх) буув. Кесг әмтн гертәсн (һарх), тер самолётыг өврцхәв. Кесгнь терүнүр (гүүх) одцхав. Өмнәснь хойр лётчик (һарх) ирцхәв. Тер лётчикүд ирсн әмтнлә һаран (өгх) мендлцхәв. Теднә селәнә тәрәнд хорхан хор (цацх) йовсн лётчикүд бәәж. Тиигж лётчикүд селәнә эдл-ахуд дөңгән (күргх) бәәнә.

59. Умштн. Өггджәх сүв-селвг тодлж автн. Хувагч деепричастьмуд олж темдглтн.

Класст болн бәәх өрәдән цевр аһар орулад бәәхлә, эврәнчн эрүл-мендд туста болна.

Кемрҗән цевр аһар баһар орулгддг өрәд өдр болһн бәәһәд бәәхлә, эрүл-менддчн, көдлж чадх арһдчн му үлмәһән хальдахмн. Дарунь муурад, толһачн өвдхмн болҗана. Тер төләд цевр аһар икәр орулж бәәхмн. Зуна цагт терзән секәтә бәәлһ. Үвлднь болхла, ядхдан өдрт һурв дәкж: өрүн унтад серснәннь хөөн, өдрт кичәлән кехиннь өмн, асхн унтхиннь өмн терзиннь салькчч секәд, аһар орулх кергтә. Класстан кичәл болһна хөөн бас цевр аһар орултн.

60. Бичтн. Түргн деепричастьмуд олад, суффикснь темдгләд, үүлдвр яһж күцж йовхинь келтн.

1. Багш һарарн зан келв. 2. Баһчуд көдлмшән чилән, нәәрт одцхав. 3. Медәтнр герт орж ирн, өөдән һарад сууцхав. 4. Би бичгән бичн, конвертд тәвн, һарад йовув. 5. Хошт ирн, Булһн һалд өөрдәд суув. (Б.Б.) 6. Герт орн, суулһан тәвн, бер адһмтаһар һарв. 7. Бидн тәрәнә көдлмшән төгсән, намрт белдх зөвтә болувидн.

61. Деепричастьмудыг һурвн багт хуваҗ бичтн: ниилүлгч, хувагч, түргн. Нег энду олтн.

Дайлн, амрч, хулдж, дәкҗ, дуулн, һарад, хәләҗ, ясч, зааһад, харһж, инәмсклн.

Ө 62. Умштн. Дураһад, эврәннь дурта җилин цагин тускар бичтн. Харар барлата үгмүдин келлһнә хүвс темдглтн.

Җилин дурта цаг

Җилин хамгин дурта цаг, **нанд** болхла, хавр. Нег үлү мана хальмг хавр! Йиртмҗин эн **кемд** мана шүлгчнр, бичәчнр, көгҗмчнр эврәннь үүдәврмүдән нерәднә[4].

У өргн хальмг тег хаврар ноһаһар бүркгдәд, мел Номһн дала[3] кевтә **уняртад** одсн болна. Олн зүсн өңгтә бамб цецгүднь үзгднә, хол, көк теңгрт харада шовунь дуулна! Йириндән хаврар цуг йиртмҗ **әмдрҗәх кемд** аһар сенр болн **серглң** дууһар **дүүрнә**. Теңгрин хормаһар, җирлһн мет **җирлзәд**, хальмг теегин кеермҗ[1] – гөрәсд **гүүҗ** йовснь үзгднә. Йирмтҗ һәәхҗ **йовсн** цагт нүкнәсн[3] бултаҗах[3] **зурмд** үзҗ болхмн. Цаһан өвсн, буурлда дотраһур күрн, туула, аратнь **гүүнә**. Деер – көк теңгр, дора – **ноһан** девскр, шар нарна толян, шовудын сәәхн дун, теегин кермс – темәд цуврлдәд[3] йовҗ йовна. Цуг эн тоот – **мини** дурта цагин темдгүд.

җирлһн

Тодлҗ автн:
Номһн дала – Тихий оксан; *унярх* – подёргиваться мглой; *ширтҗ* – пристально; *цаһан овсн* – ковыль; *буурлда* – полынь; *девскр* – покрывало; *нарна толь* – солнечный луч; *теегин кермс* – степные корабли; *цуврлдәд* – друг за другом.

С у р в р м у д

1. Хаврт эмтн юӊгад дурта?
2. Хаврар хальмг тег ямаран?
3. Теегин аӊгуд хаврар яhна?
4. Теегин кермс гиҗ, юуг нерәднә?
5. Ямаран ноhан теегт шавшад урhна?

26. Тулгч, бооцгч деепричастьмуд

4. Т у л г ч деепричасть ***-тл*** суффиксәр дамҗҗ тогтна. Үүлдәгчин hол үүлдвр күцҗ одсн цагт экләҗәх немр үүлдвр медүлнә.

Ү л г ү р н ь: *дүӊцүлх – дүӊцүлтл, тулх – тултл, заах – заатл, хәәлх – хәәлтл.*

63. Бичтн. Хавсрлтд бәәх үүлдәгчсәс тулгч деепричастьмуд бүрдәтн.

1. Аавин сурhсн сурhаль әмн (hарх) мартгдхш. (Ү.) 2. Далад дуссн дусал дала (ширгх) ширгдго. (Ү.) 3. Күн бууляд уга (бәәх), бичә бийән магт. (Ү.) 4. Баатр нег (үкх), әәмтхә миӊh үкдг. (Ү.) 5. Ха! Ха! гиhәд (бәәх), хар үкр хашаhан хамхлад hарч одж. (*Бу хах.*) 7. Нүдн (чирмх), спутник нисәд йовҗ одв.

5. Б о о ц г ч деепричастьмуд ***-хла (-хлә), -вас (-вәс)*** суффиксмүдәр дамҗҗ тогтна. Үүлдәгчин hол үүлдврин бооцгч болн угтгч учринь медүлнә.

Ү л г ү р н ь: *санх – **санхла**, **санвас**; узүлх – **узүлхлә**, **узүлвәс**; босх – **босхла**, **босвас**.*

64. Дора өггдсн үүлдәгчсәс бооцгч деепричастьмуд бүрдәhәд, суффиксмүдинь темдглтн.

Дəврх, халулх, дошх, элдх, түркх, хурах, норһх, зөөх, цальгрулх, дүүргх.

Я н з н ь: *дəврх – дəврхлə, дəврвəс.*

27. Деепричастин морфологическ йилһлт

Й и л һ л т и н д а р а н

I. Үүлдəгчин онц кев – деепричасть. Хамцу чинр.

II. Морфологическ темдгүд.

1. Хүврдго үг – эклц кевдəн.

2. Оньдин темдг: оргч, эс оргч чинр.

3. Оньдин биш темдг: янз.

III. Зəңгин мөч (үршгуд).

Й и л һ л т и н я н з н ь

Сурһульч кичəлəн кечкəд[3] амрв.

А м н ү г и н й и л һ л т

Кечкəд – үүлдəгчин онц кев – деепричасть.

Негдвəр, немр үүлдвр нерəдҗəнə: (я һ ч к а д?) *кечкəд амрв.* Хүврдго кев – *кечкəд.*

Хойрдвар, энүнə оньдин темдг: эс оргч чинр.

Оньдин биш темдг: уңг янзд бəəнə.

Һурвдвар, зəңгд эн – учр уршг.

Б и ч м р й и л һ л т

Кечкəд – ү-гчин онц кев – д-ть.

I. (Я һ ч к а д?) *кечкəд амрв.* Хүврдго кев – *кечкəд.*

II. Оньдин темдг: эс оргч чинр.

Оньдин биш темдг: уңг янз.

III. (Я һ ч к а д?) *кечкəд амрв.*

28. Деепричастн эргц (таньлдлһн)

Деепричасть дахгч үгмүдтәһән деепричастн эргц болдмн. Зәңгд эргц бүклдән делгрңгү мөчмүд болдмн: үүлдвр уршг, цаг уршг, учр уршг, күцл уршг, бооцгч уршг.

Үлгүрнь: ***Ик зөрмг йовдл һарһәҗ,*** (я һ ж?) *Делгә Эрднь әмнәсн хаһцв.* (Б. А.) – делгрңгү үүлдвр уршг. ***Чон занас әәһәд,*** *ардан хәләлго* (юн учрар?) *һарад зулна.* (Х. т.) – делгрңгү учр уршг.

65. Умштн. Деепричастн эргцс олтн.

1. Маниг герт ортл, тедн күцәд күрч ирцхәв[4]. 2. Киитн экләд, һазрт кирү унтл, көвүн кеер мал хәрүлдг биләә[4]. 3. Сурһульчнриг суртл, багш теднә сурхиг медҗ, хәрү өгв. 4. Йова-йовтл, ора болад, сө болв. 5. Күүндә бәәтл, өр цәәһәд бәәв. 6. Шуурһн шуура бәәтл, хөөч хөөһән бүрн авч ирв. 7. Ээҗ буслҗ бәәсн цәәг һарһтл, зе күүкн хәрү гүүһәд орҗ ирв. 8. Мадниг гертән иртл, хур улм икдв. 9. Сананыг школд ортл, Бадм деед сурһулян төгсәв.

66. Буулһҗ бичтн. Түдлһнә темдгүд тәвтн.

1. Намр ирхлә[3] әмтн хаша-хаацан ясна. 2. Көдлмш кехлә махмуд чаңһрна. 3. Бадмиг ирхлә би балһс орнав. 4. Хө сәәнәр хәләхлә ноосьн ик болна. 5. Хур икәр орхла тәрән икәр урһна. 6. Биилвәс цуһар өскәһән цокҗ биилднә. 7. Харһвас цуһар дундын сурһульта болҗ һарна. 8. Эрдмиг медвәс сәәнәр медхмн. 9. Кергиг күцәвәс сәәнәр кех кергтә. 10. Керг эклвәс күцәл уга зогсхмн биш. 11. Нөкднр хоорндан ни уга болхла теднә кергнь күцхш.

67. Умштн. Деепричастн эргцс олад, ямаран делгрңгү уршг мөч болҗахинь цәәлһтн.

Манад йир мөргәч үкр билә. Экм, эгчнрм зовлңган үзцхәдг билә. Эцкмдн өвринь тәәрхәр седчкәд, үкр көгшн гиһәд, хооран саaһад бәәлә[4].

Нег дәкҗ нарн ик деер йовтл, үкр кеерәс ирчкҗ. Экмдн[3] үкриг саaһад, туһлтаһинь Феняһар туулһчкла. Үкриг идүлчкәд[3], Феня таслҗ авсн цецгүдән гүрәд, дуулҗ сууҗ. Өвсн заагт юмн үзгдсн болв. Күүкн Серко нохаһан гиһәд, оньгтан авсн уга. Үкр туһл хойр гүүлдәд, күүкнүр аашцхана. Одак үзгдсн[3] чон бәәҗ. Феня моднур гүүҗ ирәд шахлдад зогсв, туһл бас күүкнә өөр зогсв. Үкр эдниг ууцарн моднд шахад, бийәрн халхлад, өврән чонур зөрүлчкәд, орклад бәәнә. Чон гүүҗ ирн, үкрүр дәврв. Яһад дәврсн бийнь үкрин өвр энүг тосна. (Л. Толстой.)

29. Шин җилин һалмуд

Ө 68. Умштн. Нәәрүлҗ бичлһнд белдтн.

Йирдән Шин җил – цуг әмтнә хамгин байрта, хамгин сәәхн, хамгин нәәлвртә сән өдр. Аһар олн зүсн зер-земшин үнрәр, һацурин, шар харһан үнрәр каңкнсн болҗ медгднә. Ик бичкн уга шууглдад, байрин хотан делгүдән авхар лавкс, яармс төгәлнә. Эн өдрмүдт балһсна уульнцс, талвңгуд кецү сәәхн болна. Балһсна цутхлңд дүңгәҗәх һацур олн өңгтә герләр гилвкнә. Уульнцсиг өлгәтә шамс улм сәәхрүлнә. Олн давхр гермүдин орань бас бичкн-бичкн панрмудар сәәхрүлгднә. Терүн деер уульнцсар гүүҗ йовх машидин герл немгднә. Мел иим нег асхна кемд мини уханд шүлгин тасрха болм мөрмүд орла:

Шин җил аашна гиhәд,
Шуугҗ әмтн байрлна.
Шинәс җирhлән эклхв гиhәд,
Шамдҗ күүкм келнә.

Шин җил, шин җирhл, шин зура, шин байр, шин харhлтс – хоорндан залhлдата.

күләвр

Т о д л җ а в т н:
йирдән – вообще, обычно; *нәәлвртә* – надежда, ожидание; *шар харhа* – сосна; *панр* – фонарь; *мөр* – строка; *харhлт* – встреча; *хоорндан* – между собой; *залhлдата* – связан.

С у р в р м у д
1. Шин җилин темдгүдиг заатн.
2. Элст балhсн байрин өдрмүдт ямаран бәәдл hарна?
3. Шин җилин байран тадн яhҗ давулнат?
4. Тадн шин җилин тускар ямаран шүлгүд меднәт?

30. Үвлин йиртмҗ

Ѳ 69. Умштн. Причастьмуд болн деепричастьмуд түүҗ бичтн.

Үвләр йиртмҗ басл сәәхн! Асхар гиигн цаhан цасн тагчгар эңдән орад, гермүд, модд, хаша-хааҗ, уульнцс, бумбс, талвңгуд – цугинь чиндр цаhан хучлhар бүркнә. hаза гилвкҗәх панрин герлд уданар унҗах цасиг үзҗ болхмн. Эн кемд цуг нарт делкәд тагчг, ә-чимән уга, деерәс зуг цасн орад, юн чигн юмн эн бәәдлиг эвдҗ чадшго болҗ медгднә. Иим цагт дулан хувцан өмсәд, hазаран hарад, үвлиг эврә зөвтә орман эзлҗәхинь медҗ болхмн. Минь одахн күртл хамтхасд уга модд гейүрәд зогсчасн болхла, эндр көвкр цаhан цасар хучата. Тагчгар орҗах цасиг дахад, өдрин шууган-ниргән баhрад, уульнцсар гүүҗәх машид

чигн əəhəн номhрулад, əмтн эн үвлин ке сəəхниг эвдшго сана зүүсн болна. Болв үвл зугл тагчг, сəəхн болхш. Шуурhн-боран болна, киитн салькн үлəнə, теңгр харңhурад, hазрла негдəд, модн хуhрм киитн тачкнад, цуг əмд тоотс дулан hазр хəəнə. Эннь – үвлин му заңгнь[1].

көр цасн
җиң киитн

Т о д л җ а в т н:
чиндр цаhан – белоснежный; *хучлh* – покрывало; *нарт делкəд* – во всем мире; *ə-чимəн уга* – тишина; *гейүрх* – унывать; *эвдшго* – не нарушать; *номhрулх* – успокаивать, усмирять; *тачкнх* – трещать; *моhлцг hазр* – земной шар; *көвкр* – пушистый; *заң* – характер.

С у р в р м у д
1. Үвлин йиртмҗ ямаран?
2. *Үвлин теңгрт иткл уга* гиҗ юңгад келдмн?
3. Текстд цасиг юунла дүңцүлнə?
4. Ямаран үвлд тадн дуртавт?

НАРЕЧ

31. Наречин туск медвр

1. **Н а р е ч** гисн – талдан юмна ч и н р и н ч и н р болн ү ү л д в р и н ч и н р и г нерəдəд, теднə олн зүсн уршгинь медүлдг үгмүд.

Ү л г ү р н ь: (я м а р а н кемҗəтə?) ***йир шүрүн*** *салькн*; *көдлмш* (я h ж?) ***хурдар кетн;*** *мана мал* (а л ь д?) ***кеер идшлəҗ йовна***; (к е з ə?) ***өңклдүр*** *балhснас* ***ирлə***.

2. **Нареч** – х ү в р д г о келлһнә хүв.

3. Нареч дүңцүлин кемҗәтә болдмн.
Ү л г ү р н ь: *мууһар – дегд мууһар – цугтаһаснь мууһар.*

4. Нареч чинрлгч нернлә боли үүлдәгчлә ниицәд, теднә үлмәд бәәһәд, олн зүсн уршг мөчмүд болна.

Ү л г ү р н ь: ***йир** шурун салькн* – кемҗәнә уршг, ***хурдар** гүүтн* – үүлдвр уршг; ***кеер** идшләҗ йовна* – орм уршг; ***өцклдүр** ирлә* – цаг уршг.

Нареч чинр-утхарн әңгүдәр хувагдна.

1. Үүлдврин орм медүлгч.

*Олн күн **һаза** шуугад бәәв. Санҗ **зуур** бууһад үлдҗ. Кесг мал **кеерәс** орҗ аашна.*

2. Үүлдврин цаг медүлгч.

***Өрүнә** һарсн болхла, **кезәнә** ирх болв. Оютнр **маңһдур** шүүврән өгх зөвтә. **Асхн** һарад, **эрт** ирх гинә.*

3. Үүлдврин уршг медүлгч.

*Бадм үгән **арһул** эклҗ келв. Санҗ **бас** босч үг келв. Машин хамхрад, **әрә** йовҗ ирҗ.*

4. То, кемҗә медүлгч.

***Нег дәкҗ** тавадар, **тав дәкҗ** нежҗәдәр. Сурһульчнр **дөрвәдәр** зергләҗ йовв.*

5. Дүңцүл медүлгч.

***Маш** сән йовдл. **Берк** сәәнәр меднә. Цугтаһаснь **сәәнәр** меднә.*

70. Дор өггдсн наречсиг чинр-утхарнь ирлцүлҗ, цегмүдин орчд тәвтн.

1. Нарн … суув. 2. Мана көвүн сурһулян … сурад ирҗ йовна. 3. … самолёт нисч йовна. 4. Баһчудын хург … болхмн. 5. Мигмр

Деляш хойр ... байрлҗ йовна. 6. Көдлмшән ... кесн күн му. 7. Көвүд-күүкд ... наадҗ бәәнә. 8. Мал ... идшлҗ йовна. 9. Кесг күн ... босад одв. 10. Хаврин усн ... орҗ йовна. 11. Баһчуд кезәд болвчн ... менд болтха! 12. Бидн балһснас ... ирүвидн.

Олзлх үгмүд: *үрглҗдән, уданар, шинкн, сәәнәр, хурдар, гентки, деер, делгүдән, маңһдур, йир, һаза, өөрхн.*

71. Хойр баг үгмүдиг чинр-утхарнь ирлцүләд, делгрңгү зәңгс тогтатн. Наречс темдгләд, чинрәрнь йилһтн.

зөвәр	ормасн босв
арһул	гиичд иртн
маңһдур	соньн зәңг
деер	шүлг умшна
йир	нисч йовна
өцклдүр	кичәл төгсв
шинкн	паркд амрла
холд	будн бууна
өрүһәр	хәәкрв
чаңһар	хол һазр

Янзнь: *чаңһар хәәкрв* (уршг медүлгч).

О 72. Умштн. Учр-утхинь тодрхаһар келтн. Наречстә зәңгс буулһҗ бичтн. Эдн ямаран мөч болҗахинь йилһәд темдглтн.

Богшурһас

Удлго хавр ирхиг хамгин түрүлҗ богшурһас меднә. Үвлин нарта сүл өдрмүд. Зәрмдән герин ораһас түрүн дусалмуд дусн[3], дарунь мөсн болҗ көрнә. Тер цагт богшурһас шууглдҗ[3], хоорндан цүүгә татна.

Эн бор бичкн живртниг[2] хәләлтн. Ямаран омгта, халуч, жирһлин һалта. Эдн селәд, балһсдар бәәж, әмтнлә икәр ижлдсн[3] живртн. Җилин туршарт әмтнлә хутхлдҗ ниснә. Үвлин киитн өдрмүдт моһлцгрж, хаша-хаац деер сууцхана. Тиигҗ эдн үвлин тагчгиг кеерүлнә. Богшурһас саг, зәрмдән хулха чигн кеһәд оркдг шовуд.

73. Умштн.

Туула, туулан туск туульс

Улсин амн урн үгд «чикнь сертхр, нүднь бүлтхр» туулан туск туульс дала. Орс келн-улсин амн урн үгд ик зууднь туульд туула әвр әәмтхә аң гиҗ үзүлгднә. Тернь учрта. Туула бичкн, юн чигн юмнас үргәд, чочад йовна. Ик-ик аңгудла ноолдад, чидлән үзүлҗ чадшго. Терүн деер туула невчк көөрмтхә аң. Нег орс туульд иим туулан тускар келгднә. Бийән зөргтәд тәвәд, «би ик сахлтав, би ик нүдтәв, би ик көлтә-һартав» гиһәд, бийән буульҗах туулаг хар керә соңсад, энүг сурһхар седнә. Туула терүнәс әәчкәд, би дәкҗ көөрхшив гинә. Хар керә туулаг чикнәснь невчк татҗаһад тәвчкнә. Тер саамд хар керәг нохас көөһәд күцхлә, туула хол биш сууһад, нохас терүнә ардас көөлдәд, хар керәһән хайчкна. Туулаг нохас күцҗ чадсн уга, хар керә туулаг буульна: «Чи, туула, көөрмтхә бишч, чи – зөргтәч!» Ахрар келхд, кедү туула әәмтхә, көөрмтхә болв чигн, кергтә цагтан бас тусан күргнә, зөрмгән үзүлнә.

Тодлҗавтн:
әәмтхә – трусливый; *үргх* – бояться; *чочх* – вздрагивать; *көөрмтхә* – хвастливый; *зөргтә* – храбрый; *тус* – польза; *әвр* – очень; *көөһәд күцх* – догнать; *невчк татҗаһад* – немного подёргав; *тер саамд* – в то же время.

С у р в р м у д

1. Туула ямаран аң?
2. Туулаг хар керә яһад сурһж?
3. Туула бийән яһж буульна?
4. Туула керәд яһад нөкд болна?
5. Туула туульст ямаран дүрәр үзүлгднә?

32. Наречин бүрдәмж

Наречс талдан келлһнә хүвсәс болн наречәс олн зүсн суффиксмүдәр дамжҗ бүрднә.

1. ***-гшан (-гшән), -ран (-рән)*** суффиксмүдәр наречс бүрднә.

Ү л г ү р н ь: *деер – деегшән, ард – ардагшан, һаза – һазаран, ца – цааран.*

2. ***-аһа (-әһә)*** суффиксәр бәәлһнә нернәс бүрднә.

3. Ү л г ү р н ь: *намр – намр**аһа**, үвл – үвл**әһә**, сө – сөөн**әһә**.*

Келлһнд төргч, өггч, бүрдәгч болн һаргч киискврмүдин кев-янзс «онцлгдад», наречин чинр-утх авна. Үднә чилгчс нареч бүрдәгч суффиксмүдин даалһвр авсмн.

Ү л г ү р н ь: *сө – сөө**нә**, намр – намр**а**, өрүн – өрүн**ә**; сө – сөө**д**, йосн – йосн**днь**, эн – эн**д**, тер – тен**д**, зәрм – зәрм**дән**; сө – сөө**һәр**, намр – намр**ар**, өрүн – өрү**һәр**, му – муу**һар**, түргн – түрг**әр**, мини – мини**һәр**, тадн – тадна**һар**, нежәд – нежәд**әр**, тавад – тавад**ар**; күчн – күчн**әс**, хажу – хажу**һас**, ард – ар**дас**, хол – хол**ас**.*

74. Яһж герин даалһвран күцәдгән бичтн. *Түрүнд, оньгтаһар, чикәр, эртәснь, дарунь, хойрдвар, амн үгәр, тодрхаһар* гидг наречс олзлтн.

75. Бәәлhнә нернәс, орч нернәс, чинрлгч нернәс бүрдсн наречс олад буулhж бичтн. Яhж тогтсинь амн үгәр келж өгтн.

1. Медәтә орс гергн мендим сурад, генткн орсаhар биш, хальмгаhар нанас үг сурв. 2. Айсар үүдсн үг, адhмар гүүж дөг! 3. Ик тенд чичрәд, җирлhн җирлhнәсн зулна. 4. Үвләр, январь сард, сурhульчнр амрлhнд hарна. 5. Хаврар хальмгин өргн тег соньн сәәхн көк нohahар болн бамб цецгүдәр бүркгднә. 6. Зунар тәрәнә урhц экләд хурагдхла, механизатормуд түргәр көдлнә. 7. Энд бүүрлсн Батанхн элвг бүләрн байрта.

33. Наречин морфологическ йилhлт

Йилhлтин даран
I. Келлhнә хүв. Хамцу чинр.
II. Морфологическ темдгүд.
1. Хүврдго үг.
2. Дүңцүллhнә кемҗән (кемрҗән бәәхлә).
III. Зәңгин мөч (уршг, цәәлhлт, келгч).

Йилhлтин янзнь
Асхар[3] *болх нәәрт баhчуд хурв.*

Амн үгин йилhлт
Асхар – нареч.
Негдвәр, үүлдврин чинр нерәдҗәнә: (к е з ә?) *асхар ирв.*
Хойрдвар, эн хүврдго үг.
Һурвдвар, зәңгд эн – цаг уршг.

Бичмр йилhлт
Асхар – нареч.
I. (К е з ә?) *асхар ирв;* үүлдврин чинр.
II. Хүврдго үг.
III. (К е з ә?) *асхар ирв.*

Ѳ 76. Умштн. Утхинь тодлҗ келтн. Наречс цәәлhгдҗәх үгмүдтәhинь буулhҗ бичтн.

Бамб цецгүд харж хәләхмн

Хавр ирнә. Торhас җиңнсн дууhан теңгрт дуулна. Теегт хаврин түрүн цецгүд hарна. Эдниг әмтн шар хоңх гинә. Дарунь[3] улан, шар, цаhан, цеңкр, нань чигн өңгтә бамб цецгүд урhна.

Сүл җилмүдт бамб цецгүд теегт хая-хая үзгднә[4]. Эдниг күн таслад уга кеҗәнә. Цөөкн[3] җиләс тас үзгддгән уурх гиҗ сангдна, тернь hундлта.

Урднь элстихн Дивное селә ордг хаалhд «двадцатка» гиҗ нерәддг hазрур хаврт одҗ амрдг[2] билә. Тег йир сәәхн болдмн. Шар, улан, цаhан, оошк бамб цецгүд сәәхн намчта кевс мет теегиг кеерүлдмн[3]. Бамб цецгүд то-томҗ уга бәәсмн.

1994 җилин хаврар Приютна района hардвр иим тогтавр батлҗ авсмн – цецгүд таслсн күн ялла харhхмн. Зәрм районар бас тиим тогтаврмуд батлгдла.

Сүл җилмүдт мана таңhчд җил болhн «Бамб цецгин частр» гидг байр болна. Цуг таңhчд бамб цецгүд бичә таслгдтха! Дорас өсч йовх үйнр байр-бахмҗ кетхә гиҗ, теегин кеерүл бамб цецгүдиг хадhлхмн. («Хальмг үнн» газетәс.)

Эн текстиг умшсна хөөн күүнә уха-седклиг ямаран тоолвр эзлнә?

34. Хальмг цә

Ѳ 77. Умштн. Дуту үзгүд тәвтн. Нәәрүлҗ бичлhнд белдтн.

Цә шиңгн болв чигн, идәни дееҗ болдг гиhәд келчксн хуучн үг бәәнә. Цә самрх дутман зандрдг гиhәд келчксн үг бас бәәнә. Зандн улан цәәh..н уучкхла, гесн цадсн болҗ медгднә. Гесн цадм цәәг ода хальмгуд чанхш. Урднь болхла, буслҗах уснд хальмг цәәhән хаяд, агнь hартл буслhад, үс кеhәд, тос тәвәд,

зать, эс гиҗ затин хамтхас хаяд, каңкнсн үнртә цәәһән ааһсар кеһәд, мана көгшдүд күр-к..ндврән эклдг. Зәрм хальмг өрк-бүлд хуурсн цәәһин тускар бас меддг болх. Нег бичкн һуйриг шар тоснд шарад, цәәдән немхлә, эвртә гидг нигт, улм эмтәхн болҗ оддг. Цәәдән хальмгуд борцлсн махан чигн чанад иддг билә. Эн кемд цәәдән цә болад, шөлндән шөлн болад тоолгддг. Н..гт, җөөлн, ка..кнсн үнртә хальмг цә үлгүрт орулгдад, дуунд дуулгдад йовдгин учрнь тер. Нертә хальмг шүлгчнр кесг шүлгүдән чигн мана хотын дееҗд нерәдсмн.

Т о д л ж а в т н:
цә самрх дутман зандрдг – чем больше размешивать половником чай, тем гуще он становится; *цадх* – наесться досыта; *аг* – настой; *күр-күүндвр* – разговор; *хуурсн* – жареный; *немх* – добавить; *нигт* – густой; *зать* – мускатный орех; *каңкнсн үнртә* – с благоухающим ароматом; *затин хамтхасд* – лавровые листья; *буслх* – кипеть; *борцлсн* – вяленый; *цадм* – досыта; *агнь һартл* – пока выйдет горечь; *зать* – мускатный орех.

С у р в р м у д
1. Урднь цәәд хальмгуд ю чандг бәәж?
2. Каңкнсн үнртә болтха гиһәд, цәәд хальмгуд ю немдг бәәж?
3. Юңгад хальмг улс цәәһәр дееҗ бәрнә?

ХӨӨТ ҮГ

35. Хөөт үгин йилһлт

1. **Х ө ө т ү г** гисн – церглгч келлһнә хүв. Эдн нерн үгмүдин (бәәлһнә нернә, тоолгч нернә, орч нернә) хөөн тәвгдәд, теднә чинр-утхинь тодрхалдг үгмүд.

Ү л г ү р н ь: *ширә* ***деер****, ширә* ***дор****, хош* ***талас****, җолмин* ***ард****, зуунас* ***даву****, чини* ***төлә****.*

2. Хальмг келнд хөөт үгтә ниицсн нерн үгмүд киисквр мүдин кев-янзла ирлцнә.

Ү л г ү р н ь:

Гер дотр *кесг күн сууна.*	=	***Герт*** *кесг күн сууна.*
Нан тал *үүрм аашна.*	=	***Нанур*** *үүрм аашна.*

3. Хөөт үг нерн үгләрн хамдан нег сурврт хәрү өгнә.

Ү л г ү р н ь:

Герин өмн күн йовна. А л ь д? – *герин өмн.*

Үдин хөөн Цевг хәрҗ ирв. К е з ә? – *үдин хөөн.*

4. Хөөт үгмүд әңгүдәр хувагдна:

а һ у (о р м) тодрхалгч (*модн* ***заагт,*** *герин* ***өөр,*** *селән* ***күртл;***

ц а г тодрхалгч (*үдин* ***алднд,*** *җилин* ***эргцд,*** *кичәлин* ***хөөн);***

д ү ң ц ү л медүлгч (*чамла* ***әдл,*** *шовун* ***кевтә***);

у ч р медүлгч (*көдлмшәс* ***көлтә,*** *цасн орсн* ***учрар***);

к ү ц л медүлгч (*көдлмш кехин* ***кергт,*** *диилврин* ***төлә***);

т о медүлгч (*арв* ***һар,*** *зуунас* ***даву***).

5. Хөөт үг элвгәр наречәс үүдсмн. Эдн хоорндан иигҗ йилһрнә: хөөт үгд онц бийднь сурвр уга – нареч болхла, сурврт хәрү өгнә.

Ү л г ү р н ь:

Гер деер (а л ь д?) *туг делсчәнә.* ***Деер*** – хөөт үг.

(А л ь д?) *Деер самолёт нисч йовна.* ***Деер*** – нареч.

78. Эн зәңгс умшад, хөөт үгмүд немтн.

1. Хаша … мал кевтнә. 2. Модн … зерлг аңгуд үзгдв. 3. Хурин … халун болна. 4. Селән … самолёт нисч йовна. 5. Тергн … ноха кевтнә. 6. Худг … хөөч одв. 7. Зүркн өрч … бульглад бәәнә. 8. Сурһульчнр кичәлин … күүндцхәнә. 9. Элст Троицк хойрин … Булһн сала харһна. 10. Герин … әмтн автобус күләнә.

79. Амн урн үгин зөөрин үүдәврмүдиг күцддһь келтн.

Көк теңгр … ,
Көрстә һазр …
Ни-негн бәәтн!

Олн одд … сар сәәхн,
Живртә шовуд … тоһстн сәәхн,
Урһа модн … зандн модн сәәхн.

Келхәсн … төөл,
Келснә … күцә!

80. Эн зәңгсәс нарәчс болн хөөт үгмүдтә нерн үгмүдиг олҗ буулһҗ бичтн.

1. Дер деер күн, делтр дор мөрн. 2. Иҗл Тең хоорнд ода өргн болн гүн уста канал, мөңгн бүс мет, гилвкәд кевтнә. 3. Энүгәр ямаран болвчн керм Теңгәс Иҗлүр, дәкәд Көк теңгсүр болн мана Төрскнә хотл балһсн – Москва күртл одна. 4. Самолётын өөр бәәсн улс намаг үзчкәд, тосад гүүлдв. 5. Тиигәд модн дотр кесг хонад оркув. 6. Зөвәр холдад һарад одсн өвгдин ардас залу һарад довтлна. 7. Ард йовсн улс күцҗ ирв. 8. Үнн гидг юмн – кезәдчн өмн. 9. Деер харада цервнә. 10. Модна ар захар нег кецтә-янзта гермүд һо уульнц болҗ бәргдҗ. 11. Һурвн җил хооран энд хойр-һурвн шавр гер бәәсмн. 12. Өмнәсм модна цааһас хар үүлн түгәд, икдәд аашна. 13. Нег аңһуч нохаһан дахулад, усна өөр йовҗ йовла.

81. Сурврмудт хәрү өгч, хөөт үгмүд олзлтн.

1. Мис альд кевтнә?
2. Альд модд урһна?
3. Эк кезә хәрҗ ирх?
4. Дегтрмүд альд бәәнә?

36. Темән җил јаһад уга болсмби?

Ө 82. Умштн. Амн үгәр келтн.

Эн сурврт хәрү өгхин кергт, кезәңк нег хуучн тууль тодлх зөвтәвидн.

Җилмүдт аңгудын нер өгхин төлә, Бурхн цуг аңгудыг цуглулна. Теднәс оратж ирснь хулһн темән хойр болна. Җилмүдиг төгәһәд өгчкснә хөөн негхн җил үлднә, оратж ирсн хулһн темән хойрас кендңь җил күртхмн гиһәд, зүтклдән болна. Тиигхлә Бурхн зәрлг һарһна: «Кен эн хойрас түрүн болҗ маңһдур һарх шар нариг үзх, тернь эврә җилтә болхмн». «Би түрүн болҗ үзхв, – гиһәд темән санна, – юңгад гихлә би ик, өндрлм. Хулһн болхла, бичкн». Болв альк үзгәс нарн һархинь темән медхш.

Маңһдур өрүн нарн һардг кемдән дорд үзгәс босхла, терүг хулһн түрүн болҗ үзнә, юңгад гихлә хулһн темәнә бөк деер сууһад авчкдг болна. Темән альдас нарн һарчахинь үзхәр седәд, толһаһан нааран-цааран эргүләд бәәтл, хулһн түрүлдг болна. Тегәд ик болн өндр темән җил уга үлднә.

буульх иңгн

Т о д л җ а в т н:
тодлх зөвтәвидн – должны вспомнить; *төгәх* – раздавать; *түрүн* – первый; *альк үзгәс* – с какой стороны; *түрүлх* – опередить; *дорд үзг* – восток; *зүтклдән* – спор; *зәрлг* – указ; *бөк* – горб.

С у р в р м у д
1. Эн тууляс темәнә тускар тадн ю медҗ аввт?
2. Нарн альк үзгәс һарна?
3. Хулһн бичкн болв чигн ямаран?
4. Темән хулһн хойрас кень түрүлҗ?
5. Темәнд юңгад җил күртсн уга?

37. Хөөт үг киискврмүдин кев-янзла нииицлһн

1. Хөөт үгмүд иим киискврмүдин кев-янзла нииицнә.

Нерәдгч киискврин дару: *гер **деер**, модн **дотр**, Элст **куртл**, хотн **дунд**.*

Төргч киискврин дару: *герин **өмн**, хашан **ард**, ширән **өөр**, чини **төлә**, экин **туск**.*

2. Орм, үзг медүлгч хөөт үгмүд бийснь һаргч болн залгч киискврмүдин чилгчс немҗ авхларн, үүлдврин үзгинь тодрхална.

Ү л г ү р н ь: *авдр дотр**ас**, модн дотр**аһур**, селәнә өөр**әс**, мини өөр**әһур**, күүкд дунд**ас**, балһсн дунд**аһур**.*

83. Цегмүдин ормд кергтә хөөт үг немҗ бичтн.

1. Уул ... һарсн болад, улан торһар хучсн болад, шарсн мах идсн болад. (*Зүүдн.*) 2. Теңгр ... төлә велә хойр ноолдҗ, теднииг хаһцулхар одсн мана баажа толһадан цуста ирж. (*Оһтрһу ду һарх, һал цәклх.*) 3. Орн ... шора. (*Хумсна кир.*) 4. Ик гер ... бичкн гер, бичкн гер ... билчхр шар күүкн. (*Һосн, өөмсн, көл.*) 5. Элстәс Көтчнр ... нег зун дууна. 6. Сарпуль Аһш хойрин ... Элст бәәнә. 7. Гермүд ... өндр модд урһҗана.

84. Хөөт үгмүдтә нииицлһс бууһҗ бичтн.

1. Эркн Бумбин цаһан бәәшң дотран шарин зурһан минһн арвн хойр баатрнь сууһад күүнднә. (Ж.) 2. Цаста цаһан халвңгиг зүн цох деерән тальвн суудг болна. 3. Хууран авад татхла, хулсн дунд өндглсн хуньн дун һарна. (Ж.) 5. Тергн деерһь җола бәрәд суусн өвгәрг күүнә ард сән хувцта күүкн суусиг Цаһан үзв. (М. Н.) 6. Бембин өмнәс хойр күн һарад ирв.

85. Хөөт үгмүдиг нерн үгмүдтә ниицүлҗ бичәд, киисквринь заатн.

Талас, өмнәһүр, ард, өөр, деер, дотрас, дор, төлә, тускар, күртл, хоорнд, дунд.

Я н з н ь: А л ь д а с? – *Элст талас* (һаргч к-рт).

86. Үгмүдин диг-дараһинь чикләд, зәңгс тогтатн.

1. Гилвкнә, усна, нарна, деегүр, герл. 2. Садын, өндглнә, дотр, модн, шовуд. 3. Үдин, күүкд, һарч, хөөн, һаза, наадна. 4. Бәәнә, кинотеатр, парк, дунд, шин. 5. Ирҗ, зогсв, машин, ца, тагтын. 6. Нигт, шовун, шар, модн, заагт, бәәнә. 7. Зурмн, һарна, эрт, ичәнәсн, цасн, гүүнә, деегүр.

38. Таасгдсн сән өдр

Ө 87. Умштн. Дураһад, бас нег сән өдрин тускар бичтн.

Хаврин эклцәр болдг байрин өдрмүдәс нанд Экин сән өдр икәр таасгдна. Эн байриг мадн моһа сарин нәәмнд темдглнәвидн[4]. Урдаснь белгән белдәд, келх үгән дасад, өдрин дуусн герин цуг көдлмшән эврән кехәр зүткнәв. Экм намаг асрад, өскәд, мини иргчин тускар санна. Намаг өсәд-босад, ик сурһульта болад, бийдән[3] зөв сән эрдм шүүҗ авад, таңһчдан туста күн болх гиҗ, экм ицнә. Терүгинь медәд, би өдр болһн кичәлмүдин хөөн экдән дөң болхар зүткнәв. Өсхләрн, иим өдрмүдин тоог улм икдүләд, көгшрҗәх экдән цуг килмҗән күргҗ, терүнә кесн тусинь мартлго, көлсинь хәрүләд[3], дуран өгч, экән амулң бәәлһхв гиҗ, одаһас авн тиим саната бәәнәв.

ач-тус

Т о д л җ а в т н:
урдасиь – заранее; *зүткнəв* – стремлюсь; *тусинь үнлəҗ болшго* – пользу оценить невозможно; *килмҗ* – забота; *көлсн* – пот; *санан* – мысль.

С у р в р м у д
1. Ямаран сəн өдр моһа сард темдглгднə?
2. Яһҗ экдəн нөкд болдвч?
3. Ямаран белг экдəн, ээҗдəн белдвч?

ХОЛВА

39. Холван туск медвр. Зүүцл болн көтлвр холвас

1. **Х о л в а с** – хүврдго үгмүд. Эдн нег зүсн мөчмүдиг болн зəңгсиг негдүлхин төлə бəəнə. Бийснь зəңгин мөч болхш.

Ү л г ү р н ь: *Яман үс **болн** бул өгнə. Киитн болҗана, **болв** хавр өөрхн. Сəəнəр өсəд бостн, **зуг** буру йовдл бичə кетн. **Кемрҗəн** маңһдур эс йовхла, эркн уга ирхвидн.*

2. Тогтацарн холвас хойр зүсн болна. А м р х о л в а с нег үгəс тогтна (*болн, болв, зуг, бас* болн нань чигн.) Т о г т с н х о л в а с хойр, эс гиҗ хойрас үлү үгəс тогтна (*юңгад гихлə, тер учрар, эс гиҗ* болн нань чигн.)

88. Буулһҗ бичтн. Ямаран холвас энд олзлгдҗана? Ю негдүлҗ бəəнə?

1. Кемрҗəн самолётар нисхлə, бидн дарунь күрч одхвидн[4]. 2. Поездəр, эс гихлə автобусар ир гиҗ, эгчнь дүүдəн суңһуг цокв. 3. Ө-шуһу моднд тагчг болҗ медгднə, зуг холд богшурһас

болн торhас жирглднə[4]. 4. Белəр бəəсн басл амр, болв күнднь улм ачта. 5. Мана классин байрин нəр соньн[1] болн сергмжтə. 6. Кемр чи йовхла, би бас ирнəв.

Холвас хойр эңгд хувагдна: зүүцл болн көтлвр холвас.

1. Зүүцл холвас дотран hурвн эңгд хувагдна:

Ниилүлгч: *болн, тегəд, бас, дəкҗ, чигн ... чигн.*

Салhгч: *эсклə, эс гиҗ, эс гихлə, аль, бас, негт ... негт.*

Зөрүд: *болв, зуг, кемрҗəн, хəрнь.*

2. Көтлвр холвас үлмə зəңгиг hол зəңглə давхр көтлвр зəңгд негдүлнə: *тегəд, тер учрар, гиҗ, гисн, гих, тиигвчн, яhвчн, тиигҗ, кемр, кемрҗəн.*

89. Телефоhар болсн күүндврт кергтə холвас тəвтн, зүүцл холвас темдглтн. Дəкəд цөөкн сурвр тəвəд, хəрүhинь өгтн

– Сарң, эцкчн гертəн бəəну?

– Уга, ... ода ирх зөвтə.

– .... ода ирхлə, нанд җиңнүлг.

Олзлх үгмүд: *болв, кемрҗəн, зуг, эс гиҗ.*

90. Буулhҗ бичтн. Холвас олад, ямаранынь заатн.

Кемрҗəн эцкм балhс орхла, би хөд хəрүлдг билəв. Нег дəкҗ би хөөдəн уснур тууҗ йовлав. Хөөдм төвшүн идҗ йовна. Генткн хөд сергсн болв, тегəдчн би хөөдəн дахҗ адhув. Минь терүнлə би бууhин ə соңсув, тиигвчн би бууhин халhн болх гиҗ иткҗəхшив, тер юңгад гихлə, иим халунд элстə көдəд күн аңhучлшго. Би ик элсн ова деер hарад, төгəлңдəн хəлəвүв, болв əмтə юмн үзгдхш. Хөөдиг эс хаснь медгдҗəнə, зуг кен ю хасинь медхəр шиидүв.

(Бадмин А.)

40. Мини дурта багш

Ѳ 91. Умштн. Текстэс холваста зәңгс буулhж̢ бичтн. Дураhад, эврәннь дурта багшин тускар бичтн.

Сурhульчнрин ик зунь дурта багшан заахларн, эклц класст сурhсн багшан заана. Тернь учрта гиж̢ сангдна, юңгад гихлә мадн цуhар бичг-тамh меддго, шинкн школур ирж̢, эмәhәд-әәhәд йовх кемд тер күн мадна hариг авад, бийән дахулад, умшдг, бичгд дасхад, мадниг кү кенә. Мини дурта багш бас эклц классин багш. Ж̢өөлн хәләцтә, эклә әдләр мадниг тосдг билә. Нернь – Төвкә Дорджиевна. Мана класст хөрн тавн сурhульч билә. Негт уульсинь – әәтрүләд, негт альвлсинь – шоодврла харhулад, цуhараднь Төвкә Дорджиевна оньган өгдг билә. Терүнә нилчәр, өдр болhни килмж̢әр бидн цуhар ухата, эврә эрдмтә улс болж̢ өсүвидн. Мини түрүн багш сән заңта болсн деерән, үннч чик седклтә болн гүн медрлтә күн билә.

дамшлтта эәлтә

Тодлж̢автн:

бичг-тамh – грамота; *эмәх-әәх* – стесняться, бояться; *тосдг билә* –встречала; *әәтрүлх* – успокаивать; *шоодвр* – выговор, порицание; *нилчәр* – благодаря; *оньг* – внимание; *килмж̢* – забота; *үннч* – правдивый; *гүн медрлтә* – с глубокими знаниями; *хәләц* – взгляд.

Сурврмуд

1. Түрүн багшин тускар келж̢ өгтн.
2. Багш күн ямаран болх зөвтә?
3. Чиниhәр болхла, багшин эрдм юуhарн ончта?

ХҮВС

41. Хүвсин туск медвр

Салу бәәхләрн, үгин чинр уга, зуг талдан үгллә нииицхләрн, терүнә чинриг цәәлһдг үгмүдиг **х ү в с** гинә. Эдн дотран әңгүдәр хувагдна.

Бурушагч хүвс

1) ***Уга*** гидг бурушагч хүв үүлдәгчин, причастин, хувагч деепричастин хөөн керглгднә.

Ү л г ү р н ь: *Бадм нег чигн үг **келҗ уга**. Танд күн менд **келүлсн уга**. Басң **келәд уга**.*

Уга гидг бурушагч хүв хасгдхларн, ***-го*** болад, үүлдәгчлә хамдан бичгднә.

Ү л г ү р н ь: *ирхн **уга** – ир**шго**, йовҗ **уга** – йовҗ**го**.*

2) *Эс* гидг бурушагч хүв үүлдәгчин, причастин, деепричастин өмн бичгднә.

Ү л г ү р н ь: *Кен мини дүүг **эс меднә**. **Эс келсн** үгин эзнь – бив. Теруг **эс ирхлә**, би танад ирнәв.*

3) ***Биш*** гидг бурушагч хүв нурһлҗ нерн келгчин хөөн кергтә болна.

Ү л г ү р н ь: *Мини ах **сурһульч биш**, оютн. Худл **келдмн биш**.*

4) ***Биш*** хасгдад, ***-ш*** гидг хүв болхларн, өмнк үгләрн хамдан бичгднә.

Ү л г ү р н ь: *Би теруг таньх**шив**, неринь медх**шив**.*

5) ***Бичә*** гидг бурушагч хүв закгч шинҗин үүлдәгчин өмн тәвгднә.

Ү л г ү р н ь: ***бичә** кел, **бичә** йов, **бичә** шуугтн.*

92. Умштн. *Уга* гидг үг олад, кезә бурушагч хүв, кезә бурушагч үг болҗ йовхинь йилһтн. Зуг үлгүрмүд буулһҗ бичтн.

1. Тер намаг угад ирҗ. 2. Уга гиҗ уульдг уга, бәәнә гиҗ байрлдг уга. 3. Сурһуль уга күн сохрас дор. 4. Татвр угад – ясвр уга. 5. Ноха зөргтәд хуцдг, зөрг угаг шуучдг. 6. Чини-минид хувац угаһар, чилшго зөөрнь делгрнә. 7. Әәхәс әәсн – цецнә темдг, әәш угаһас әәсн – мунхгин темдг. 8. Олдснас – олдад угань ик. 9. Болв намаг меклҗ чадшгоч.

93. Шүлг айслулҗ умшад, шүлгч ямаран бурушагч хүвс олзлсинь йилһтн.

Чилшго хөвтә бәәнәв

Күүнд сә кетн,
Күүнд бәәсән өгтн,
Кү бичә өөлүлтн,
Күүнәс бичә келүлтн.

Өгсн күн – авдмн,
Тәрсн күн – хаддмн,
Өгсәр чилдмн биш,
Өгәнч – хөвтә болдмн.
(Бадмин С.)

94. Хавсрлтд бәәх бурушагч хүвсәс кергтәһинь шүүҗ авад, делгрңгү зәңгс тогтатн. Тедниг татасар темдглтн. Йилһвринь амн үгәр келтн.

1. Худл (эс, бичә) кел. 2. Мини дегтр (биш, бичә) шуул. 3. Йовад (эс, биш, уга). 4. Чамаг (эс, биш, уга) ирхлә. 5. (Бичә, уга, биш) һатлтн. 6. (Бичә, эс) нульм. 7. Көөснд (бичә, эс, уга) күцгдҗ.

Сургч хүвс

1) ***-ий (-ый), -й*** гидг сургч хүвс мана келнд бәәнә. Хадврин дару ***-ий (-ый)*** хүвс немдгднә.

Ү л г ү р н ь: *Чи Санҗ**ий**ч? Та Санл**ый**т? Эн темән**ий**? Тер туһл**ый**? Үлмәҗ үдлә ирҗ**ий**? Эгч дегтр умшх**ий**?*

Эгшгин дару ***-й*** хүв немгднә.

Ү л г ү р н ь: *Чи Һәрә**й**ч? Тер Зула**й**? Эн зара**й**? Тер һаха**й**? Көвүд дегтр умша**й**? Телевизор хәлә**й**?*

2) ***-ү(-у)*** гидг сургч хүвс өдгә болн өңгрсн цагин үүлдәгчд немгднә. Эднә суффиксин **(*-а, -ә*)** эгшгүд хасгдна.

Ү л г ү р н ь: *Нимгр дегтр умш**чана**. – Нимгр дегтр умш**чану**? Санл сурһулян төгсәлә. – Санл сурһулян төгсәл**ү**?*

3) ***-мб (-мби)*** гидг хүв келгч мөчд немгднә.

Ү л г ү р н ь:

*Манҗ – хөөч. – Манҗ ке**мби**?*
*Йиртмҗд юн әәмтхә? – Йиртмҗ гисн ю**мби**?*

95. Бичәд, цгин орчд ирлцҗәх сургч хүв немтн.

1. Наһцхин тал хамдан йов.. ? 2. Саңгас дегтрмүд ав.. ? 3. Энд Номһн дала.. ? 4. Танад байн төрл Шуңһрцг гиҗ бәәл.. ? 5. Тегәд бийнь гертән бәән.. ? 6.Альдас эн ирс.. ? 7. Эн көвүнәнтн нернь ке.. ? 8. Мана көвүн яһс.. ? 9. Юңгад эс орулҗ авсм.. ? 10. Мел дала сән юмн терүнд бәәсн болх.. ?

42. Сурһульчнрин дөң

Ө 96. Умштн. Амн үгәр келтн.

Урднь мана школмудт тимуровск багмуд үүлддг билә. Терүнд орлцдг сурһульчнр көгшн улст нөкд болдг билә. Зәрм көгшдүд

элгн-садн уга, ор һанцхарн бәәцхәнә. Зөвәр ик наста улс герән хураҗ чадхш, хот-хоолан хулдҗ авч чадхш. Зәрмнь гемтә болна, теднд эмч дуудх, эминь авч ирх кергтә. Медәтә улст золһад, невчк нөкд болхла, тернь ик килмҗ.

Өдгә цагт цуг иим көдлмшиг социальн-теткүлин көдләчнр күцәнә. Болв эн туст сурһульчнр бас нөкд болҗ чадхмн. Балһсан сәәхрүллһнд, шора-богас цеврллһнд сурһульчнр бас орлцна. Олн үртә өрк-бүлмүдт сурһульчнр бас дөңгән күргҗ чаджана[4]. Теднә күүкдиг оньгтан авад, теднә сул цагиг олзта-тустаһар олзллһнд[2] тәвцән бас орулҗ чадхмн.

Школмудар тиим сурһульчнрин багмуд үүлдҗәхинь соңсгдна[3], болв эндән иим көдлмш кегдҗәнә гиҗ келҗ болшго. Иим сән үлгүрмүд өргнәр тархах кергтә!

әрвлх

Т о д л җ а в т н:
ор һанцхн – одинокий; *золһх* – навещать, проведывать; *шора-бог* – мусор; *тәвцән* – вклад; *сән үлгүр* – хороший пример; *тархах* – распространять; *элгн-садн* – родственники.

С у р в р м у д
1. Урдк цагт ямаран багмуд школмудар үүлддг бәәсмн?
2. Ода тер көдлмшиг кен күцәнә?
3. Тана классин күүкд-көвүд кенд нөкд болна?
4. Тиим көдлмш таднд бийстн таасгдну?

43. Лавлгч болн маһдлгч хүвс

Лавлгч хүвс

1. ***-мн (<мөн)*** гидг лавлгч хүв:

а) ирх цагин үүлдәгчин дару немгднә: ***тоолхмн, дасхмн, нисхмн;***

б) давтгч чинртә өдгә цагин болн өңгрсн цагин причастин дару немгдхлә, эднә суффиксин (*-г* болн *-н*) хадврмуд хасгдна.

Ү л г ү р н ь: *келдг* ***мөн*** *– келдмн, келсн* ***мөн*** *– келсмн.*

2. ***-л*** гидг лавлгч хүв цуг келлһнә хүвсин дару немгднә.

Ү л г ү р н ь: *Нааран аашсн Санҗл. Эн дегтр чинил. Эңчн нәәмнл. Боова доклад кеҗәнәл. Чамаг сурхла, йовхл.*

97. Эн зәңгсин кергтә үгмүдт лавлгч хүвс немәд, үгмүдин чинринь цәәлһтн.

Цаста үвл бас сән, юңгад гихлә хавр уста болна. Тиим җилд тәрән икәр урһна. «Хурта-чиигтә җил болхмн», – гиҗ көгшдүд келҗәлә. Зунар күүкд элвгәр зер-земш идх. Һарудас әмтн байн урһц авх.

98. Туульсин тасрхас умштн. Туульсин нерәдлһ заатн. Бичәд, хүвс темдглтн.

1. Арат семҗинь авад идәд оркна.

– Арат, семҗинь юңгад идчквч? Барс бүрткхләрн, маниг цокҗ алхгов.

– Яһсн генн юмбч? Серл уга юмнд семҗн бас бәәдви гихмн.

– Тиим чигн билтәл.

– Яһлав, арат, цаһан махинь юңгад идчквч? Барст юн гиҗ келхви?

– Чи идсн бишч, би идсн бәәнәлм.

2. Ах дү хойр көвүг бәрҗ авад, мана элҗгниг хулхалҗ авсн күн гиһәд, зарһчур авч ирнә.

– Би сохрий? – гиҗ көвүн зарһчас сурв. – Би эн залусин геесн элҗгниг хулхалҗ авх биш, нүдәрн үзсн угав. Би хаалһар йовсн элҗгнә мөр үзләв. Йовсн хаалһарнь кирцхлә, хаалһин барун

бийдк өвс шүүрәд, идәд йовҗ, зүн бийдән бәәсн өвсиг үзҗәсмн уга…

Зарһч көвүнә келсн үгиг соңсчкад, көвүг сулдхад тәвчкв.

Маһдлгч хүвс

Биз, кевтә гидг маһдлгч хүвс бәәлһнә нерилә болн причастьла ниицнә.

Ү л г ү р н ь: *Тер мана мал **кевтә**. Мана ухаг күргәд келсн **биз**. Ах дегтрән умша **биз**. Күн **кевтә** махан иддг, күрн **кевтә** нүкндән ордг.*

99. Умштн. Маһдлгч хүвс олтн.

1. Хаврин тег теңгс кевтә көкрҗ налана. 2. Күрн хавхас алдрхар удан ноолдҗ кевтә. 3. Җаңһр аавд дөң болдг биз. 4. Мигмр кичәлән даса биз. 5. Мергн маңһдур Әәдрхнүр йовх биз. 8. Тернь үнн биз. 9. Тер үг Ямана седклд һундл чигн үүдәсн биз.

Ө 100. Умштн, утхинь келтн. Хүвстә үгмүдтә зәңгс олҗ бичәд, хүвсин чинринь йилһтн.

Мана классин көвүдәс негнь генткн:

– Ботинкин кичәл маңһдур болхмҗ, – гисн зәңгтә орҗ ирв.

– Юн ботинк болҗахмби? Яһад ботинк? – боллдад бидн дарунь шуугад одувидн.

Зәңг авч ирсн көвүн:

– Кенә, юн ботинкинь би альдас медхв? – гиҗ алмацв.

– Кенә ботинк, ямаранынь хәләхәр бәәдг болҗана, – болҗ негнь цецрв.

– Тертн, мана ботинкс хәләһәд, шаңһа ботинк өгхәр бәәдг болх кевтә? – гиҗ талдан негнь орлцв.

– Не, тегәд һостань яахмби? – гиҗ һоста ирсн көвүднь хүүв келдв.

Өрүнднь өкәһәд, көлән хәләһәд, классарн орад ирүвидн. Хоңх цокв. Бидн партстан орад, нам-чим болад сууһад авчкувидн. Багш орад ирв. Маднла мендләд, классин журнал делгәд, маниг нердәрмдн дуудад бүртквв. Дарунь кичәлән эклв.

– Көвүд, ода бидн ботаник гидг предмет эклҗ дасх зөвтәвидн.

Ботинкин тускар маниг өцклдүрәс нааран үүмүлҗәсн төр – ямаран чигн, кенә чигн ботинк биш, ботаник гидг кичәл бәәсн болҗ һарв. (Доржин Б.)

44. Орч нернәс тогтсн хүвс (давтлһн)

1. Н ү р-к е л г ч хүвс: ***-в, -видн, -ч (-чн), -т (-тн)*** гидг хүвс – келгч мөчин хүвс. Эн нүр-келгч хүвс хасгдсн нүр орч нердәс тогтсмн.

Ү л г ү р н ь:

Би – **-в** (*би багшв, би заанав*).	Бидн – ***-видн*** (*бидн багшвидн, бидн заанавидн*).
Чи – **-ч** (*чи багшч, чи заанач*).	Та, тадн – **-т** (*та багшт, тадн соңснат*).

2. Б и й л г ч х ү в с хойр зүсн болна:

а) н ү р - б и й л г ч хүвс: ***-м, -мдн; -чн, -тн; -нь*** – хасгдсн нүр-бийлгч орч нердәс үүдсмн.

Ү л г ү р н ь:		
	мини – ***-м***	мана – ***-мдн***
	чини – ***-чн***	тадна – ***-тн***
	энүнә – ***-нь***	эднә – ***-нь***

б) н ү р г о - б и й л г ч хүвс: ***-ннь, -ан (-ән), -н, -рн*** – эврә (эврәнь) гидг хасгдсн нүрго-бийлгч орч нернәс үүдсмн.

Ү л г ү р н ь: ***эврәннь*** *көвүнд – көвүндән,* ***эврәннь*** *көвүнәс – көвүнәсн.*

101. Буулhж бичтн. Орч нернәс тогтсн хүвс темдглтн.

Эн сарин арвн тавнд бичгитн авувидн. Тер бичгтән Та мини эңкр Иван Петрович Белкинә тускар суржт. Эн тана сурситн би күцәҗәнәв. Иван Петрович сәәхн заңта эк-эцкин үрн билә. Эк-эцкнь өңгрхлә, Иван Петрович көдлмшәсн hарад, мал-герән hардв. Намаг мал-гериннь ясврт дөң болхар седхлә, төртән эс авсн бәәдл кедг билә. Терүнднь би икәр алң болдг биләв. Бидн хоюрн хоорндан сән биләвидн. (А. С. Пушкин.)

Ө 102. Умштн. Бийлгч хүвстә үгмүд буулhж бичәд цәәлhтн. Нег өөрхн элгн-садна тускар бичтн.

Мана элгн-садн

Мана өрк-бүл элгн-садарн өнр. Нанд эк, эцк бәәнә, деерән хойр ахтав, доран хойр дүүтәв. Экин талас ээҗ-аав бәәнә, наhцх, наhц эгч бас бәәнә. Теднә үрдүднь нанд бөлнр. Эцкин талас авh, hаhа бәәнә, аав ээҗ хойр бас бәәнә. Мини эк эцк хоюрн тосхачнр, аавнр-ээҗнрмдн ода амрлhнд бәәцхәнә. Хойр ахм школан төгсәчкәд, ик сурhульд дасчана. Би хойр дүүтәhән школд сурчанав. Авh hаhа хойр бас көдлҗәнә. Авhм – эмчәр, hаhам – багшар. Эдн бас өрк-бүлтә. Авhин гергн маднд – авh бергн. Һаhан залу – күргн ах. Үрдүднь маднд – үйнр. Байрин өдрмүдиг мадн цуhар хамдан давулнавидн. Ик бичкн уга цуглрхла, гер дүүрч одна, эңдән инәдн-шууган болна. Келхд, мана өрк-бүлд хол болн өөрхн төрлмүд дала бәәнә. Садта күн жирhдг, салата модн бүчрлдг гиж келгдсн үг бәәдг. Хуучн үгд худл уга.

жич
зе

Тодлҗавтн:
өнр – богатый, *урдуд* – дети; *бөлнр* – двоюродные братья и сёстры (по материнской линии); *күргн ах* – дядя; *үйнр* – двоюродные братья и сёстры (по отцовской линии); төрлмүд – родственники.

С у р в р м у д

1. Эн орк-бүлд кеду күн бәәнә?
2. Эцкин элгнә тускар келтн.
3. Экин элгнә тускар келтн.
4. Наһцхин күүкдиг яһҗ нерәддмн?
5. Һаһан күүкд таднд кемби?
6. Ямаран үлгүр тадн эн текстәс медҗ авцхавт? Терүг тодлҗ автн.

МЕЖДОМЕТЬ

45. Междометин туск медвр

Альк нег өвәрц, солюд юм үзсән темдглҗ медүлхин төләд бәәх үгмүдиг **м е ж д о м е т ь** гинә. Эдн х ү в р д г о үгмүд, зәңгин мөчмүд болхш.

Междометь күүнә байр, һундл, алмацлһ, өврлһ темдглнә. Зәңгд цеглгчәр, эс гиҗ хәәкргч темдгәр салһгдна.

Ү л г ү р н ь: ***Я-а,*** *альдас ирвч?* ***Э-э,*** *би өцклдүр ирләв.* ***Ю-у!*** *Энүнә бәәдлиг.*

Междометиг чинрәрнь иигҗ хуваҗ болхмн:

1. Хәәкргч междометь.

Ү л г ү р н ь: *Пө! Хух! Йир! Хәдрис! Хәрслә!*

2. Өврлһ темдглҗәх междометь.

Ү л г ү р н ь: *Ай! Йо! Пө! Ха-ха! Я-а! О-о!*

3. Һундл темдглҗәх междометь.

Ү л г ү р н ь: *Ай! Йо! Пө! Ха-ха! Я-а! О-о!*

4. Әәлһ, чочлһ темдглҗәх междометь.

Ү л г ү р н ь: *Уй! Хаг-хаг! Юу-у! Ях! На-ца!*

5. Алмацлһ темдглҗәх междометь.

Ү л г ү р н ь: *Хай! Хай йир!*

6. Малын тускар бас олн зүсн междометь бәәнә.

Ү л г ү р н ь: *Ха-хач!* (үкрин, темәнә туст), *ча-чаг-чагра* (ямана туст), *хай-хай* (хөөнә туст), *хо-хо* (үкрин туст), *но-чуу* (мөрнә туст), *цоб* (царин туст), *цог* (темәнә туст), *кис-кис* (миисин туст), *гиидь* (нохан туст).

103. Эн зәңгсәс междометь олад, ю темдглҗәхнь келтн.

1. Я-а, яһлав, заһситн гелң авад зулҗ одв. 2. «Йо, хәәмнь, хәәмнь! Би меджәлү?» – гиһәд Амулң болһаҗ хәләв. 3. Ай, күүкд, мини келснд ашта соньн юмн угал. 4. Ха-ха, мел дигтә дүнцүл олҗ келвч! 5. Ой, тер Элст эргндк өндрмүд деерк садмуд ямаран эвртәһәр урһҗана. 6. О, буудян совхозд болхла, ах агрономч штабин ахлач болҗана. (И.Л.) 7. Ух, яһсн өндр уулв! 8. Генткн холд «ау» гисн э соңсгдв.

104. Эн ахр үгмүд ямаран келлһнә хүвс болҗана?

Эй, чи, хур, уга, биш, ох, тер, мә, ца, ай.

105. Айслулҗ умштн. Междометь олад, чинрәрнь йилһтн.

1. Хәрслә! Хәрслә! Элсн кевтә һульдрад од! Хулсн кевтә хурлзад од! 2. Ха-хач гисн э сөөһин харңһуд соңсгдв. 3. Ха-ха-ха! Әср Улан Хоңһрла бийән дүңцүлдг юн юмбч? 4. А-а, тедниг күргҗ ирви? 5. Э-э, би маңһдур хургт одхв. 6. Ай, ямаран күүнәс һарсн үрдүд тиим сәәхн болдви, ямаран мөрнәс һарсн унһн тиим сәәхн болхви. (Т.) 7. О, Бадмтн эвр залу болад бәәҗ. (Э. К.) 8. Пө-ө, мини әәмг-алвт иим өнр-өсклң болхов! (Т.) 9. Уй, энчн Үлмҗ бәәҗ. (Э. К.) 10. «Ура! Ода седкл төвкнүн, йовҗ чаджанав», – гиҗ Бата хәәкрәд, Муузраг одад күзүдв. (Э. К.) 11. Хаг-хаг, бичә көндә. 12. Э-э, Занда, Занда, чи ода чигн хальмгин авъяс сәәнәр медәд угач. (Э. К.) 13. Я-а, аав, юн гидг юмнд зовҗахмт? (Т.)

Ө 106. Үрс Сар яһҗ темдглдгиг тодлҗ автн.

Үрс Сар

Хальмгин сән өдрмүд дунд Үрс Сарин байр онц орм эзлнә. Үрс Сар хавр чиләд, зун экләд, малчнр үвлин идгән сольҗах

кемлә ирлцнә[4]. Үрс Сариг зуни байрт тоолна. Тер юңгад гихлә, байриг белдҗ давулхларн, герән өвсәр, урһмлар кееруүлнә.

Өдмг[1], боорцг болһад, мах чанад, хурлд күргәд, дееҗ өргәд, бурхна өмн тәвәд, хөөннь уснд буулһдг.

Кезәнә Үрс Сарин байрла урһа модна ацмудыг цаһан хөөнә арсар орадг деерән, олн зүсн кенчрин тасрхаһар бооҗ гүрдг бәәсмн.

Үрс Сарин байр болхла, герин эзн күүкд күн эрт босад, зулан тальвад, цәәһән чанна, хотан кенә[4]. Деедсин олн бурхдт дееҗ өргәд зальврна. Көгшдиг дуудад йөрәлһнә[2]. Һал-һулмтд өөк-тос хайна. Әмтн маларн байн бәәтхә, элгн-садарн өнр болтха гиҗ, Деедстән мөргнә. Эн өдр шар тосн үсн хойриг ниилүләд[3], малан цавддг бәәсмн. (Эрнҗәнә К.)

Т о д л җ а в т н:
тальвх – ставить, класть; *цавддг бәәсмн* – окропляли водой.

46. Хаврин көдлмш

Ө 107. Умштн. Нәәрүлҗ бичлһнд белдтн.

Хаврар цуг тоот әмдрсн[2] болҗ медгднә. Шин урһмл урһна, шин төл һарна. Нег үлү селән һазрар хаврин көдлмш эклдмн. Өвсн-темсн өснә, тәрсн тәрән урһна, цуг энүг хурах кергтә. Теегәр күрҗңнәд трактормуд көдлнә, шин төлтә малмуд мөөрлднә, хаврин аһар серҗңнәд[3], күүнә седкл уудулна. Тәрән-темсән тәрснә хөөн хөд кирһх саам ирнә, тернь бас нәрн көдлмшл. Дәкәд өвсән хадх кергтә. Шимтә[3] ноһан өвсн – үвләр малд хамгин әмтәхн хот. Терүг хадад, овалад, хагсаһад, малын хашаһур өөрдүләд авчкхла, тегәд одҗ малчнрин[2] седкл төвкнх. Ямаран чигн киитн үвл әәмшгтә биш болх.

эсрңдән

Т о д л җ а в т н:
нәрн – кропотливая; *төвкнх* – успокоиться; *әәмшг* – страх, опасность; *аһар серҗңнә* – воздух звенит; *уудулна* – расширять; *шин төл* – приплод; *хурах* – убирать; *күрҗңнә* – грохочут, гудят; *моорлдна* – мычат; *ход кирһх* – стричь овец; *саам* – черёд.

С у р в р м у д
1. Хаврин көдлмш нерәдәд келтн.
2. Йиртмҗин бәәдл хаврар ямаран?

47. Ә дурагч үгмүд

Ә дурагч үгмүд *гих* гидг үүлдәгчлә ниицәд, зәңгин талдан үгмүдлә хәрлцнә.

Ә дурагч үгмүд чинрәрн олн зүсн болна.

1. Мал адусна ә, хәәкрлһ темдглнә.

Ү л г ү р н ь: *мө-ө, гаң-гуң, һав-һав.*

2. Хорха-хотна, җивртнрин, аңгудын ә, хәәкрлһ темдглнә.

Ү л г ү р н ь: *җиг-җиг, пии, гааг, гууг, у-у, зиг-җааг.*

3. Күүнә үүлдврин, бәәдлин ә.

Ү л г ү р н ь: *таш-пиш, чис, җиң-җиң, гөл-гөл, шаб-шаб, луг-луг, туг-туг, шал-шал, кар-кар, чим-чим, шум-шус, шурд-шурд, хард-нирд.*

4. Йиртмҗин бәәдлин ә темдглнә: *чиб-чиб, сер-сер, күрд-күрд, бүр-бүр.*

108. Ә дурагч үгмүд олад, чинрәрнь йилһтн.

1. Ижлин тер талас ишкә махлата күн у-у гиҗ аашна. 2. Лиж, шурд-шурд гиһәд йовад ир. 3. Цәс-цус гиҗ, һал цәклв. 4. Зуг тах-

та мөрд чолун хаалhар йовдңнҗах мет, хард-хард гиhәд, улдан төмртә күнд-күнд башмгуд тагчгиг эвднә. 5. Салькн әрә сер-сер гиҗ көдлнә. 6. Хур экләд орв. Хурин умш түрүләд hазрт цалд-цалд гиҗ дусв. (Н. М.) 7. Делсн хатрҗ йовх мөрдин туруд топ-топ, пид-пид гилднә. (И. Л.) 9. Адучин зүркн кирд гиhәд одв. (Б. А.) 10. Январин хүүрә киитн чирәг чим-чим гиhәд хәәрәд бәәнә. 11. Таш гисн ә теегин тагчгиг эвдв. (Б. А.) 12. hалун hаг-hаг гиhәд, hазр-усн шуг-шуг гиhәд, үзҗәнт? (Т.) 13. Хулсн шар-шар гиhәд, таш-туш гиhәд, күнд-күндәр ишксн көлин ә соңсгдв. (Б. А.) 14. Әәҗ орксн зүркн туг-туг гиhәд, зөвәр цокад йовна. 15. Эрднь hулд-hулд гиhәд, шүлсән зальгад, генткн цахна.

48. Хальмг теегин зөөр

Ө 109. Умштн. Амн үгәр келтн.

У өргн хальмг теегәр олн зүсн мал идшлнә: торhн нооста хөд, шимтә үстә-махта үкр мал, хамгин хурдн мөрд, теегин кермс – темәд болн нань чигн. Җил болhн шин төл олар hардг, энүнәс иштә цуг малын то өсәд йовна. Эннь маднддан ик гидг байр, юңгад гихлә Хальмг Таңhч эн теегиннь зөөрәр нерән өөдлүлҗ йовна. Хальмг тохма малыг үзхәр, хулдҗ авхар манаhур гиичнр кесг hазрас ирнә. Җил болhн орн-нутгт давулгддг эдл-ахун hәәхүлд мана мал орлцад, өөдәнәр үнлгднә. Тиим өөдән аш күцсндь – малчнрин өдр болhни зүткәтә көдлмш. Йириндән хальмг улс әвр малсг. Малыг меднә, арднь орҗ хәләнә, иим ул-син нилчәр таңhч өсч-өргҗҗ йовна. Эннь – бас нег, алтн болсн, хальмг теегин зөөр. Малын то өсәд, тедниг хәләҗ йовх улсин урмд өөдләд йовхла, терүнәс иштә мана бәәхтә җирhл чигн сәәхрәд йовх.

бод мал
сүрг

Т о д л җ а в т н:
торһн нооста хоД – тонкорунные овцы; *хурдн* – быстрые; *зөөр* – богатство; *өөдәнәр үнлгднә* – высоко оцениваются; *аш* – результат; *йиринДән* – в основном; *җирһл* –жизнь,; *урмд* – стимул; *өдр болһни зүткәтә кодлмш* – ежедневная, напряжённая работа.

С у р в р м у д
1. Хальмг теегин зоор гиҗ юуна тускар келгднә.
2. Малын зүсн болһныг нерәдтн.
3. Малын ард йовдг улсин тускар келтн.

49. Дассан давтлһн

110. Зокал олзлтн. *Уга* гидг бурушагч хүв хасад, нег үгәр бичтн.

1. Эврән унсн күүкд (уульдг уга). 2. Үг болһн үлгүр (болдг уга). 3. Чоныг әмтн таньдг, чон әмтиг (таньдг уга). 4. Һанцхн модн – һалд өр (болдг уга). 5. Элгн ацан (болдг уга). 6. Барсин сүүләс (бәрдг уга), бәрсн хөөн (тәвдг уга).

111. Умштн. Наречс түүҗ бичәд, чинринь йилһтн.

Мана керм Африкин нег теңгсин көвәд зогсчала[4]. Асхн шидр салькн зогсв. Дора машинә әңгд тесч болшго халун, бүтңгү болв. Нарн суухин өмн капитан каютасн һарч ирв. Эн маднд[3] уснд өөмх зөв өгв. Керм деерәс уснур һәрәдҗ, матросмуд өөмцхәв. Эдн заагт хойр бичкн көвүн өөмҗәлә. Хойр көвүн кермәс хол усчҗ йовла. Генткн зүн бийднь акулын нурһн гилвкв. Керм деер[1] үлдсн әмтн энүг үзчкәд хәәкрлдв. Дөгҗ йовх көвүд хәәкрлһ[2] соңсчахш. Эдн улм цааран усчад йовцхав. Артиллерист товурн[3] гүүҗ ирв. Товин дун «таш»[3] гив. Үксн акулын шар гесинь цугтан үзҗ[3] байрлв. Удлго хойр көвүг кермүрнь авч ирв.

(Л. Толстой.)

112. Деепричастьмудыг әңгәрнь йилһәд темдглтн. Харар барлата үгмүд ямаран келлһнә хүв болҗана?

Элә күүнд церглнә

Уулын һәрд гиҗ бәәнә, теегин һәрд гиҗ **бас** бәәнә. Хальмг улс тедниг элә **гинә**. Элә зурмна хар толһас деер, эс гиҗ овалһата өвсн **деер**, бахнс деер сууна. Хойр-һурвн частан көндрл **уга** эн сууна. Күн өөрдхлә, өргн ик җиврән деләд нисч одна. Талдан һазрт одҗ сууна. Зәрмдән деегшән һарч, ик деер эргҗ нисннә.

Элә деер эргҗ нисчәһәд, **генткн** шуугад, дорагшан орна[1]. Һазрас юм шүүрн, хәрү деегшән һарна. Шовун зурм шүүрч авсн бәәҗ. Бахнс деер суужаһад, бас зурм көөҗ бәрнә. **Иигәд** зурмд гетәд, көөһәд, бәрәд дарна. Цадхларн, өрүн-асхнд теңгрт эргәд, көөлдәд наадна. Асхндӊь эҗго һазрт хонна.

50. Мини дурта зурач

Ѳ 113. Умштн. Нәәрүлҗ бичлһнд белдтн.

Таңһчин зурачнр, скульптормуд дундас Нина Евсееван нерн олнд темдгтә гиҗ сангдна. Эврә соньн болн өвәрц үүдәврмүдәрн эн күүкд күн хальмгин сойлд зөвтә орман эзлҗәнә.

1984 җилд Нина Евсеева үүдәлтән эклв. Бийнь Пензенск художественн училищ төгсәсмн. Келхд, эн училищд нертә олн зурач эврә цагтан сурад һарсмн. Хамгин темдгтә, олнд медгддг үүдәрвмүдин негнь – «Дүүрән» гидг скульптур. Эннь мана балһсна цутхлңд зогсчана. Зөвәр наста хальмг залу күн сун бәәҗ, домбран шахад, эргндк улсан, эс гиҗ цуг йиртмҗиг соңсчана. «Тег» гидг нег зургинь Москван Третьяковск галерейд үзҗ болхмн. Хальмгин зурачнр дундас зугл һанцхн Нина Евсееван үүдәвр нернь туурсн музейд һәәхүлгдҗәнә. Олн

һазрмудар давулгддг һәәхүлмүдт эн зурачин зургуд, скульптурмуд үзҗ болхмн. Тедн дунд «Төвдин лам», «Дииләч» болн нань чигн. Һанцхн таңһчд биш, Әрәсәд, һазадын нутгудар энүнә үүдәлтәр соньмсна.

Тодлҗ автн:
өвәрц – своеобразное; *үүдәлт* – творчество; *тахих* – закаляться, утверждаться; *дамих* – набираться опыта; *дүүрән* – эхо; *цутхлң* – центр; *һазадын нутгуд* – зарубежные страны.

Сурврмуд
1. Зурачин ямаран үүдәвриг тадн өдр болһн үзнәт?
2. Ямаран зургнь Третьяковск галерейд бәәнә?
3. Дәкәд ямаран көдлмшинь тадн үзләт?
4. Талдан зурачнрас Нина Евсееван үүдәврмүднь өвәрций?

51. А. С. Пушкин

Ѳ 114. Умштн. Амн үгәр келтн.

Алдр орс шүлгч болн бичәч А.С. Пушкинә нерн һанцхн мана орн-нутгин әмтнд бәәтхә, цуг күмн-әмтнд темдгтә. Юңгад гихлә терүнә үкл уга үүдәврмүдиг ик бичкн уга цуһар дурлҗ умшна. Терүнә бичсн туульс, шүлгүд, поэмс, романмуд җил болһн шинәс һарһгдна. Умшхд амр, тодлхд соньн, эгл улсин келәр бичгдсн болҗ медгднә. Школдан мадн терүнә туульс умшдвидн, чееҗәр билгтә шүлгүдинь дасдвидн. Невчк насн ирхлә, поэмс, романмуднь күүнә седкл авлна. Эн күчтә күүнә үүдәврмүднь цааранднь чигн олн-әмтнә үр-иньг болҗ, күн болһна җирһл сарулдхҗ йовх, теду дүңгә тедн күүнд өөрхн, кен негнә седкллә ирлцнә. Алдр бичәчин нерн хальмгудла бас залһлдата. Хальмг улсин туульс, бәәдл-җирһл, амн урн үгин зөөрәс орулад бичсн тоот чигн энүнә үүдәврмүдт олар харһна. Иим үүдәврмүд зааҗ

болжана: «Евгений Онегин», «Капитана күүкн», «Арзрум тал зуульчллһн» болн нань чигн.

күңкл
бәәдл-җирһл

Т о д л җ а в т н:
күмн-әмтн – человечество; *амр* – просто; *эгл улс* – простой народ; *невчк насн ирхлә* – когда взрослеем; *седклә ирлцнә* – по душе; *сарулдх* – освещать.

С у р в р м у д
1. Александр Сергеевич Пушкинә бичсн үүдәврмүд зааҗ өгтн?
2. Хальмгудын тускар ямаран үүдәврмүдтнь келгднә?
3. Юңгад А. С. Пушкинә үүдәврмүд өдгә цаг күртл әмтнд соньн?

52. Мини үүрмүд

Ө 115. Умштн. Нәәрүлҗ бичлһ бичтн.

Үүрмүдм цуһар мини өөр бәәршнә. Бидн нег герт бәәнәвидн. Мана гериг эдлврт орулснас нааран бидн нег-негән меддвидн. Мадн тиигхд тавта-зурһата көвүд-күүкд биләвидн. Ода мадн арвн дөрвтә-арвн тавта наставидн. Өрүн школдан однавидн, асхнднь цуһар герин өөр цуглрад, күүндәд, наадад, цаган соньнар давулнавидн. Мини үүрмүд йир цаһан саната, сән заңта көвүд-күүкд. Теднә нерднь: Санл, Савр, Чингиз, Миша, Деләш, Ноһала. Бичкнәсн авн хамдан үүрлҗәх улс нег-негндән әвр эңкр болна. Кен негнь удан эс үзгдхлә, бидн теруг хәәһәд, юн болсинь сурад, соньмсад, нөкд болхар адһдвидн. Өсхләрн, кен ямаран эрдм шүүҗ авна, ямаран соньн дегтр умшсна, яһҗ герин даалһвран күцәснә тускар күүндх төрмүд олн. Кесг җилмүд даввчн, бидн нег-негән мартшговидн, хоорндк залһлдаһан геешговидн.

иткл

Т о д л җ а в т н:

бээрших – жить постоянно в одном месте; *эдлврт* – в эксплуатацию; *адhдвидн* – торопимся, спешим; *төрмүд* – темы; *залhлдан* – связь; *геешговидн* – не потеряем.

С у р в р м у д

1. Үүрмүдин нердинь заатн.
2. Кедү җилдэн эдн нег-негэн меднэ?
3. Яhҗ эдн цаган давулна?
4. Эдн хоорндан яhҗ үүрлнэ?

ГРАММАТИЧЕСК ТЕРМИНС

айлт	– интонация
алнтрулгч эгшгүд	– сомнительные гласные
алнтрулгч хадврмуд	– сомнительные согласные
алфавит	– цаһан толһа
амр зәңг	– простое предложение
амр келгч	– простое сказуемое
амар келлһн	– устная речь
амар келлһ өргҗүллһн	– развитие устной речи
амр киисклһн	– простое склонение
амр тоолгч нерн	– простое числительное
ар дарана (хату) эгшг ә	– гласный звук заднего ряда (твердый)
ахр татасн	– дефис
аш	– вывод
ә	– звук
ә дурагч үгмүд	– звукоподражательные слова
баг	– группа
бар үзг	– печатная буква
бәәдл дурагч междомсть	– подражательное междометие
бәәлһнә нерн	– имя существительное
бәәлһнә нернә бүрдәмҗ	– образование имен существительных
бий орч нерн	– притяжательное местоимение
бий киисклһн	– лично-притяжательное склонение
бийлгч хүвс	– притяжательные частицы
бичкн үзг	– строчная буква
бичмр үзг	– рукописная буква
боoцгч деепричасть	– условное деепричастие

бурушагч хүвс – отрицательные частицы
буулһж бичлһн – списывание
бүрдәгч киисквр – творительный падеж
бүрдсн тоолгч нерн – составное числительное
бүтү ниилвр – закрытый слог
грамматическ йилһлт – грамматический разбор
грамматическ кевәр таардго үгмүд – слова, грамматически не связанные
гемнгч киисквр – винительный падеж
герин даалһвр – домашнее задание
һаргч киисквр – исходный падеж
һол зәңг – главное предложение
һол мөчмүд – главные члены (предложения)
һол үг – главное слово
һурвдгч баг киисклһн – третье склонение
һурвдгч нүр – третье лицо
гөрвкүлж татлһн – волнистое подчеркивание
дамшлһн – упражнение
давхр зәңг – сложное предложение
давхр зүүцл зәңг – сложносочиненное предложение
давхр киисклһн – двойное склонение
давхр тоолгч нерн – сложное числительное
давхр үгмүд – сложные слова
давхр хадвр – удвоенный согласный
давхр хасгдсн үгмүд – сложносокращенные слова
давхр цег – двоеточие
дара тоолгч нерн – порядковое числительное
деепричастин чинр – значение деепричастия
деепричастн эргц – деепричастный оборот
делгрңгү биш зәңг – нераспространенное предложение
делгрңгү зәңг – распространенное предложение
дотран умшлһн – чтение про себя
дуудвр – обращение
дуута хадвр – звонкий согласный

дүлә хадвр	– глухой согласный
дүңцүлгч нареч	– сравнительное наречие
дүңцүлгч уршг	– обстоятельство сравнения
җөөлн темдг (ь)	– мягкий знак
җөөлн хадвр	– мягкий согласный
заагч орч нерн	– указательное местоимение
закгч шинҗ	– повелительное наклонение
заллт	– управление
засгч янз	– страдательный залог
зәңг	– предложение
зәңгин йилһлт	– разбор предложения
зәңгин мөчмүд	– члены предложения
зәңгин нөкцл мөчмүд	– второстепенные члены предложения
зәңгин үгмүдин даран	– порядок слов в предложении
зөрүд холвас	– противительные союзы
зүүцл холвас	– сочинительные союзы
ик үзг	– прописная буква
ил ниилвр	– открытый слог
ирх цаг	– будущее время
йилһвр уга үндсн тоолгч нерн	– неопределенно-количественные числительные
йилһгч орч нерн	– определительное местоимение
йирин бәәлһнә нерн	– нарицательное имя
йирин харһдг үгмүд	– общеупотребительные слова
йирин чинрлгч нерн	– положительный признак качества имен прилагательных
кавычк	– кавычки
келгч	– сказуемое
келгдлһн	– выражение
келлһн	– речь
келлһнә хүв	– часть речи
келлт	– произношение
киизң киисквр	– косвенный падеж
киизң немлт	– косвенное дополнение

киисквр – падеж
киисклһн – склонение
киисклһнә баг – группа склонения
көтлвр холва – подчинительный союз
көтч үүлдәгч – вспомогательный глагол
күслгч шинҗ – желательное наклонение
күцл уршг – обстоятельство цели
күцц биш зәңг – неполное предложение
күчлгч янз – побудительный залог
күүндлдән – диалог
лавлгч хүвс – частицы сомнения
междометь – междометие
морфолог – морфология
нареч – наречие
наречин бүрдәмҗ – образование наречия
нас тоолгч нерн – возрастное числительное
нәәрүлҗ бичлһн – изложение
нег бүл үгмүд – однокоренные слова
нег то – единственное число
негдгч баг киисклһн – первое склонение
негдгч нүр – первое лицо
немлт – дополнение
нерәдгч киисквр – именительный падеж
нерәдгднә – называется
нерлгч – подлежащее
нег зүсн мөчмүдтә зәңг – предложение с однородными членами
нег зүсн мөчмүд – однородные члены
нег зүсн мөчмүдин холва – союзы, соединяющие однородные члены
нерлгчин келгдлһн – выражение подлежащего
ниилвр – слог
ниилүлгч киисквр – соединительный падеж
ниилүлгч деепричасть – соединительное деепричастие
ниилүлгч хадвр *h* – соединительный согласный *h*

ниилүлгч холва	– соединительный союз
ниит янз	– взаимный залог
нүр орч нерн	– личное местоимение
нүр-бийлгч хүвс	– лично-притяжательные частицы
нүрго зәңг	– безличное предложение
нүрго үүлдәгч	– безличный глагол
олн то	– множественное число
олн цег	– многоточие
ончта келлһнә хүвс	– знаменательные части речи
оньдин чинрлгч нерн	– качественное прилагательное
оргч үүлдәгч	– переходный глагол
орулһш	– вставка
орч нерн	– местоимение
орч нернәс тогтсн нареч	– местоименные наречия
өггч киисквр	– дательно-местный падеж
өдгә цаг	– настоящее время
өңгрсн цаг	– прошедшее время
өмн дарана (җөөлн) эгшг ә	– гласный звук переднего ряда (мягкий)
причастин чинр	– значение причастия
причастин цәәлһлт	– причастное определение
причастн эргц	– причастный оборот
сагллт диктант	– предупредительный диктант
санан	– мысль
соңсхвр диктант	– слуховой диктант
сургч зәңгс	– вопросительные предложения
сургч хүвс	– вопросительные частицы
суффикс	– суффикс
таарлт	– согласование
талын келнәс орсн үгмүд	– заимствованные слова
таслвр	– перенос
таслгч шинҗ	– изъявительное наклонение
таслгч татлһн	– прерывистое подчеркивание
татасн	– тире
татасар темдглһн	– подчеркивание

тежг чинртә үг	– слово с переносным значением
то	– число
то заагч нареч	– наречие меры и степени
товчлгч үгмүд	– обобщающие слова
тогтагдсн нерн келгч	– составное именное сказуемое
тогтагдсн үүлдвр келгч	– составное глагольное сказуемое
тогтагч чинрлгч нерн	– относительное прилагательное
тодрха биш эгшг	– неясный гласный
тодрха умшлһн	– выразительное чтение
тоолгч нерн	– имя числительное
төвшүнәр умшлһн	– плавное чтение
төргч киисквр	– родительный падеж
тулгч деепричасть	– предельное деепричастие
тууҗлгч зәңг	– повествовательное предложение
түдлт	– пауза
түдлһнә темдгүд	– знаки препинания
түргн деепричасть	– слитное деепричастие
удан эгшг	– долгий гласный
ударлт	– ударение
унг	– корень
унг янз	– действительный залог
үг	– слово
ухалҗ нәәрүллһн	– сочинение
ухаллт диктант	– творческий диктант
үгин тогтац	– состав слова
үгин көдлмш	– словарная работа
үгин сүүр	– основа слова
үгин унг	– корень слова
үгин хүв	– часть слова, морфема
үгин чилгч	– окончание слова
үзг	– буква
үлгүрнь	– например
үлмә зәнг	– придаточное предложение
үндсн тоолгч нерн	– количественное числительное

үүлдәгч – глагол
үүлдәгчс бичлһнә зокал – правописание глаголов
үүлдәгчин нүр – лицо глагола
үүлдәгчин то – число глагола
үүлдәгчин бүрдәмж – образование глагола
үүлдәгчин хүврлт – спряжение глагола
үүлдәгчин шинж – наклонение глагола
үүлдәгчин янз – залог глагола
үүлдврин чинр – признак действия
фонетик – фонетика
хавсрлт – скобка
хадвр ә – согласный звук
хадврин җөөлрлт – смягчение согласных
хамт янз – совместный залог
хамцулгч киисквр – совместный падеж
хань болгч үгмүд – служебные слова
хасгддг *н* хадвр – неустойчивый согласный *н*
хасгч тоолгч нерн – ограничительное числительное
хату темдг (ъ) – твердый знак (ъ)
хәәкргч зәңг – восклицательное предложение
хәәкргч междометь – восклицательное междометие
хәәкргч темдг – восклицательный знак
хәвдлт – примыкание
хәләвр диктант – зрительный диктант
хәрүд орч нерн – возвратное местоимение
хойрдгч нүр – второе лицо
хойрдгч киисклһн – второе склонение
холва – союз
хөөт үг – послелог
хувагч деепричасть – разделительное деепричастие
хувагч тоолгч нерн – разделительное числительное
хурдар умшлһн – беглое чтение
хуучрсн үгмүд – архаизмы
хүв медүлгч тоолгч нерн – дробное числительное

хүврлһн	– изменение
хүв	– частица
цаг заагч нарсч	– наречие времени
цаг уршг	– обстоятельство времени
цәәлһгч үгмүд	– пояснительные слова
цәәлһлт	– опрсделение
цег	– точка
цеглгч	– запятая
цегсәр темдглһн	– подчеркивание пунктиром
церглгч үгмүд	– служебные слова
цуглулгч тоолгч нерн	– собирательное числительное
чсеҗәр келлһн	– прочесть наизусть
чилгч	– окончание
чинриг дүңцүлгч кемҗән	– сравнительная степень качсства
чинрин баһ кемҗән	– ослабленная степень качества
чинрин йирин кемҗән	– положительная степень качества
чинрин кемҗән	– степень признака
чинрин чинр	– признак признака
чинрлгч нсрн	– имя прилагательное
чинрлгч нердин бүрдәмҗ	– образование имен прилагательных
шинҗ	– наклонение
шиигдг әс	– шипящие звуки
шуд келлһн	– прямая речь
эврә киисклһн	– бсзлично-притяжательнос склонение
эврә нсрн	– собственное имя
эврә хүвс	– безлично-притяжательные частицы
эгшг ә	– гласный звук
эгшгүдин таарлт	– гармония гласных
эгшгүдин бичлһнә зокал	– правописание гласных
эклц ә	– начальный звук
эргц	– оборот
эс йилһгч орч нерн	– неопределенное местоимение
эс оргч үүлдәгч	– непереходный глагол
эцүс	– конец
янз	– залог

Хасгдсн нерд

А. Пушкин– А. П.
Бадмин Алексей – Б. А.
Бадмин Серәтр – Б. С.
Балакан Алексей – Бал. А.
Бембин Тимофей – Б. Т.
Боркан Сарң – Б. С.
Доржин Басң – Д. Б.
Дун – Д.
«Җаңһрас» – Җ.
Җимбин Бемб – Җ. Б.
Инҗин Лиҗ – И. Л.
Калян Санҗ – К. С.
Көглтин Дава – К. Д.
Кичгә Төлә – К. Т.
Куукан Анатоль – К. А.
Лееҗнә Ц. – Л. Ц.
Л. Толстой – Л. Т.
Манҗин Н. – М. Н.
Нармин Морхаҗ – Н. М.
Нуура Владимир – Н. В.
Саңһҗин Бося – С. Б.
Суссн Аксён – С. А.
Санҗин А. – Санҗин А.
Санҗин Н. – С. Н.
Сян-Белгин Хаср – С.-Б. Х.

Тачин Анжа – Т. А.
Тәәлвртә тууль – Т. т.
Тууль – Т.
Үлгүр – Ү.
Шавалин Дава – Ш. Д.
Шугран Вера – Ш. В.
Хоньна Михаил – Х. В.
Эльдшә Эрднь – Э. Э.
Эрнжәнә К. – Э. К.
«Хальмг үнн» газетәс – Х. ү.

ҺАРГ

6-гч класс

1. Хальмг келнә тууҗас 6

Дассан давтлһн

2. Синтаксис (зәңг-зү) болн цегләр (түдлһнә темдгүд) 8
3. Элст – мини балһсн 10

Морфолог

Бәәлһнә нерн

4. Бәәлһнә нернә туск медвр (давтлһн) 13
5. Намрин эклц 15
6. Бәәлһнә нернә киисклһн. 16
   Амр киисклһн 17
7. Урһцта намр 22
8. Бәәлһнә нернә то 23
9. Хальмг хурл 26
10. Бий киисклһн 27
11. Мини эңкр ээҗ 33
12. Эврә киисклһн 33
13. Мини түрүн дегтрмүд 37
14. Бәәлһнә нернә морфологическ йилһлт 38

Чинрлгч нерн

15. Чинрлгч нернә туск медвр (давтлһн) 40
16. Нертә хальмг дууч 42

17. Оньдин чинрлгч нерн. 43
Оньдин чинрлгч нердин чинрин кемҗән......................................44
18. Зул – хальмгудын нас авдг өдр 46
19. Тогтагч чинрлгч нерн...48
20. Чинрлгч нернә морфологическ йилhлт..49

Тоолгч нерн

21. Тоолгч нернә туск медвр 52
22. Үвлин наадд..54
23. Үндсн тоолгч нерд 55
24. Санлын бумб..58
25. Дара тоолгч нерд...58
26. Цуглулгч тоолгч нерд...60
27. Бичкн шатрч...62
28. Нас тоолгч нерд..63
29. Хальмг скульптор Владимир Васькин 65
30. Хувагч тоолгч нерд..66
31. Хүв медүлгч тоолгч нерд..68
32. Тоолгч нернә морфологическ йилhлт 69

Орч нерн

33. Орч нернә чинр болн грамматическ темдгүд 71
34. Орч нернә йилhлтин таблиц...73
35. Нүр орч нерд...75
36. Малчнрин көдлмш хаврт..78
37. Заагч орч нерд..79
38. Мини эңкр экм...82
39. Сургч орч нерд..83
40. Эс йилhгч орч нерд 85
41. Төрскән харсач 87
42. Йилhгч орч нерд...88
43. Төрскн hазрм 91

44. Бийлгч орч нерд. 92
Бийлгч хүвсин тогтлһн (давтлһн) 93
45. Мана школ 95
46. Хәрүд орч нерн 96
47. Орч нернә морфологическ йилһлт 97
48. Хальмг келн – мини келн 99
49. Дассан давтлһн 99
50. Мана теегин аңгуд 101
51. Шовуд – мана нәәҗнр 103

7-гч класс

1. Тод бичгин нилч 107

Дассан давтлһн

2. Келлһнә хүвс. Үгмүдин морфологическ йилһлт 109
3. Зунын бәәдл 111

Үүлдәгч

4. Үүлдәгчин туск медвр 112
5. Оргч болн эс оргч үүлдәгчс 114
6. Зуни амрлһн 115
7. Үүлдәгчин янзс, теднә бүрдәмҗ 116
8. Уңг болн засгч янзсин тогтацс 118
9. Элст – мана хотл балһсн 120
10. Күчлгч янзин тогтацс 122
11. Мини өдрин диг-даран 123
12. Хамт болн ниит янзсин тогтацс 124
13. Малчнрин көдлмш 126
14. Үүлдәгчин шинҗс 127
15. Мана тег намрт 131

16. Закгч болн күслгч шинҗсин кев-янзс 132
17. Мини үр..136
18. Көтч үүлдәгчс болн нүрго үүлдәгчс..137
19. Үүлдәгчин морфологическ йилһлт 139

Причасть

20. Причастин туск медвр 141
21. Причасть бәәлһнә нернә чинр зүүлһн...143
22. Причастин морфологическ йилһлт 145
23. Причастн эргц (таньлдлһн)..146

Деепричасть

24. Деепричастин туск медвр...149
25. Ниилүлгч, хувагч, түргн деепричастьмуд...................................151
26. Тулгч, бооцгч деепричастьмуд..154
27. Деепричастин морфологическ йилһлт..155
28. Деепричастн эргц (таньлдлһ)..156
29. Шин җилин һалмуд...157
30. Үвлин йиртмҗ 158

Нареч

31. Наречин туск медвр 159
32. Наречин бүрдәмҗ...163
33. Наречин морфологическ йилһлт 164
34. Хальмг цә..165

Хөөт үг

35. Хөөт үгин йилһлт...166
36. Темән җил яһад уга болсмби?..169
37. Хөөт үг киискврмүдин кев-янзла ниицлһн..................................170
38 Таасгдсн сән өдр...171

Холва

39. Холван туск медвр. Зүүцл болн көтлвр холвас........................172
40. Мини дурта багш 173

Хүвс

41. Хүвсин туск медвр. Бурушагч хүвс. 175
Сургч хүвс...177
42. Сурhульчнрин дөң...177
43. Лавлгч болн маhдлгч хүвс..178
44. Орч нернәс тогтсн хүвс (давтлhн) 181

Междометь

45. Междометин туск медвр...183
46. Хаврин көдлмш...185
47. Ә дурагч үгмүд...186
48. Хальмг теегин зөөр...187
49. Дассан давтлhн...188
50. Мини дурта зурач..189
51. А. С. Пушкин..190
52. Мини үүрмүд..191
Грамматическ терминс 193
Хасгдсн нерд...201

Учебное издание

Харчевникова Роза Пюрвеновна
Джинцанова Екатерина Абаевна
Ченкалиева Александра Санджиевна

КАЛМЫЦКИЙ ЯЗЫК

I часть. Морфология

Учебник для 6 – 7 классов общеобразовательных учреждений

На калмыцком языке

Генеральный директор
АУ РК «Издательский Дом «Герел» В. Н. Мучеряев
Главный редактор Д. Б. Дорджиева
Редактор В. Д. Бадмаева
Художественный редактор Г. О. Богаева
Техническая редакция Л. Е. Гермашевой
Компьютерный набор и верстка Т. И. Мухариновой

Сдано в набор 03. 09. 2012. Подписано в печать 26.10.2012.
Формат 60x84 $^1/_{16}$. Бумага офсетная № 1.
Гарнитура Times New Roman. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 12,09 + вкл. 0,47. Уч.-изд. л. 8,59 + вкл. 0,77.
Тираж 10000 экз. Заказ № 1929 – 12.

АУ РК «Издательский дом «Герел»,
358000, г. Элиста, ул. Ленина, 243.

ЗАОр НПП «Джангар» Республика Калмыкия,
358000, г. Элиста, ул. Ленина, 245.

Герел

ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ДОМ